

અર્પણ
એમની પુણ્ય સ્મૃતિને....

રાષ્ટ્રશાયર ઝવેરચંદ

મેઘાણી

જમણે મને કેડી ચીંધી

એમના માટે હું હું લખું !
અદીક રહીને જમણે મને લોક
સાહિત્યનું ક્ષેત્ર ખેડવા પ્રેર્યો છે, અને
દોષો છે. એમની મૂર્તિ સદાય આંખ
સામે રહે છે, અને એમનો કંઠ સદાય
કાનમાં ગૂંજે છે.

—સંપાદક.

જેમણે મારી આંગળી ઝાલી.

શ્રી. રવિભાઈ મહેતા.

તંત્રી : 'જન્મભૂમિ.'

આદ્યતંત્રી. 'સાંજવર્તમાન'

પૂજ્ય રવિભાઈએ પત્રકારત્વમાં મારા
જેવા ઘણાં રસ લેવા કર્યા છે, કેળવ્યા
છે અને તૈયાર કર્યા છે. જેમણે મારી
આંગળી ઝાલીને લખતા શિષ્યમ્યુ છે એમ
હું તો પણ ખોટું નથી. ૨૫૦ મેરાણીમાર્ગ
અને લોકસાહિત્ય પ્રત્યે આંગળી ચીંધામણ
હરવાનું પુણ્ય પૂ રવિભાઈને ફાળે ગયું છે

—સંપાદક.

૧૭થો 'કુસુબી'નો રંગ,....!"

(સંપાદકનું કથન)

"સાંજ વર્તમાન" દૈનિકમાં હું સિનેમા ગંગતનો વિવેચનનું પાનું આજના "ન-મજૂમિ"ના ત્રીજી શ્રી રવિભાઈ મહેતા ત્યાંરે વર્તમાનનું ત્રીજા સંભાળતા. તા. ૧લી એપ્રિલ ૧૯૪૬ની હું મારા પાનાનું મેટર દેવા 'સાંજ વર્તમાન'-પ્રેસમાં ગયો, ત્યાં મને કહે, 'આલો, યશવંત, આજે તમને હું એક એવી વ્યક્તિની ખાણ કરાવું, જે તમારા જીવનને કમુંજલ રંગે રંગી દેશે-'

'આલો'-તે વ્યક્તિનું નામ જાણ્યા વિના જ મેં કહી દીધું !

એ વ્યક્તિ તે સ્વ. જવેશ્વર મેઘાણી. ૧લી એપ્રિલ ૧૯૪૬ની સાંજે, રેલ્વેની લોજ હોલમાં મેઘાણીભાઈનો લોકગીતોનો કાવૈકમ. મુખર્ષના ધોરે, સાહિત્યકારો વગેરેની પૂરેપૂરી હાજરી વચ્ચે મેઘાણીભાઈ ખૂબ પા. તે દિવસે તેમને ધરાઈને સાંભળ્યા. આજે ય તેમનો કંઠ બાવાબિનય અરોઅર 'સાંજે છે...તે દિવસનું તેમનું કથન: રાતના રૂડા લોકગીતોની હલક સિનેમાના સંગીતકારો ઝીલશે ?' મેં તા. ૩-૪-૪૬ના 'સાંજ વર્તમાન'ના પાના પર ચમકાવ્યું; ત્યારે તે સ્વપ્ને ય ખ્યાલ નહોતો કે સ્વ. મેઘાણીભાઈના સાચા કરેલા આ જીવનને સમજાવવા મારે જ પડેલ કરવી પડશે.

લોકગીતોના સંશોધનમાં, લોકગીતોના ઢાળો પર આધારિત સિનેમાના તોની રજૂઆત મેં જ્યાં જ્યાં કરી ત્યાં ત્યાં, ત્યારે ત્યારે જાણે. મારા પૂરમાંથી કાઢી તેમાં સુર ન પૂરાવતું હોય તેમ લોકગીતોના મારા મોને મેઘાણીભાઈ અદીકપણે સૂરીયા બનાવતા રહ્યા. 'કહેતા 'એલા, આ ! આ ! જોજો લોકગીતને ક્યાંય મોણું પડ્યા દેતો !'

ખરેખર ! મુ. રવિલાખની લવિષ્યનાણી સાચી હરી, શ્રી મેનાણીએ
મારા જીવનને લોકસંગીતના કમુખલ રંગે રંગી દીધું...

✽

લોકસાહિત્યનો રસસાગર....

એક અનુભવ.

મુંબઈના રંગભવનમાં વિજય મિત્રમંડળની રાસગરમા હરિશ્ચંદ્ર
જામી હતી. હરિશ્ચંદ્રનું પરિણામ જાહેર કરતા અર્ધોડવાકથી વધુ સમય
લાગે તેમ હતું, ત્યાં 'વિજય'ના સંચાનકે જાહેર કયું, 'હવે શ્રી પશ્ચાત
વ્યાસ લોકસાહિત્ય અને લોકગીતો રચુ કરશે' અને રંગભવનના તમા
પરથી પરદોં હઠ્યો. પ્રેક્ષકોની ઠંડ જામી હતી મુંબઈ અને પરાઓમાંથી
ગુજરાતી જનતા ઉમટી હતી. વિજયના દીના ઝગહગતા હતા, કવિ
બાદરાયણે 'લોકસાહિત્ય વિષે થોડી હા ફેલાવી, અને પછી એ મોરડી
લોકસાહિત્યનો એક દુહો લલકાર્યો :

‘ધરણી સોરઠ જગ જૂની, ગઠ જૂનો ગિરનાર;
સાવજાં સેજળ પીધે, નમણું નરને નાર !’

પહેલા જ દુહાને ખૂબ દાદ મળી બીજો દુહો લલકાર્યો :

‘સોરઠ ધરા ન સંચર્યો; ન ચઢ્યો ગઠ ગિરનાર;
ન નહાયો ગંગા ગોમતી, એનો એળે ગ્યો અવતાર !’

‘અવતાર ! અવતાર !’ના પડરા પડ્યા ! સાદા ત્રીનાથો અને
‘હા, ભાઈ ! હા !’ના હોકારા દેવાના માંડ્યા. અર્ધો કનાક તો ક્યાય
વિતી ગયો. રાસગરમા હરિશ્ચંદ્રનું પરિણામ જૂલાઈ મય અને પ્રેક્ષકો
ને રાસગરમા હરિશ્ચંદ્ર જેવી લોકકથાનો ઉત્સવ માણવા આવેલા તે
• લોકગીતોના રસસાગરમાં તથાના માડ્યા ! એકરસ થઈને ડોલવા લાગ્યા

મેં 'વિજય'ના સંચાલક બાઈ દારકાદાસ વેદ સામે જોયું, એમણે ઈશારે જ સમજાવ્યું 'ભાઈ ! હવે અટકશો મા ! હવા જામી છે, ચાલુ રાખો તમે-'

અને સોરઠી લોકસાહિત્ય અને લોકસંગીતની રસદહાણ એકાદ કલાકથી વધુ સમય ચાલુ રહી.

લોકસાહિત્ય, લોકોનું સાહિત્ય, તે સમયના પ્રવાહ સાથે જુવાનું ચાલ્યું, લોકરમૂતિમાંથી જૂંસાતું ચાલ્યું, એકાદ રાયચૂરા, એકાદ મેઘાણી કે એકાદ કવિ કાગળેવાઓના પ્રયાસે એ ફરી તાજું થતું રહ્યું, પણ પછી ?.....

મુંબઈથી ભાવનગર સુધીના અસંખ્ય રથોએ વાર તહેવારે, શાંતિ-સમારંભોમાં, નવરાત્રિ ઉત્સવોમાં કે શાળા-કોલેજમાં ન્યાં ત્યાં લોક-સાહિત્ય વિષે બોલવાની તક મળી ત્યાં ત્યાં મેં લોકસાહિત્યમાં લોકોને રસતરબોળ બનતા દીડા. 'લોકસાહિત્ય'ની સમા કે ડાયરાને અંતે મેં જુવાનોને કલમ લખને બોલેલ જોયા 'ભાઈ ! પેલું ગીત ઉતરાવો ને ! ભાઈ ! પેલા હુલાનું બીજું ચરણ લખાવો ને !' કોને કેટલું ઉતરાવું ? કેટલું લખાવું ?

'તાલેતરમાં એક વિદ્વાન વ્યક્તિને મળવાનું સદ્બાગ્ય પ્રાપ્ત થયું, તેની સાથે ચર્ચા કરતાં તેમનું મંતવ્ય એવું થયું કે 'હવેની જનતાને આ જુના થતા જતા લોકસાહિત્યમાં બહુ રસ રહ્યો નથી, હવે લોક સાહિત્યની આ પ્રવૃત્તિઓમાં યુજરાતી જનતા માટે કશું પ્રેરણાદાયક રહ્યું નથી !' એ વિદ્વાન મિત્ર સાથે ચર્ચા કરવાનું માંડી વાળી, તેમને કહ્યું, 'મારા એકાદ લોકસાહિત્યના ડાયરામાં આપ પધારો, અને પછી જુઓ કે લોકો, વાદીની મોરલી (પૂંગી)થી તાગ ડાલે તેમ ડાલે છે કે નહીં ?' મને ખબર નથી, તેના શું પ્રત્યાધાતો હતા, પણ પાછળથી

જાણુવા મળ્યું કે એ વિદ્વાન મિત્રે લોકસાહિત્ય વિષે પાંચથી વધુ પ્રકાશનો પ્રગટ કર્યા હતા ! ! !

•

•

•

મારા મુરબ્બી મિત્ર શ્રી શાંતિકુમારભાઈ બટ્ટ તાંત્રી : 'મુંબઈ સમાચાર' સાપ્તાહિકે મારી ચાર-પાંચ સલાઓમાં મને સાંજળ્યો, પછી વ્યક્તિગત ચર્ચા કરી, અને મને 'મુંબઈ સમાચાર' સાપ્તાહિકમાં 'લોકસાહિત્યનું રસદર્શન'નો વિભાગ સંપાદન કરવાની જવાબદારી સોંપી. સપ્તાહે સપ્તાહે નવી નવી સામગ્રી, નવો નવો વિષય, નવી નવી વિચારકથિકાઓ રજૂ થવા માંડી, અને ક્યારેક તો ખૂબ જનતા તરફથી કેટલીક સામગ્રીઓ મળવા માંડી. ટ્રેનમાં કે બસમાં, ઘરમાં કે કચેરીમાં ત્યાં કોઈ લોકસાહિત્યનો રસિયો મળે કે આ વિષયની ચર્ચા થાય ત્યાં 'ભાઈ ! પેલો છંદ અધૂરો કેમ છે ? પેલી વાર્તા પૂરી કેમ નથી કરી ? પેલા ગીતની બીજી પંક્તિઓ મારી પાસે છે, લઈ જાઓ ?' વગેરે...

•

•

•

લોકસાહિત્યનો રત્નાકર.

અકબર, આજે જમાનો બદલાયો છે, સમય પલટાયો છે, તેની પૂરેપૂરી જાણથી અને વહેતા પ્રવાહને ઓળખીને લોકકવિઓ જો લોકગીતોને અને લોકસાહિત્યને રજૂ કરતા રહેશે - તો એક દિવસ એવા ફરીથી આવશે કે ન્યારે મુંબઈ જેવા શહેરની સુધરેલી કહેવાની ગુજરાતી જનતા આ લોકગીતો અને લોકસાહિત્યના ડાયરાને ફરીથી સન્માનની ચર્ચા જશે !.....

લોકસાહિત્ય તો વિપૂલ છે, રત્નાકર સમું છે, કોણ એનો તાલ મેળવી શક્યું છે ? તેના પૂરેપૂરા રસદર્શન માટે અગિયાર પુસ્તકો પણ ઓછાં પડે ! મારા આ પુસ્તક વિષે એક ખૂલાસો પ્રથમ જ કરી લઉં, 'મિ. આ પુસ્તકમાં લોકગીતો, ફુલો, છંદો, લોકવાર્તાઓ

વગેરેનો સંબંધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી, લોકસાહિત્યની રચનાઓમાં જે અર્થ છે, મર્મ છે, ઉંડાણ છે, તેનું રસદર્શન કરાવવાનો જ મારો ઉદ્દેશ છે.' લોકસાહિત્યની સલામો દ્વારા કે 'મુખ્ય સમાચાર' (સાપ્તાહિક)ની કટારો દ્વારા મને એના પ્રત્યાધાતો જાણવા મળ્યા છે. એ પ્રત્યાધાતો જાણ્યા પછી જ મેં લોકસાહિત્યનું આ પુસ્તક પ્રગટ કરવાની હામ બીડી છે.

આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં પ્રગટ કરવામાં અને તેમાં યોગ્ય ફેરફાર સૂચવવામાં મારા અસંખ્ય મિત્રો, પત્રકાર બંધુઓ સ્નેહીઓએ અને જા.રખ. આપીને વ્યાપારી-બંધુઓ અને લોકસાહિત્યના ચાહકોએ, મને ખૂબ જ મદદ કરી છે; કોને યાદ કરું ને કોને ન કરું? એક મોટી નામાવલિ જ તૈયાર થાય. મારા અંતરમાં આ તમામ મિત્રો, સ્નેહીઓ અને શુભેચ્છકોનું સ્થાન છે જ; એમનો આભાર માનવાનું શી રીતે ભૂલાય? સમૂહના આ સાહિત્યને ંહાલધી વધાવનારા એ સૌનો હું આભાર માનું છું.

મારા આ પુસ્તકનું મુખપૃષ્ઠ હેંશે હેંશે તૈયાર કરી આપનાર શ્રી કનુભાઈ દેસાઈનો, આ પુસ્તકને સાચા મોતીનો દારની ઊપમા આપીને સત્કારનાર પદ્મશ્રી દુલાભાઈ ઠાગનો, 'આવકાર'ના જે ખોલ લખી આપનાર શ્રી શાંતિકુમારભાઈ બદનો, શ્રી રવીભાઈ મહેતાનો, શ્રી કિર્તીર ગાંધીનો, શ્રી મહેન્દ્ર મહેતાનો, શ્રી ચંદ્રકાંત શાહનો, શ્રી નવિનભાઈ તથા નવલભાઈનો અને અન્ય શુભેચ્છકોનો હું અંતઃ કરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

—યેશવંત વ્યાસ.

ગોપાંજ નિવાસ, ૧૩૩, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ,
૨ જે માળે, મુંબઈ, ૨.

તા. ૯-૭-૧૯૬૫.

અષાઢ શુદ્ધ, ૧૧, ૨૦૨૧

આવકાર :

શ્રી શાંતિકુમાર ભટ્ટ
(તંત્રી, “મુખ્ય સમાચાર”
સાપ્તાહિક.)

જેમના સૂચન, આર્ગ-
દર્શન અને પ્રોત્સાહન મને
આ પુસ્તકના પ્રકાશન સમયે
વખતોવખત મળતા રહ્યાં છે.

તેમનું જ્ઞાન અને વિદ્યતા
“આવકાર” વાંચનારને
સમજાયા વિના નહિ રહે.

કાવ્ય સાહિત્ય માં લોકગીતોનું સ્થાન

વર્ગોન્નતુમાં આકાશમાંથી સરસ મગની
સારસની લાંગી લાખી દારે આગળ
અને આગળ વધતી હોય ત્યારે એ
જે ગીત ગાય છે એના તરફ કોનું
ધ્યાન જે આગા સિવાય રહે ? મધમધતી
આમ્રમંજરીના માદક ધેનમાં આવેલી
કોકિલા કિન્નરકંઠી બનીને ટહુકા ન
કરે તો કવિજનો એને આટલા લોક
લડાવે ખરા ? હમણાં જ એક દરખ
લેવા મળ્યું. એક ગાય મરી ગઈ
હતી અને એની નજીની બીજી
ગાયોની આંખોમાંથી આંસુ વહે જતા
હતાં. એ જોઈ મારી આંખ પણ
બીની બની !

વિકાસની પ્રાથમિક અવસ્થામાં
રહેલા આ પ્રાણીઓ હૃદયની લાપ
મમતે છે અને એ રીતે બુદ્ધિમાનોન
બુદ્ધિના કાળા પડછાયા જ્યાં પડય
નથી એવા આમ વિસ્તારોમાં રાગ
બુદ્ધિનું નહીં પણ હૃદયનું જ ચાલે છે

અને આ હૃદય માનવીની આસપાસ મુંઘાતા અસામાન્ય પ્રસંગોને પરિણામિ આદેશનો અનુભવે છે અને જીલ એને વાચા આપે છે અને આ વાચામાંથી લોકગીત સર્જાય છે. કેઈ માનવીના અદ્ભૂત વ્યક્તિત્વમાંથી આખોને જોયા જ કરવાનું મન યાચ એવા પ્રસંગો સર્જાય છે અને એમાંથી પ્રગટતા હૃદયના આંસુ ક્યારેક લોકગીત માટે શાહીની ગરજ સારે છે તો ક્યારેક પક્ષો રસ્તઃ ફરુણ પથ એ અવમૂલિની પંક્તિને સાચું પાકતું કરુણ પાત્ર અને એના જીવનની ઘટનાઓ આંખમાં જે આંસુ લાવે એ લોકગીત માટે શાહી બની જાય છે અને એનાથી લોકગીત લખાય છે.

માનવી આવી રીતે આદિકાળથી ગાતો આવ્યો છે અને તેથી જ પ્રાચીન કાળથી વિદ્વાન માટે પણ કવિ જ શબ્દ વપરાયો છે. એવા આદિકાળમાં માનવીએ વેદમાં ઉષા-સમયનું મંગલગીત ગાયું છે. વાલ્મીકિ ઋષિએ ઋતુઓના સુંદર વર્ણન આપ્યા છે, ચંદ્ર કવિએ શરવીરતાના ગીતો ગાયા છે એ બધામાં કવિઓં ક્યાંય છંદને શોધવા જતાં હોય એમ લાગતું નથી. અર્થની પાછળ વાણી ચાલી આવે છે. એમાં ક્યાંય કલાકાર પાસે નખશીખમુંદર કલાકારીગીરી નિપજવવાના અભખરા નથી.

કવિ દલપતરામે 'જન મન રંજન' કરે એવી કવિતાને કવિતા કહી છે, આવી કવિતા એ લોકગીત જ હોઈ શકે. એમાં કલ્પનાના ઉડ્ડયનો હોય છે પણ એ રસને પોષક હોય છે એમાં રસને પોષક શબ્દ હોય છે અને એવી જ રીતે અર્થરચના પણ પ્રિયતમાની આંગળીમાં પ્રિયતમની વોંટી આવી જાય એટલી જ સરળતાથી આવી જાય છે.

આવા લોકકાવ્ય જનતાની જીભે જલદી ચડી જાય છે. એમાં આપોઆપ આવતા પ્રાસાનુપ્રાસ અને તાલલયને કારણે આ પ્રક્રિયા સરળ બને છે. લોકોના સામાન્ય જીવનમાં જોવા મળતા બનાવો, સાધનો અને દૃશ્યોનો

વધારે ઉપયોગ થાય છે અને એટલે અશે તે જીવન સાથે વધું જડાયેલા હોય છે. /

‘સંસ્કૃતમાં ધ્વનિકાવ્યને ઉત્તમ ગણેલ છે’ અને કહેવામાં આવ્યું છે કે કાવ્યસ્યાત્મા ધ્વનિરિતિ યુર્ધ્વયઃ સમામ્નાતપૂર્વઃ । એક વાર સાંભળેા અને પછી કાનમાં રણુકારા ઘટના અવાજની માફક અથડાયા કરે એ જ જ્ઞે કાવ્ય હોય તો લોકગીત, કાવ્યની વ્યાખ્યાના આ શોધમાં વધારે સરસ રીતે અધ્યેમતુ થાય છે.

કવિ કાલિદાસે નાટકની વ્યાખ્યા આપતાં ભિન્ન રુચિવાળા લોકો માટે સમારોધનનું એક માત્ર માધન તે નાટ્ય એમ કહેલ છે પણ પાશ્વ કાવ્યના એક પ્રકાર તરીકે જ નાટ્ય કહેલ છે. કાવ્યની આ વ્યાખ્યા જ્ઞે નાટ્યને લાગુ પડે તો લોકગીતોને કાવ્ય તરીકે ગણવાનો દાવો જરાય પોકળ નથી.

એક સંસ્કૃત કવિ રસાત્મક વાક્યને કાવ્ય કહે છે. રસનિષ્પત્તિ સરળતાથી અને ઝોછામાં ઝોછા શબ્દોમાં કરાવવાની લોકગીતોની તાકાત જરાય ઝોછી નથી તો પછી કાવ્ય તરીકેની કસોટીમાં પણ લોકગીત જરાય ઝોછાં હિતરે તેમ નથી.

આવા આ લોકગીતો અને લોકસાહિત્ય સમાજશાસ્ત્ર, અને ઇતિહાસ નથી છતાં એમને માટેની કાચી સામગ્રી છે અને આજે પણ આવા લોકસાહિત્યમાં જનતાનો રસ એવો ને એવો જળવાઈ રહ્યો છે એ હકીકત છે એનો પુરાવો લોકસાહિત્યના કાર્યક્રમનું નામ પડતાં એકડી થતી મેઢની પરથી મળી રહે છે.

પરંતુ ભેળસેળના આજના યુગમાં નામધારી લોકકવિઓના લોકગીતો જાહેર કાર્યક્રમોમાં તથા રેડિયો વગેરે દ્વારા રજુ થાય છે ત્યારે લોકગીતોનો વિકાસ નહીં પણ ઉપડાસ થતો જ જોવાય છે.

લોકસાહિત્યમાં જનતાનો જોડો રસ હોવાથી ‘મુંબઈ સમાચાર’ સાપ્તાહિકમાં મેં ‘લોકસાહિત્યનું રસદર્શન’ નામની કટાર ચાલુ કરી ત્યારે રવાનાવિક રીતે જ માટું ધ્યાન લોકગીતોના યુવાન અને ઉત્સાહી ગાયક થી યશવન્ત વ્યાસ તરફ આકર્ષાયું હતું અને આ કટાર હેઠા કેટલાક વર્ગોથી ‘મુંબઈ સમાચાર’ સાપ્તાહિકમાં ચાલુ છે. શ્રી યશવન્ત વ્યાસના ગળામાં કુદરતે કાવલને વસાવી છે. મધુર અવાજ અને મીઠી હસકથી તેઓ લોકગીતોને જીવતા કરે છે. સાથે સાથે એમનું આકર્ષક વિવેચન પણ ચાલે, અન્ય ભાષાના લોકગીતો સાથે સરખામણી ચાલે અને શ્રોતાજનો રચણ અને સમયનું જ્ઞાન ભૂલી સાંભળ્યા જ કરે એવું ધણી સલાઓમાં મેં જોયું છે.

એમની પાસે ઉત્સાહ છે અને જાણીતા લોકકવિઓ અને લોક-સાહિત્યના જાણકારોનાં ચરણ આગળ બેસી લોકસાહિત્ય વિશે જાણવાની વિનમ્રતા અને તત્પરતા છે, આ છે એમની સિદ્ધિનું રહસ્ય.

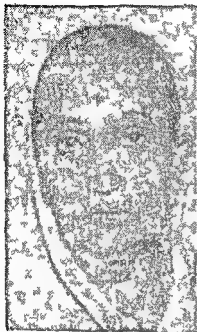
શ્રોતાજનો માત્ર લોકગીતો સાંભળે એટલું જ નહીં પણ લોકસાહિત્યને સમજી તેનો વધુ આનંદ મેળવે એવા ઉદ્દેશ હેતુથી એમણે આ લોકસાહિત્યનું રસદર્શન કરાવ્યું છે. આ રસદર્શનો પણ એક સુંદર સાહિત્યકૃતિ જેવા સર્જનના હોવાથી લોકસાહિત્યના રસિકો એમના આ પુસ્તકને આવકારશે જ એવી દૃઢ શ્રદ્ધા છે અને આ યુવાન સાહિત્યકાર અને લોકગીતોના ગાયક પાસેથી આવી વધુ ને વધુ કૃતિઓ મળતી રહે તે માટે એમના આ પ્રયાસને હાર્દિક સફળતા ઈચ્છું છું.

—શાન્તિકુમાર જ. ભટ્ટ,

તંત્રી : ‘મુંબઈ સમાચાર’ સાપ્તાહિક

શાન્તાજીને પટેલ એરટેટ ગોરેગામ ધરટ, મુંબઈ-૬૨

તા. ૫-૭-૧૯૬૫

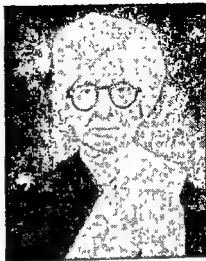
જયાભેન
હિમયાશંકર
બ્યાસ.

જેમને માંએ
મે સૌ પ્રથમ
લોક ગીત
માંભળ્યું —

જેને માંએ સાંભળ્યું
પ્રથમ પહેલું ગીત,
ખતી આજ ગૂંછ રહ્યું
મુજ જીવન સંગીત !

‘પિતા’—

કેળવણીને જ પોતાનું
 જીવનધ્યેય સમજીને પોતાની
 જિંદગીના ૫૦ કરતાં વધુ વર્ષો
 મુઠ્ઠી શિક્ષણક્ષેત્રે તન, મન
 અને ધનથી સેવા કરનાર
 કલ્યાણનિવાસી પૂજ્ય ગુરુજી
 શ્રી ઉમિયાશંકર ઇશ્વરજી
 વ્યાસના પુત્ર તરીકે જોળ-
 ખાવયામાં હું ગૌરવ અનુભવું
 છું; શિક્ષણક્ષેત્રની તેમની
 અવિરત સેવાઓ અને
 તેમણે સ્થાપેલી શાળાઓના
 બદલા રૂપે કલ્યાણના નાગરિકો
 વતી મારા પૂ. પિતાશ્રીને
 ગુરુવાર તા. ૨૭-૪-૬૧ને દિને મહારાષ્ટ્રના તે વખતના ગવ-
 ર્નર સાહેબ શ્રી. શ્રી પ્રકાશજીના હસ્તે રૂા. ૫૦૦૧)ની ચેકી
 અર્પણ થઈ હતી. પણ અહીં તેમની જોળખાણ કરાવવાનો
 ઉદ્દેશ જરા જુદો છે.

પૂજ્ય પિતાશ્રી
 ઉમિયાશંકર
 ઇશ્વરજી વ્યાસ.

મારી માતા પાસેથી જેમ હું સૌ પ્રથમ લોકગીત સાંભળીને
 તેના રાગ (દાળ) શિષ્યો તેમ વસંતતિલકા, કુલશ્યામ, મંદાકાંતા

સારસી; ત્રોત્ક, ભૂજંગી, ત્રિભંગી હરિગીત, ઈન્દ્રવિજય, રેવતા અને મનહર જેવા અવરો છંદો મારા પિતાશ્રીને મોંઝેથી સાંભળીને શિષ્યો અને તેને પરિણામે જ આજે હું લોક-સાહિત્યના માત્ર ઠેટલાંક છંદો ગાઈને પણ સભાઓમાં શ્રોતાઓને ડાલાવી શકું છું. સંસ્કાર અને સંગીતનું આ જરૂરું, મારા પિતાશ્રીના જીવનમાંથી ગુરૂ જેવા ગિરિમાંથી, મારા જીવનની ધરતીમાં ઉતર્યું છે, એ દહેતાં હું ગૌરવ અનુભવું છું. મારે મન તો તેઓ—

—‘તમેવ વિદ્યાં, દ્રવિણં તમેવ,
તમેવ સર્વં, મમ દેવ દેવ !’

અસ્તુ !

—યશવંત બ્યાસ.

‘સ્વદેશે પૂજ્યતે ગજા, વિદ્યાન સર્વં પૂજ્યતે,’ એ ઉક્તિ પ્રમાણે પૂ. ગુરૂશ્રી ઉમિયાશંકર ઈશ્વરજી બ્યાસે ગરીબ શ્રીમંતનાં લેદલાવ વિના આજથી ૫૦ વર્ષો પહેલાં શિક્ષણક્ષેત્રે મૂકાવી વિદ્યાદાન દેવાની જે રીતે શરૂઆત કરી અને તેને જ જીવન ધ્યેય સમજી પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પતા રહ્યા, તેના દ્વંદ્વરૂપે આજે, આપણે તેમણે શરૂ કરેલી સંસ્થાઓને કુલતી ક્ષત્રીની ભેધ રહ્યા છીએ. તેમની આ સિદ્ધિ માટે આપણે તેમને જેટલાં અભિનંદનો આપીએ તેટલાં ઓછા છે.’

—શ્રીપ્રકાશજી (આચારાજપાલ,
મહારાષ્ટ્ર રાજ્યના તા. ૨૭-૪-૬૨ના પ્રવચનમાંથી)

ગુજરાતી પ્રજના-પ્રિય

લોકગાયક શ્રી યશવંત વ્યાસ

||લોકસાહિત્ય એટલે લોકહૃદય-
માંથી જન્મેલી ઉર્મિઓનું સાચું
દર્શન. લોકસાહિત્ય માં લોકજીવનના
પ્રતિબિંબ પડ્યા છે; સાચાં સંસ્કાર
ચિત્ર છે. ઐતિહાસિક ઘટનાઓનું
વ્યાખ્યાન છે. પૌરાણિક પ્રસંગોની
રજુઆત છે. આપણે ત્યાં પ્રચલિત
થયેલું લોકસાહિત્ય ને લોકગીતો
કંઠસ્થ કરીને ગુજરાતી જનતા
સમક્ષ તેના મૂળ સ્વરૂપે અને મૂળ
રાગે રજુ કરવામાં પ્રભુત્વ મેળ-
વનાર શ્રી યશવંત વ્યાસ સાચે જ
અભિનંદનના અધિકારી છે.

શ્રી યશવંત વ્યાસ.

શ્રી યશવંત વ્યાસ ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રના લોકસાહિત્યના
પ્રચાર અર્થે, લોકગીતોના સંગીતમય-કાર્યક્રમો રજુ કરી,
લોકસાહિત્યની સારી સેવા કરી રહ્યા છે...ગુજરાતી પ્રજાએ
આ નવયુવાન લોકગાયકને ઉમળકાથી વધાવી લીધા છે, એ જ
એમની લોકપ્રિતાનો પુરાવો છે.

—‘મુખ્ય સમાચાર’.

રસદર્શન પહેલાં....

અભિપ્રાયો શા માટે ?

હું જાણું છું કે આજે જમાનો બદલાયો છે; વિજ્ઞાનનો યુગ રોકેટોને ચંદ્ર ભણી ઉડાડી રહ્યો છે; ત્યારે લોકગીતોના આ લલકાર ભણી ઠાણ કાન માંડશે ? લોકસાહિત્યના રસદર્શન પર ઠાણ આંખ રોકશે ? પણ આ ચંકા છતાં એક હકીકતની અવગણના થઈ શકે તેમ નથી. હજારોની સંખ્યામાં, નાના ને મોટા, સ્ત્રીઓ અને બાળકો, ભણેલાં ને અભણ, યુવકો ને યુવતીઓએ સાથે મળીને આ જૂના કહેવાતા લોકગીતોને અને લોકસાહિત્યની વાતોને ચાર ચાર કલાકથી ચ વધુ એકરસથી સાંભળ્યા છે; અને એ પછીય 'એક વધુ લોકગીત ગાવા' કે 'આગળ ચાલુ રાખવા' માટે વિનંતીઓ કરી છે ! અને એટલા માટે જ આ કથનના જેઓ સાક્ષી છે, તેમના અભિપ્રાયો આ પુસ્તકમાં પ્રગટ કર્યા છે. વિજ્ઞાનના આ ઝડપી યુગમાં, જૂના કહેવાતા લોકસાહિત્યની આ સિદ્ધિ શું બોધી છે ?

—યશવંત વ્યાસ.

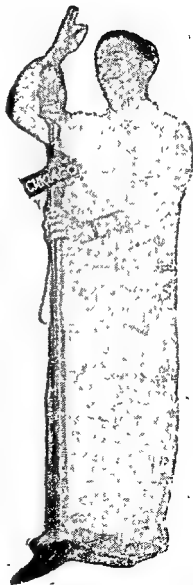

‘જન્મભૂમિ’ લખે છે....

શ્રી યશવંત વ્યાસ મુંબઈના સાંસ્કૃતિક વર્તુળોમાં સૌરાષ્ટ્રીય લોકગીતોના ગાયક તરીકે ખૂબ લોકપ્રિય અને જાણીતા બન્યા છે. મુંબઈની સંખ્યાબંધ ગુજરાતી સાંસ્કૃતિક સંસ્થાઓએ મળીને આજ સુધી એમના ૯૦ થી વધુ કાર્યક્રમો યોજ્યા છે.

આ કાર્યક્રમોએ ગુજરાતી વર્તુળોમાં ખૂબ લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી છે. શ્રી યશવંત વ્યાસ સૌરાષ્ટ્રના લોકગીતો, ખાતુગીતો, પ્રણય-વિરહ, અને કુદુંગ-જીવનનું માધુર્યગાતાં ગીતો શ્રુત્વ અને સુંદર હલકે રજૂ કરે છે. આજના સિનેમાના કેટલાંક ગીતોના રાગ, તરજ વગેરે આપણાં ઘણાં લોકગીતોમાંથી જ, કહેવાતા સિનેમાના કવિઓએ ઉઠાવ્યા છે, તે તેઓ મૂળ ગીતો અને સિનેમાનાં આજનાં કેટલાંક લોકપ્રિય ગીતોની રજૂઆત દ્વારા દર્શાવે છે.

—“જન્મભૂમિ” ૨૦-૧૧-૬૦

‘જનશક્તિ’ દૈનિક લખે છે

મુ અધના
નવરાત્રિ ઉત્સ
વોમા એક નવી
તાઝી અને
મહેક સાથે શ્રી
યશવત વ્યાસે
છેલ્લા કેટલાક
વર્ષોથી પ્રવેશ
કર્યો છે

કુદરતે બહેનો
કહ, અને પ્રજાએ
બહેનો સરકૃતિ
વારસો... આ
બહેનો સમન્વય
આ બુવાન કલા
કારમા થયો છે
તેમનો પદ
રેલાય છે, અ
સમસ્ત લોકસૃષ્ટિ

સજીવન થાય છે
આપણી પ્રજા, તેના રીવાજો એની કુદૃમલાનના, વત્સનતાની લાગણી
પ્રેમ. આ બધું એક પછી એક ઉવશ્વ આવે છે, અને પ્રજાજીવનનો
ધતિહાસ, કુદરત, લોકજીવન આનંદો, વહેગો દામ્પત્યના રંગો, આ
બધું શીતલ પાખડીઓની જમ પૂર્ણ રંગોમા પ્રગી હોં છ

શ્રી યશવત વ્યાસના કાર્યક્રમોમા એ સૌરભ અનુભવના મળી છે તે-
મના કંઠે લોકજીવનના ઘણા રંગો વિકસાવ્યા છે નવરાત્રિના કાર્યક્રમોમા
નવી જ લાત પાડતા કાર્યક્રમો માટે અભિનંદન

—“જનશક્તિ” ૧૧ ૧૦-૫-

લોકસાહિત્યની રસમૃષ્ટિનો

રસાનુભવ કરાવવાનો સ્તુત્ય પ્રયાસ :

ભાઈશ્રી યશવંતભાઈ,

‘લોકસાહિત્યનું રસદર્શન એ નામનું’
આપ એક પુસ્તક પ્રગટ કરો છો તે
સમાચારથી આનંદ થયો. લોકસા-
હિત્યમાં આપણાં પ્રજાજીવનનો પ્રાણ
ધબકે છે. એ કથાઓ અને ગીતોના
અનામી લેખકોની સંવેદના અને તેની
અભિવ્યક્તિ તેમાં છે. એ રસમૃષ્ટિને
એવી જ રસલક્ષી નજરે જોઈને એનો
રસાનુભવ વાંચકોને કરાવવાનો આપનો
પ્રયાસ સ્તુત્ય છે. લોકોની રસવૃત્તિ
એવી વાંચનથી ખરેખર સમૃદ્ધ થશે. અને હું માનું છું કે
તેમાં જ આવાં પ્રકાશનોની સાર્થકતા છે.

શ્રી. પ્રવિણચંદ્ર
વ. ગાંધી

સિંઠ ભવદીય

પ્રવિણચંદ્ર વ. ગાંધી.

~~એનેકેન્ડે હીરેકેટર, દેવાળેકેટર~~

પ્રમુખ : ઈન્ડિયન નેશનલ થિયેટર,

મુંબઈ.

સાગરની સહેલગાહમાં લોકસાહિત્યની રસદહાણુ

અમને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે તા. ૨૪ મી માર્ચ ૧૯૬૫ ને દિને અમારા એસોસીએશનના વાર્ષિક પર્યટન નિમિત્તે મુંબઈમાં યોજાએલી મુંબઈ બંદર ફરતી સાગરની સહેલગાહ દરમિયાન શ્રી યશવંત વ્યાસે આપેલો ગુજરાતી લોકસાહિત્યનો મનોરંજક કાર્યક્રમ અમારા સભ્યોને અત્યંત પસંદ પડ્યો; અને અમને ખાત્રી છે કે આવા કાર્યક્રમો રજૂ કરવાની તક શ્રી વ્યાસને જ્યાં જ્યાં મળશે ત્યાં ત્યાં તેઓ સફળ થશે.

—રતિલાલ મહેતા,

મંત્રી, મીલન સ્ટોર મર્યાદિત એસોસીએશન.

મુંબઈ, તા. ૧૫-૪-૬૫

કોલેજનોના દિલ છત્યા

“ભાઈશ્રી યશવંત વ્યાસે અમારી કોલેજના ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ લોકસાહિત્યનો કાર્યક્રમ આપીને વિદ્યાર્થીઓના દિલ છતી લીધા હતા. લોકગીતો અને લોકસાહિત્યના કથાગીતોમાં વિદ્યાર્થીઓને તેમજે રસતરંગોળ બનાવી દીધા હતા...તેમની આ દિશામાં આવી સુંદર પ્રગતિ જોઈને અમને ખૂબ જ સંતોષ થયો. આ ક્ષેત્રમાં તેઓ દિનપ્રતિદિન આગળ વધતા રહે એ જ શુભેચ્છા.”

—મુરલી ઠાકુર

પ્રાધ્યાપક, સીડનહામ કોલેજ, મુંબઈ.

સાંસ્કૃતિક મિલન

ન્યૂ ઇન્ડિયા એસોસિએશન બિલ્ડીંગ,
મહાત્મા ગાંધી રોડ...મુંબઈ, ૧.

ભાઈશ્રી યશવંતભાઈ,

“મુંબઈ સમાચાર”ના લખાણ દ્વારા આપનો પરોક્ષ પરિચય તો થયેલો. પરંતુ દિનાંક ૨૯-૧૦-૬૪ના રોજ ‘સાંસ્કૃતિક મિલન’નો ઉપક્રમે યોજાયેલ કાર્યક્રમ દ્વારા આપનો પ્રત્યક્ષ પરિચય થયો; અને ‘સાંસ્કૃતિક મિલન’ના શિર્ષકને અનુકૂળ જ આપનો લોકસાહિત્યના દરેક અંગને આવરી લેતો કાર્યક્રમ મંડળના દરેક સભ્યને ખૂબ જ ગમ્યો.

લોકસાહિત્યના વિવિધ પાસાની આપની સૂક્ષ્મ સમજ દ્વારા જે રસલહાણુ તમોએ શ્રોતાજનોને પીરસી એ અમારે સૌને મન આનંદનો લહાવો હતો.

આ રીતે મંડળને જરૂર પડે ત્યારે આપશ્રી આવીને આપની સાહિત્ય સામગ્રી આપતા રહશો એ જ અભ્યર્થના સાથે...

: પ્રમુખ :

—ભારતર આચાર્ય

ચ. દ. ઘેલાણી.

—મધુ દવે.

મંત્રીઓ.

કંઠ અને કલમનું મધુર સંભારણું....

ભાગ્યશ્રી યશવતભાઈ,

અમારા મહાગાના નવનાત્રિ ઉત્સવ નિમિત્તે તા ૧૮-૧૦-૬૪ ની રાત્રે આપના લોકગીતો અને લગ્ન ગીતોનો જે સુદર કાર્યક્રમ યોજાયો હતો, તેને અમારા મહાગા સભ્ય ભાઈ બહેનો હજી પણ આનંદથી યાદ કરે છે

જન માનસને ઓળખીને, તેમને રૂચે એવી રીતે લોકસાહિત્યનું સ્પર્શન કરાવવાની આપની આગવી પદ્ધતિનું આકર્ષણ અનેરું હોય છે. આ રીતે અવારનવાર કાર્યક્રમો દ્વારા તેમજ “સુબંધ-મમાચાર”ના આપના વિભાગ દ્વારા લોકસાહિત્યનો આસ્વાદ નિયમિત રીતે કરાવવા બદલ અમાના અનેકાનેક અભિનંદન !

આપની આ પ્રવૃત્તિમા આપશ્રીને ઉત્તરોત્તર સફળતા મળતી રહે, જે શુભ ભાવના સાથે એમ પણ ઇચ્છીએ છીએ કે આપના આ વિષય પરવેના ઝોડા અભ્યાસના પગિપાકડપ એક સુદર ગ્રંથ આપ નજીકના લવિષ્યમા ગુજરાતને આપે !

—દિનકર પારેખ

મંત્રી,

રાજકોટ, દશા શ્રીમાળી વહિક મહાગા,

ભાટકોપર

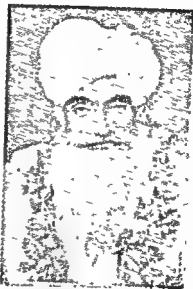
‘સાચાં મોતીનો હાર....’

સૌરાષ્ટ્રને ચરણે ધરાતી અદભૂત જીવંત સામગ્રી

યશવંતભાઈને હું જંકશનમાં ભેગો જતી ગાડીઓની જેમ મળ્યો છું.

‘લોકસાહિત્ય’ રસદર્શનના પાનાઓ સામે જ પડ્યાં છે. ગીતો, છંદ, દુહા, રાસ...આ બધાં એકેક મોતી ભેગાં કરી આખી માળા પરોવી છે. પણ એ મોતીને શોધવા મોતને પણ ભેટવું પડે ! એ તો સાગરના તળીયાં સુધી પહોંચવું પડે !

મોતી માનવીના ઘડેલાં નથી. તેમ આ સામગ્રી એકેક હૃદય સાગરની સમૃદ્ધિ છે ! તેને ઘાટીલા બનાવી યશવંતભાઈ

સરસ્વતીના લાડકવાયા
લોકકવિ પદ્મશ્રી
દુલા લાયા કાગ.

પીપા પાપ ન કીજ્યે, પુણ્ય કીયા સો બાર;
જો કિસીક ના લે લિયા, તો દે દિયા બાર હજાર !

એ માળા બનાવી છે, જેને પહેરવી હોય તે પહેરે ! તેમણે ઘણી મહેનતે આ માળા તૈયાર કરી છે.

લખાણની રીત બહુ જ ઉત્તમ છે. દુહાઓમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે શબ્દ બદલી થય છે. કહેવતમાં પણ, જેમકે ‘કંઠ, કહાણી ને કવિતા’-પણ ‘કહાણી’ ખોટું છે, ‘કહેણી ને કવિતા’ જોઈએ*

પણ આટલી શરતચૂક પુસ્તકનું-મુલ કંઈ ઓછી કરતી નથી. યશવંતભાઈએ ચારણી અને લોકભાષાનો વધુ ને વધુ અભ્યાસ કરવો રહ્યો.

આ પુસ્તકમાં રાજસ્થાની વાર્તા, મારવાડી દુહા, અને લોકગીતોની ગોઠવણ સુંદર રીતે કરી છે. ઘરની માંડ્યની જેમ સરસ ગોઠવાઈ છે.

ફાળો કરીને પણ પુણ્ય કર્મો કરવાં બહુ જ મુશ્કેલ છે, તેમ યશવંતભાઈએ ખૂણેખૂણેથી વાર્તાઓ, દુહાઓ વગેરે લઈ ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રને ચરણે એક અદ્ભૂત જીવંત સામગ્રી ધરી છે.

મારા આશિર્વાદ.

—દુલા ડાંગ

મળદર,

તા. ૭-૭-૬૫.

*પૂજ્ય ઠવિ ડાંગ-ખાપુના આ સૂચનો સહર્ષ સ્વીકાર કરે છું; પણ હકીકતમાં આ મુદ્દણ દોષ છે. “કંઠ, કહેણી અને કવિતા” મૂળ કોપીમાં લખેલું જ છે. એ જ શિર્ષક હેઠળ મેં જે વર્ષ પહેલાં ‘ચિત્રપટ’ના દિવાળી અંકમાં લેખ પણ લખેલો.

—સંપાદક

“ઉપનયન”

લોકગીતોના ગાયક અને ભાવક, તેમજ લોકસાહિત્ય અને લોકકથાઓનાં રજુઆત અને રસદર્શન કરાવનાર તરીકે ભાર્ગ્ય યશવંત વ્યાસને યથાનામ એટલી યશસ્વિતા વરી ચૂકી છે કે તેનાથી તેઓ છડી નથી ગયા તે તેમની પોતાની અને લોકસાહિત્યની એક નાનકડી ખુશનસીમી છે.

સ્વ. મેઘાણીભાઈને હું ઘણી વખત કહેતો કે લોકસાહિત્ય અંધસ્થ કરવા કરતાં કંઈસ્થ કરવા જેવું વધુ હોય છે. સીસાંનાં ખીખાં અને કાગળના કદનમાં તે વીંટળાય છે ત્યારે માનાર કે કહેનારના કંઠમાં જે તેનો આર્ષ ઉપરાંતનો પ્રાણ રહેલો હોય છે તે હુપ્ત થઈ જાય છે. છતાં અન્ય સાહિત્યની માફક લોકસાહિત્યને પણ એ સખા કરવી અંશતઃ અનિવાર્ય હોય છે એવી મેઘાણીભાઈની દલીલ સાથે હું હમેશાં સંમત થતો રહેલો, ભાઈ યશવંતના આ પ્રકાશનને પણ હું એ જ ભાવે આવકારું છું, આ અંશમાં જે વાનગી શ્વસટીક સાહિત્ય તેમણે રજુ કર્યું છે તેનો, જે લોકોએ તેમને પહેલાં કદિ નહિ સાંભળ્યા હોય તેમના પર બહુ પ્રભાવ નહિ પડે એમ માનું છું પણ જેમણે એમને સાંભળ્યા હશે તેમના ચૈતન્યમાં એ અવણતું રટણ પેદા કરવાની ગરજ એ અવશ્ય સારશે. અને કદાચ, ખીખાંને એમને સાંભળવા પ્રેરશે. આ પ્રકાશનની સાર્થકતા મને આવી ને આટલી જ લાગે છે.

અને એ દૃષ્ટિએ આ પ્રકાશનની સીફારસ કરતા મને જરાય સંકોચ થતો નથી. લોકસાહિત્યની અભિરૂચિ પ્રત્યે એમને દોરી જવામાં હું નિમિત્ત બનેલો એ વાતનો ઉલ્લેખ, જાણે ત્રણ સ્વીકાર કરતા હોય એવી ઢળે ભાર્ગ્ય યશવંતે આરંભમાં કરેલો છે પરંતુ શું ધર્મમાં કે શું જીવનના ખીખાં કોઈ વ્યવસાયમાં ઉપનયન કરનાર ઉપકાર કરતો હોતો નથી. ‘આંગણી ચીંધવાનું’ લાયકને લાયકના સમાગમમાં મુકવાનું પ્રુણ જ તે કમાતો હોય છે. ભાર્ગ્ય યશવંતને મેઘાણીભાઈ પાસે લઈ જવામાં મેં એમ જ કરેલું.

હીક હીક પરિચયને પરિણામે મારી એવી છાપ અંધાએલી કે ભાઈ
 યશવંતનું ભાવતંત્ર નિર્મળ આરસી જેવું છે, એટલે મેઘાણીની
 ભાવવ્યંજનાનું પ્રતિબિંબને તરત જ ઝીલી લઈને સાચવી રાખશે અને
 ખીછ રીતે માતા-પિતા પાસેથી મળેલ સંસ્કાર અને શિક્ષણને લીધે
 લોકસાહિત્ય માટે તેઓ તૈયાર દીવા જેવા છે. મેઘાણીભાઈની જ્યોત
 તેમને અડકતાં આ દીવો પ્રજ્વળી ઉઠશે, અને પછીથી સ્વપ્રકાશે તે
 ઝળહળતો રહેશે. એ અપેક્ષા સાર્થક નિવડી છે એ એક ઉપનયનકાર
 તરીકે મારા માટે કૃતકૃત્યતાનો વિષય છે.

લોકસાહિત્યના ક્ષેત્રે ભાઈ યશવંતમાં મેઘાણીભાઈનાં ગાયન-કથનની
 કે ભાવવ્યંજનની તેમની પરિપક્વતાની અપેક્ષા ઠાઈએ હજી ન રાખવી
 જોઈએ. તેમના આ પ્રકાશનમાં તજગને થોડી કચાશ જણાશે, પણ એને
 સુગોએ કચાશ નહિ પણ કાલ ગણવો જોઈએ.

લોકસાહિત્યનાં મદ્ય, ગાયન અને રજુઆત પરત્વે મેઘાણીભાઈના
 જેવી ભાવકતા તેમજ બાવુકતા છે. લોકગીત અને લોકસાહિત્ય પ્રત્યેનો એમનો
 અભિગમ પ્રથમ દરજ્જે રચાન્ત : સુખન્તે છે. અને પછીથી ‘સ્વાદુ વસ્તુ
 એકલાએ ન ખાવી જોઈએ’ એવી વૃત્તિથી ખીજાઓને પણ તેની શ્લાઘ કરવાને
 તેઓ પ્રેરાય છે. એ રસશ્લાઘ ખીજાઓને કરવા પુરતું ભગવાને એમને
 ગળું અને વાણીશક્તિ આપ્યાં છે આ વૃત્તિ અને ગુણસમૃદ્ધિને પરિણામે
 આ ક્ષેત્રમાં ભાઈ યશવન્ત આગળ વધશે એવી મારી શ્રદ્ધા છે. લોકસાહિત્યક
 મેઘાણીભાઈનો વંશ તેઓ વાંઝીઓ નહિ રહેવા દે એવી મારી શ્રદ્ધા છે.
 અને શ્રદ્ધાની સાથે એવા મારા ઉપનયનકારના આશિષ અને પ્રાર્થના છે.

આ શબ્દોમાં જો ઠાઈ બળ હોય તો તે દ્વારા ભાઈ યશવન્તની
 લોકસાહિત્યની ઉપાસના તરફ વાંચકોનું હું આ રીતે ઉપનયન કરું છું.

—૨. વિ. મહેતા.

મુ'બઈ,
 તા. ૧૭-૭-૬૫

તંત્રી : ‘જન્મભૂમિ’

જીવનને હળવું કુલ જેવું બનાવનાર લોકગીતો !

જોના લખનારાએ કદિ કાગળને લેખણ પકડ્યાં નહિ હોય, એ રસનારાં કોણ તેની જ કોઇને અખર નહિ હોય, તેવું નામ લોકગીત ધરતીના કોઈ અગમ્ય અધારા પડોમાંથી વહ્યાં આવતાં ઝરણાંનું મૂળ જેમ કોઈ કદાપિ શાધી શક્યું નથી, તેમ આ લોકગીતોનાં ઉત્પત્તિસ્થાન પણ અણુશોધ્યાં જ રહ્યાં છે. ગુજરાતનો લોકસમાજ ગાવા માટે તલસી ઉઠ્યો, એની કુંજેમાં જેમ પંખીઓ ટહૂક્યા વિના ન રહી શક્યા; તેમ ગુજરાતના મનુષ્યો પણ ગાવા વગર ન જંપી શક્યા. લોકસમાજના ઉદ્યમે અને ધંધાઓ પણ સંગીતાલયો બની ગયા ! લોકોનું જીવન હળવું કુલ થઈ ગયું...

—ઝવેરચંદ મેઘાણી.

✽

—યુનિવર્સિટીના મહાલયમાં વિચરનારા હજબરો ગુજરાતી યુવાનોને હું સાઠ પાકું છું : કે થોડાક તો નીકળો, કોઈક તો કમર કસો ! આપણાં રાનીપરજ ને કાળીપરજ, આપણાં ભીલો અને ધારાળાઓ, આપણી સુવિશાળ રત્નાકર પટ્ટીનાં કંઠાળવાસી નાવિકો અને નાણુદાઓ, તેમની પાસે હજીય સંચવાઈ રહેલી લોકવાણીને વીણી લાવી, યુનિવર્સિટીને દ્વારે હાજર કરો !

—મેઘાણી.

ગુજરાતીઓને—

ગુજરાતીઓમાં પોતાના ઇતિહાસ, અને સંસ્કૃતિ માટે અભિમાન નહીં આવે તો તેમની પાસે ગમે તેટલું વિપુલ ધન હશે, તો યે તેમની કાંઈ કિમત નથી ! પોતાના ઇતિહાસ, સાહિત્ય, અને સંસ્કૃતિમાં અભિમાન નહીં ધરાવતી પ્રજા કે રાષ્ટ્રનું વિશ્વમાં કશું ય સ્થાન નથી !

—કનૈયાલાલ મુન્શી.

('ફાજ' સ ગુજરાતી સભા' ની સલાહદી પ્રસંગે કરેલા પ્રવચનમાંથી.)

✽

—જય ગિરા, ગરવી ગુજરાત !—

જ્યાં સિંહણ નિજ સંતાન ધરાવે જાળે
જ્યાં સાગર ઉછળે નીર મોતીની પાળે
જ્યાં પ્રેમભક્તિના ગાંઠ ભકતજને ગાયાં
જ્યાં સ્થલ સ્થલના ઇતિહાસ શુરના સોહાયા !

—કવિ નાનાલાલ.

હવે પછી પ્રગટ થશે :

‘ધિખતી ધરા’—

યશવંત વ્યાસ લિખિત પ્રેમશૌર્યથી નિતરતી નવલ કથા.

જગમદિરીયામાં
પધારે ગણપતિ

શ્રી ગણપતિની સ્તુતિ

(રાગ માદ)

જગમદિરીયામાં પધારે ગણપતિ
ધૂપ જલઉં અગરખતી રે.....જગ
પાઠિયાની અસનારીએ

લોખા શંકર આબ્યાને
સંઘમાં લાબ્યા સતિ પારવતી.....
—જગ

દશરથ પુત્ર શ્રી રામજી આબ્યાને
સંઘમાં લાબ્યા સીતા સતી રે
—જગ

અંજનિનાં પુત્ર, શ્રી હનુમાન આબ્યાને
સંઘમાં લાબ્યા રિદિ સિદિ
—જગ

ગીરની ભૂમિમાં માતાજીનું મંદિર

ગીરનું જંગલ એટલે સોરઠી બહારવટિયાઓને મન 'માનો ખોળો !' બ્રિટીશ સરકારનું લશ્કર કે દેશી રજવાડાઓના સૈનિકો પણ જ્યાં બહારવટિયાઓ પાછળ જવાની હિમ્મત કરતાં નહીં, એવી લીલી પનરાંધ્રોથી વિટળાએલી અને સાવજ દીપડાઓથી સજવળતી ગીરની ધરતીમાં તુલસીસ્થાપના મંદિરથી થોડે જ દૂર કનકાઈ માતાનું મંદિર પણ હાલ જીર્ણોદ્ધાર પામ્યું છે. ધારી અને વિસાવદરથી માત્ર ૨૦ માઈલ દૂર આવેલું આ મંદિરનું સ્થળ ધણું રળિયામણું છે. તા. ૩-૩-૧૯૨૧ ને દિવસે કનકાઈ માતાના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર ધણી ધામધૂમથી થયો. માતાજીના મંદિર પાસે રાત રહેવા ધર્મશાળામાં રહેવાની સગવડ ખાસ આપવામાં આવે છે. જેઓ જીનાગઢ સુધી જાય, તેમણે આ સ્થળની મુલાકાત જરૂર લેવા જેવી છે. આ મંદિરનો વહિવટ, 'શ્રી કનકેશ્વરી જીર્ણોદ્ધાર ઠમિટિ,' શ્રી વૃજલાલ કુર્લભદ્રાસ કાશ્યપિયા, ૧૧૪ રી, વીઠ્ઠલભાઈ પટેલ રોડ, મુંબઈ, ૪ મારફત થાય છે.

—સંપાદક.

ધન ધન કાઠિયાવાડ, ધન ધન તારૂં નામ;
પાકે જ્યાં નરખંડડા, ને રૂપ પદમણી નાર!

★ અ નુ ક્ર મ ણિ કા ★

વિભાગ	વિષય	પાનું
૧	દુહાઓનું રસદર્શન.....	૧
૨	લોકસાહિત્યની શૈયંકથાઓ.....	૨૯
	(૧) વીર દેહારમલ	૨૯
	(૨) જેલમાં લગ્ન... ..	૩૨
	(૩) ખાર બહાદુરો.....	૩૭
	(૪) અગિયાર વર્ષના કિશોરની ખાંભી.....	૪૩
	(૫) પાંચ વર્ષના પુત્રની અલિદાન કથા.....	૪૯
	(૬) પાંચાળની કાઠિયાણી સન્નુબાઈ.....	૧૪૫
૩	લોકસાહિત્યમાં ઋતુ વર્ણનો.....	૫૭
૪	લોકગીતોનું જન્મસ્થાન.....	૬૯
	લોકસાહિત્ય સર્જનારા.....	૭૩
૫	લોકગીતોમાં કુટુંબજીવન.....	૮૫
	પ્રસંગે પ્રસંગના ગીતો.....	૯૪
	દમ્પતિ જીવનની રસિકતા.....	૯૬
	સ્ત્રી જીવનની કરુણતા.....	૧૦૨
૬	લોકસાહિત્યમાં સમાજજીવન.....	૧૧૬
૭	લોકભાષાનું બળ.....	૧૨૯
	કચ્છ કેસરી બહારવટિયો વેલુભા.....	૧૩૨
૮	લોકસાહિત્યમાં ભક્તિરસ.....	૧૫૫
	બ્રહ્માનંદજીનું તત્ત્વજ્ઞાન.....	૧૫૮
	કવિ મુરાદની રચનાઓ.....	૧૬૦

મુંબઈના રંગભવનની વિશાળ ગુજરાતી જનતા સમક્ષ
 'લોકસાહિત્યનું રસદર્શન' રજૂ કરતા
 શ્રી યશવંત ટ્રસ્ટી.

પોતાની જન્મભૂમિ સિહોર, સૌરાષ્ટ્રમાં શ્રી. જે. બી. પંડ્યા
મૌદીય છાત્રાલયના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે લોકસાહિત્યનો કાર્યક્રમ રજૂ કર્યો.
શ્રી યશવંત વ્યાસને કુલહાર અર્પણ કરતા જો. મેજસ્ટ્રેટ અને સિહોરના
મહાશય કાર્યકર શ્રી. ચુનીભાઈ વ્યાસ, મંચપર ગુજરાત ધારાસભાના
માજસભ્ય અને સિહોર સુધરાર્થના પ્રમુખ શ્રી લાલાણી વગેરે દેખાય છે.

લોકસાહિત્ય

નું

રસદર્શન

વિભાગ
પહેલો.

દુહાઓનું રસદર્શન

લોકસાહિત્યમાં દુહા :

લોકસાહિત્યના ડાયરાઓ આજે જેમતા નથી અને લોકગીતોનો લલકાર આજે સંભળાતો નથી. છતાં પણ કાળના વહેણ જેને ધોઈ શક્યા નથી કે સમયનો પ્રવાહ જેને ભૂંસી શક્યો નથી એવું 'લોકસાહિત્ય' અમર છે. એ ક્યારેય બુલાવાનું નથી. આનું કારણ છે, એમાં રહેલી સાદાઈ, સ્વચ્છાઈ અને સ્થિરતા. 'લોકસાહિત્ય' તો 'નવ રસ'નો કુંભ છે. 'સંસાર અને સાહિત્યના નવે નવં રસો શૃંગાર, પ્રેમ, શૌર્ય, કરુણ, હાસ્ય વગેરે રસોથી છલકાતો લોકસાહિત્યનો કુંભ આજે પણ એટલો જ છલકતો રહ્યો છે; જેટલો વર્ષો થયા છલકતો રહ્યો છે. કંઈ કેટલાય લોકસાહિત્યરસિકોએ એ 'રસ'ને ભોગવ્યો હશે, માણ્યો હશે, તેની રસહાણુ કરી હશે, તેને લૂંટાવ્યો હશે... પણ એ જરાય ઓછો નથી થયો !

| જનસમૂહનું આ સાહિત્ય, જે સરળમાં સરળ ભાષામાં, ગાથામાં ગાથા વિચારે પણ રબૂ કરી શકે છે, તે કોઈ એક

વ્યક્તિએ કે કોઈ એક કવિએ રચેલું નથી. કેટલીક કૃતિઓમાં તો તેના રચયિતાનું નામ આજસુધી શોધી શકાયું નથી ! કોઈ કોઈ કૃતિના ધડવૈયાઓ તો એવા છે કે, જેમણે કદી 'હાથમાં કલમ કે કિતાબ લીધાં નથી; પાટી કે પેન પણ આપ્યા નથી'.

આવા સરળ છતાં ઉંડાણવાળા, શબ્દે સરળ છતાં અર્થે ઉંડાણવાળા, લોકસાહિત્યનું રસદર્શન કરાવવાનો અહીં ઉદ્દેશ છે... તેમાં ગુજરાતી લોકસાહિત્યનું મુખ્ય અંગ 'હુહો' છે, એ 'હુહા'ને જ લોક કવિએ કેવી રીતે ઓળખાવ્યો છે, જુઓ :-

—હુહો હસમો વેદ, સમજે તેને સાહે,
વિયાતણની વેણ, વાંઝણી શું જાણે ?

અર્થે ઘણો સરળ છે, હુહામાં જે અર્થ છે, મર્મ છે, તે 'સમજનાર'જ તેને 'માણી શકે, ન સમજે તે તેની 'મજા' શું જાણે ?

હમણાંજ એક હુહો સાંભળ્યો:

૧ નેણ લાગે તો લગણ દે, તુ મત લગીયા ચિત્ત,
૨ વૈ છટગે રાય કર, તુ બંધ્યો રહે, નિત !

—માનવી પોતાના મનને કહે છે, 'હો ચિત્ત ! આંખો કોઈની આંખો સાથે 'લાગી' જાય તો તેને 'લાગવા' દેજે ! મળવા દેજે ! પણ જોજે ક્યાંક તું આવી જૂલ કરી બેસતું. આંખો તો આંસુ સારીને રહી જશે, પણ તું કોઈથી 'બંધાયું' તો કેમ છટશે ?

કોઈ અજ્ઞાત, અલગીરી કે કોઈ ઓલિયાએ વહેલી વાણીમાં કેવું ગૂઢ સત્ય છૂપાયું છે ! પ્રથમ વાંચને ઘણી વાર આવા સરળ લાગતા હુહાઓ અંતરનાં જાડાણને સ્પર્શે તેવું સચોટ સત્ય રજૂ કરતા હોય છે !

‘સક્ત કવિ કળીરનો એક હુલો જુઓ :

‘અમિયન કી કર કોટરી, ‘પુતરી’ પલંગ ખિણાય,
પલકનકી ચીખ ડારકે, પ્રિતમ લીધો છિપાય !

પ્રીતમઘેલી કોઈ પ્રિયતમા, જે પોતાના પ્રીતમને દૂંઢવા ઢંઢેરો પીટતી હશે, નગર નગર ધૂમતી હશે, બજારે બજારે ભટકતી હશે, તેને કવિ કળીરે આ જે લીટીના સરળ, દુહામાં ઘણું ઊંડું તત્ત્વજ્ઞાન રજૂ કરી સમજાવી દીધું છે !

“અરે હે, પ્રીતમઘેલી નાર ! પ્રીતમને દૂંઢવા આમ કયાં નીકળી પડી છે ! છુપાવી લે, પ્રિયતમને તારા નયનોમાં ! પણ તે કેવી રીતે ? લોકકવિઓની ઉપમાઓ તો જુઓ-પ્રિયતમને છુપાવવા નયનોની ઓરડી કરી, કીક્રીઓનો પલંગ ખિણાવ, તેનાં પર પલકો (પાંપણ)નો પરદો કર અને એમાં પ્રિયતમને છુપાવી દે !...સક્તકવિ કળીરની કલ્પના અને કાવ્યશક્તિ બન્ને પર વારી જવાનું મન થાય છે ને ?

એવોજ કોઈ એક ખીજ લોકકવિનો હુલો છે;

‘સાગન ચિણગી પ્યારકી, રહી કલેજે લાગ,
જેસી ઘુણી અતીત કી, જખ ખોલું તખ આગ !

“હે, સાગન ! પ્યારની ચિનગારી એવી છે કે જેવી કોઈ જોગીની ધૂણી ! જ્યારે તેમાં હાથ નાંખો ત્યારે આગ, આગ અને આગજ લાગે ! એમ જે માનવી પ્યારની ચિનગારી પોતાના જીવનમાં રાખે છે, તેના જીવનને ઢંઢાંજતાં તેમાંથી પ્યારની આગ જ જોવા મળે છે !

—આજ વિષય પરનો મીરાંબાઈનો પેલો પ્રચલિત હુલો પણ આવુંજ સત્ય લાખે છે.

જો મેં એસા જનતી, પ્રીત કિયે દુઃખ હોય,
નગર હઢેરા પીટતી, પ્રીત નુફીજો કોઈ!

ઉપરના ચારેય દુહાઓ જુદા જુદા લોકકવિઓના છે, છતાં તેમાં જે ભાવાર્થ છે, તે એક જીભથી કેટલો મળતો આવે છે! આ દુહાઓ આ કવિઓએ ક્યાં-કેવા સંભોગોમાં લખ્યાં હશે તે કોણ કહી શકે? લોકસાહિત્ય વિષે સ્વ. જવેરચંદ મેઘાણી સાચું જ કહેતા, 'લોકસાહિત્યને કોઈ સીમાડા નથી, તેને કોઈ સરહદ નથી, 'લોકલાગણી' તો અષ્ટે જ સરખી છે, શું એક પ્રાંતમાં કે અન્ય પ્રાંતમાં! શું દેશમાં કે, પરદેશમાં!

જે લીટીના ચરણવાળો દુહો...સાદી અને સરળ ભાષાનું કવિત, માનવ-મનનાં જિંડાણને કેવી રીતે રજૂ કરે છે, સીધા શબ્દોમાં ગંભીર વિચારો કેવી રીતે સમજાવે છે, તેના કેટલાંક દ્રષ્ટાંતો આપણે જોયાં; કેટલાંક દુન્યવી સત્યોને ઉત્તમ રૂપે સાદી અને સરળ ભાષામાં સમજાવતા આવા દુહાઓ આપણે અહીં વિશેષ પ્રમાણમાં જોઈએ:

સાંઠી આવલ ભેંસ દૂધ, ઘેર કુળવંતી નાર,
ચોથી પીઠ તુરંગની, એ સ્વર્ગ નિશાની ચાર!

મારા મુરખી મિત્ર શ્રી બાદરાયણ ઘણી વાર કહેતા, 'ભાઈ! દુહા સાંભળવાની જેવી મજા આવે, એવી વાંચવાની ન આવે હોં!' પણ મને એમને કહેવાનું મન થતું, કે ભાઈ! દુહા સાંભળ્યા પછી પણ જો એનું રસદર્શન ન થાય તો એ દુહા સાંભળવાનો પણ કોઈ અર્થ નથી!

લોકસાહિત્યમાં સ્વર્ગની વ્યાખ્યા !

હવે ઉપરના દુહાનું જ રસદર્શન જાઓ! માનવીના જીવનમાં સ્વર્ગ ક્યાં છે? વિજ્ઞાને એ સિદ્ધ કર્યું છે કે સ્વર્ગ કોઈ

આકાશમાં નથી, આકાશ તો ખાલી છે ! તો પછી સ્વર્ગ છે ક્યાં ? આપણે લોકકવિ એ સ્વર્ગને શોધી આવ્યો છે, આપણાં જીવનના જ ચાર-સુખોમાં !

એ ચાર સુખો જીવનમાં ક્યાં હુપાયા છે ? એતરમાં વાન્યા હોય ત્યાંથી લણી, સાદસુદ્ધ થઈ, કોઠીએ ભરાય ત્યાં સુધીની ૬૦ દિવસની ક્રિયાઓમાંથી પસાર થએલા શુદ્ધ ચોખા (ભાત) ખાવાનું (એટલે કે એવું સત્ત્વશીલ ધાન્ય ખાવાનું) જેના નસીબમાં લખાયું હોય, તેને જીવનનું પહેલું સુખ પ્રાપ્ત થયું છે એમ સમજવું ! જેને ભગરી ભેંશોના તાજા જ કાઢેલાં શેડકલાં ફૂધ પીવા-મજતા હોય, તેને જીવનનું બીજું સુખ પ્રાપ્ત થયું છે, એમ સમજવું.

જેને ઘેર, પોતાનું પૂરેપૂરું જતન કરનારી ફૂળવંતી પત્ની હોય, એને જીવનનું ત્રીજું સુખ મળ્યું છે, એમ માનવું !

અને જેને ઘેર બેસવા માટે, સવારી કરવા માટે, હરવા-ફરવા માટે પાણીઠાર ઘોડો છે, તેને જીવનનું ચોથું સુખ પણ માણવા મળ્યું છે, એમ સમજવું ! (આજે પણ આપણે વાહન વિના કેટલી મુશ્કેલીઓ ઉઠાવીએ છીએ એ ક્યાં સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે ?)

તો, આ જીવનના સાચા ચાર સુખો માણવાનું ભાગ્ય જેના જીવનમાં છે, એને જીવનમાં સાચું સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થયું છે, એમ સમજ લેવું !

એ લીટીનો સરળ-ભાષાનો દુહો, પણ જીવનના દુન્યવી સુખને અને સંસારના સત્યને કેવી સરળ ભાષામાં સમજાવી લાયક છે !

ઘર, નાર અને પુત્ર વિશે વધુ ઉજળું સત્ય સમજાવતો આ દુહો પણ ઘણો જ પ્રચલિત છે :

ફૂવા દાંકણ દાંકણ, ખેતર દાંકણ વાડ,
ખાપતું દાંકણ ખેટડા, ઘરનું દાંકણ નાર !

—કોઈ ખેતરની વાડ પાસે કે કોઈ ગામને પાદર વડલા નીચે ખેતીને, કોઈ અલગારી આદમીએ આ દુહો ત્યારે એક હાથ કડીયાળી ડાંગ પર ટેકવીને અને બીજો હાથ કાન પર દાંકીને લલકાર્યો હશે, ત્યારે એને પોતાને ય ખબર નહીં હોય કે પોતે જીવનનું નયું, નગદ સત્ય આ બે ચરણ દ્વારા સમજાવી રહ્યો છે ! ત્યારે તો કદાચ, એણે એનો અર્થ સમજવાની કોશીય પણ નહીં કરી હોય, જેવું જીલ્લે આંખું એવું વહ્યો હશે ! જેવું હશે તેવું હોઠે લાવ્યો હશે !...પછી તો સાહિત્યની કોર્ટ-કચેરી માં આવા લોકસાહિત્યને સ્થાન અપાવનાર કે તે માટે ‘વકીલ’ બનીને લોકસાહિત્ય માટે મુકદ્દમા લડનાર શ્રી. અવેરચંદ મેઘાણી કે શ્રી. ગોકુલદાસ રાયચુરા જેવા સાહિત્યકારો એનો અર્થ ઘટ્ટાવી, એને વિશે વિવેચન કરી, એને શિષ્ટ સાહિત્યમાં સ્થાન અપાવ્યું હશે અને તેને સાહિત્યની કૃતિરૂપે સ્વીકારાવ્યું હશે ! (હવે તો લોકસાહિત્યના આ દુહાઓ આપણાં શાળા-કોલેજના પાઠ્ય પુસ્તકોમાં પણ સ્વીકૃત થયા છે અને અભ્યાસક્રમમાં તેમને સારું સ્થાન મળ્યું છે, તે આનંદની વાત છે.)

આવો, આવા વધુ દુહાઓનું રસપાન કરીએ. ઘર, નાર, કુટુંબ અને સમાજવ્યવસ્થાને વણી લેતા આવા તો અનેક દુહાઓ છટાછવાયા આપણાં લોકસાહિત્યમાં પડ્યા છે. કંઠસ્થ સાહિત્યની આ મહામૂલી લેટ છે. એમાં ઊંડા ઉતરનાર જ તેનો મર્મ માણી શકે છે !

મહીપતી માગણ છાકરા, ચોથી ઘરની નાર;
જીત-અજીત સમજે નહીં, બસ લાવ્ય, લાવ્ય ને લાવ્ય !

મહિપતિ (એટલે રાજા, હવે સરકાર !) જે જનતા પ્રાસેથી કર લેવાનું જ સમજે છે, (કે માગ્યા કરે છે), બીજાને લિખારી, જે, લીખદારા લોકો પાસે માગ માગજ કર્યા કરે છે, ત્રીજા બાળક (સંતાન) પોતાના પિતા બહારથી આવતાંજ કાંઈને કાંઈ માગણી કર્યાજ કરે છે, ચોથી ઘરની નાર...“આ લાવો ને તે લાવો ! ઘરમાં આ ‘ખૂટયું’ ને તે ખૂટયું !...” ‘છત અછત’ સમજ્યા વિના ઘરઘણી પાસે ‘માગ માગ’ કરતા આ ચારેય જણાં એકજ ‘કક્ષા’ના માગણ છે ! ! !

—લોકકવિની કે લોકગાયકની દ્રષ્ટિ ઘરની ચાર દિવાલોમાંજ બંધ નથી થઈ, એણે તો નિરખ્યાં છે, ઘરતીના વિશાળ પટ, ઇતિહાસની તવારીખના પ્રસંગો, સર્જનહારની મહાન શક્તિ અને સંસારના આ મહામૂલો રત્નો:

કો'ક પુરુષ કો'ક ઘોડલો, કો'ક ગુણવંતી નાર,
સર્જનહારે સર્જ્યા.....(ઈ) ત્રણે રતન સંસાર !”

સર્જનહારે, સૃષ્ટિ સર્જી, પ્રાણીમાત્રમાં અપૂર્ણતા પૂરી, સંસારનું ચક્ર ચલાવ્યું અને એમાં ત્રણ ‘રતન’ એવા સર્જ્યા કે જેની પ્રતિકૃતિ આજેય વિજ્ઞાનનો આ ચમત્કારયુગ સર્જી શક્યો નથી ! તે ત્રણ રત્નો તે, કોઈક પુરુષ...મહારાણા પ્રતાપ જેવો પરાક્રમી કે મહાત્મા ગાંધી જેવો પ્રતાપી ! પત્નિની જેવી ગુણવંતી કે રાણકેદેવી જેવી શીલવંતી કોઈક સ્ત્રી અને કોઈક ઘોડલો,... કોઈક જ !...ચેતક જેવો ! જે યુદ્ધના ત્રમણટ બોલતા વાતાવરણમાંથી પોતાના અસવારને ક્ષેમ કુશળ કાઢી અને મુરક્ષિત સ્થળે લઈ જનાર, પોતાના અસવાર સાથે સાથે પોતે પણ ‘અમર’ થઈ જનાર! (એ ચેતકની ‘છત્રી’ આજે પણ રાજસ્થાનમાં છે !)

ધન્ય છે, આવા પુરુષોને ! આવી સ્ત્રીઓને ! અને આવા

ઘોડલાઓને !...કે જેને સજીને સર્જનહારે હાથ ધોઈ નાખ્યા છે !

સાજન એવા કિછયે, જેવા ફૂવાના કોસ,
પછાડ્યા પાણી દિયે, દેદ ન આણે રોપ !

સાજન મિત્રો એવા કરવા કે જેને આપણાંથી કોઈ નુકસાન થાય, આપણાથી જાણ્યે અજાણ્યે ઈજા પહોંચે, તો પણ હૃદયમાં રોપ ન લાવે ! લોકકવિએ આ સામાન્ય શિખામણ આપીને પછી દાખલો આપ્યો, છે કોસનો ને પાણીનો ! ફૂવાનો કોસ, ફૂવાના પાણીને ફૂવામાંથી બહાર જેથી કાઢે છે. (પછી) બહાર જેવ્યા પછી તેને ફૂવાની કુંડીમાં પછાડે છે, છતાં પણ ફૂવાના પાણી હૃદયમાં રોપ લાવતા નથી, કોસ પર ગુસ્સો કરતા નથી ! કોસ અને પાણી વચ્ચે જેવી નિર્મળ મૈત્રી છે, નિઃસ્વાર્થ સંબંધ છે, એવો સંબંધ કે એવી મૈત્રી બે સાજન-મિત્રો વચ્ચે હોવી જોઈએ !

ક્યાં ચાંદ, ક્યાં ચકોરી, ક્યાં મોર ક્યાં મેહ,
અગગા તો યે કુંડા, સાંચો જ્યાંહિ નેહ !

—આગલા કુંડામાં મૈત્રીનો સાચો મર્મ સમજાવ્યો. હવે જ્યાં એવા સાચા મિત્રો છે, ત્યાં અંતર ભલેને ગમે તેટલું હોય છતાં જો તેમના વચ્ચે સાચો સ્નેહ હોય તો એ અંતર ગણાય જ નહીં ! દાખલા તરીકે ચાંદ અને ચકોરી ! મોર અને વરસાદ, એક ધરતી પર અને બીજો ગગનમાં ! ચાંદ ગગનમાં અને ચકોરી ધરતી પર, મોર ધરતી પર અને મેહ ગગનમાં ! છતાં બન્ને વચ્ચેનું આટલું અંતર છતાં ય સાચો સ્નેહ છે, એટલે તો તેઓ અગગાં, છતાં ય એક બીજાથી નજીક છે !

પણ જ્યાં સાચો સ્નેહ નથી, ત્યાગ કે આત્મસમર્પણની જગ્યા લાવના નથી, એવા સ્વાર્થી, લંપટ અને લાલચુ મિત્રો

તો માર્ગમાં ઘણું ચ મળે છે ! એવા હીન-કક્ષાના મિત્રો પર કટાક્ષ કરતો દુહો પણ જાણવા જેવો છે !

‘પ્રીત ઉતારે પાર, વીરલા લાધે જગત,
(પણ) મતબલના યાર, મારગ મારગ મોતિયા !

જેઓ સાચા વીરલા છે, તેઓ પ્રીતથી કોઈ પણ કામ પાર ઉતારે છે, પણ એવા તો આ જગતમાં કો’ક જ છે ! બાકી સ્વાર્થી મિત્રો તો માર્ગમાં ઘણું ચ મળે છે !

મૈત્રી, સ્નેહ, પ્રીતિ વિષે એક વિશેષ દુહો જુઓ :-

✓ હંસલા પ્રીતિ કાગની, કબ્જ પડે ઉડી જાય,
સાચી પ્રીતિ સેવાળની, જળ સુકે કરમાય !

હંસલા, કાગડાની પ્રીતિ કેવી છે ? કે જરાક કબ્જ પડે ત્યાં ઉડી જાય છે ! (અથવા આ પ્રથમ ચરણનો અર્થ એવો પણ થાય કે જેઓ પ્રીતિમાં કબ્જ (હુઝ) પડતાં જ નાસી જાય છે તેઓ ‘કાગડા’ જેવો છે.) પણ સાચી પ્રીતિ જોવી હોય તો જુઓ, સરોવર તીરના ‘શેવાળ’ની વનસ્પતિને ! કે જે જળ સુકાતાં જ કરમાય છે ! અદ્રશ્ય થઈ જાય છે !

✓ આનંદ કહે પરમાનંદને, માણસે માણસે ફેર,
એક ‘લાખુ’ દેતા ના જડે, બીજું તાંબિયાનું તેર !

આનંદ પરમાનંદને કહ્યું, માણસે, માણસે ફેર છે ! કેટલાક એવા છે કે જેને મેળવવા માટે લાખો રૂપિયા ખર્ચવા પડે છે; છતાં ક્યારેક એવા માણસો (મિત્રો) નથી મળતા, જ્યારે કેટલાક એવા છે કે જે તાંબાના પૈસાના તેર તેરના લાવે જાણે સામા જમાં મળી આવે છે ! એટલે કે આ જગતમાં સાચા માણસો ઓછા છે અને ખોટાનો પાર નથી !

“મોતી ભાંગ્યું વીંધતાં, મન ભાંગ્યું ક્વેણ,
ઘોડા ભાંગ્યો ખેલતાં, નહીં સાંધો, નહીં રેણ !”

મોતી, મન અને ઘોડો આ ત્રણ જણાં એક વાર ભાંગી ગયા, તો પછી ફરીથી સંધાતા નથી, એને રેણ દઈને બેડી પણ શકાતાં નથી ! લોક કવિની નજર ક્યાં ક્યાં ગઈ છે, તે જુઓ ! મોતી...જેને વીંધતાં તે ભાંગી જાય, મન...જેને કડવા વેણથી કાળજે ‘ધા’ લાગી જાય, અને ત્રીજો ઘોડો, જે સવારી કરતાં કરતાં મરી જાય, આ ત્રણે પછી લાખ ઉપાયે ‘સંધાતા’ નથી !...

કવિ શ્રી. દલપતરામ ડાહ્યાલાલે કહ્યું છે કે સાદી ભાષા, સાદી કડી, સાદી વાત વિવેક, સાદામાં સાચું કથે, એ જ કવિજન એક !

સાદા શબ્દોમાં, સરળ ભાષામાં, સાદી વાતમાં, સાચું કહેનાર જ સાચો કવિજન છે ! મતલબ કે સાચું, સાદું અને સરળ ભાષામાં લખનારને જનતા ‘કવિજન’ તરીકે જલદી સ્વીકારી લે છે અને તેની વાતોને, શિખામણોને યાદ કરે છે ! આપણા લોક કવિઓએ સાદી, સરળ ભાષામાં લખેલા આવા અસંખ્ય દુહાઓને જનતાએ અપનાવ્યા છે, પરંપરાગત સાચવ્યા છે અને તેમાંથી બોધ લીધો છે.

નહીં રાગ નહીં રાગિની, નહીં ગાણું નહીં ગીત,
એ દુહો અમારાં દેશનો, જે ચરચર ચીરે ચિત્ત !

જે ગાવા માટે કોઈ રાગની જરૂર નથી, કોઈ ગીતની જરૂર નથી કે કોઈ સૂર અને તાલની પણ જરૂર નથી, એવો અમારા દેશનો દુહો ચિત્તને ચીરી નાખવામાં કેવો અસરકારક નિવડે છે !

આ પહેલા આપણે જે દુહાઓ ભેટ્યા તે સરળ અને સાદા હતા, હવે થોડા એવા દુહાઓ ભેઠાં છે જે મર્મવેધક કટાક્ષની કટારીથી ચિત્તને ચીરે તેવા હોય !

મતલબની મનવાર, કોઈ જગત જમાડે ચૂરમા,
વીણ મતલબની વાત, રાખ ન પીરસે રાહ્યા !

અર્થ:-રાહ્યા ! આ જગતમાં મતલબની વાતો અને
મતલબી માનવીઓજ વધી પડ્યા છે ! મતલબ હોય તો ચૂરમા
(લાડૂ) જમાડે, અને મતલબ ન હોય તો કોઈ રાખ કરીને પણ
ન પીવરાવે !

કળજુગ આવ્યો કાણુ, જગત બધું જ બણે,
સાવજની પથારીમાં-ય, શિયાળવાં મોણું માણે !

કળજુગ આવ્યો છે ! કારણ કે જ્યાં સાવજ (સિંહ) સૂતા,
ઘેસતા, ત્યાં આજે શિયાળીયાઓ મોજમોજ માણતા થઈ ગયા
છે ! બે લીટીના સાદા, સરળ દુહામાં કેવો વેધક કટાક્ષ છે ! જે
જગ્યા ચરવીશે માટે હતી, જે જગ્યા સાચા બહાદુર માટે હતી,
તે જગ્યાએ આજે ખંધાઓ અને લુચ્ચાઓ જઈ બેસી ગયા છે !
જગત આખું આ વાત બણે છે, પણ કાંઈ થઈ શકતું નથી,
કારણ કે કળીયુગ આવ્યો છે !

હંસા બગલા એક રંગ, માનસરોવર માહીં;
બગલા હૂંડે માછલી, હંસ મોતી ચાહી !

માનસરોવરમાં હંસ અને બગલો બન્ને સાથે ચરે છે, પણ
બન્ને વચ્ચે ફરક એટલો છે કે હંસ મોતી ચરે છે અને બગલો
માછલી ચરે છે ! આપણા જીવનમાં પણ એવું ક્યાં નથી બનતું ?
એક જ ક્ષેત્રમાં કામ કરતા બે પ્રકારના માનવીઓ, એક માનવી તે
ક્ષેત્રમાંથી જીવનને અજવાળે એવા મોતી ગોતે છે, અને બીજો
માનવી માત્ર પેટ ભરવાનું કામ કરે છે !

જ્યાં જેઠું નહીં પારખું, ત્યાં તેઠું નહીં કામ,
ધોળી બિચારો શું કરે ? જ્યાં નાગાઓનું ગામ !

આ દુહાનો અર્થ તો ઘણો સ્પષ્ટ છે. આને પણ એવા કેટલાંય માણસો આપણને જોવા મળે છે, કે જ્યાં તેમનું કાંઈ કામ ન હોવા છતાં, પોતે માથું મારતા હોય છે, અને ક્યાંક એવા માનવીઓ ય નજરે ચઢતા હોય છે જ્યાં તેમનું ક્ષેત્ર હોવા છતાં કાંઈ કામ નથી હોતું !

આમ આ દુહાઓ, જે પ્રથમ પંક્તિમાં જગ માન્ય સત્ય કથે છે અને બીજી પંક્તિમાં તેનો દાખલો આપી તે સત્યને વધુ સરળ રીતે સમજાવી જાય છે, આવો એક બીજો દુહો લઈએ,

દુર્જનકી કરૂણા ખૂરી, લલો સજ્જનકો ત્રાસ,
સૂરજ જળ ગરમી કરે, તખ બરસનકી આસ.

પ્રથમ પંક્તિમાં સુંદર બોધદાયક વાત કરી, દુર્જન અગર કરૂણા (દયા) બતાવે તો પણ તેમાં કાંઈક ભેદ હોય છે, તેની ભેદવાળી કરૂણા કરતાં તો સજ્જનનો ત્રાસ હજાર દરજ્જે સારો, કારણ કે સૂરજ જ્યારે ખૂબ તપીને ત્રાસ આપે છે ત્યારે સમજવું કે હવે આકાશમાંથી શીતળ જળની ધારાઓ વરસવાની છે ! વૈશાખ, જેઠ પછી અષાઢ, શ્રાવણ આવે જ છે ને ?

‘દગાળા’ને ફલ ન દઈએ, (લલો) સાય સોનાના ધાય,
પહેલાં બતાવે પ્રીતકી, પછી બીજાને જાય !

જેમના દિલમાં દગો છે, એવા માનવીઓ લલો સોનાના હોય, (શ્રીમંત હોય) પણ તેમને કદિ દિલ ન દઈએ ! (દોસ્તી ન કરીએ) કારણ કે તેઓ પ્રથમ પ્રથમ તો પ્રીત બતાવે છે પણ પછી આપણને દૂર કરી, બીજાને પાસે લે છે !!

હવે તેથી પણ એક મનનો દુહો જુઓ ! જે ખૂસ માનવીને કેવી રીતે ઓળખાવે છે :-

બાર ગાઉએ બોલી બદલે, તરુવર બદલે શાખા,
બાળપણના કેશ બદલે, લખણ ના બદલે લાખા !

બાર બાર ગાઉ સુધી ચાલે, ત્યારે બોલી (લાખા) બદલાતી
સંભળાય, વખત આવ્યે વૃક્ષોની ડાળીઓ અને પાંદડાઓ પણ
બદલાતા દેખાય અરે ! માનવી જ્યારે બાળકમાંથી વૃદ્ધ બને
છે, ત્યારે તેના કેશ (બાલ) પણ બદલી જાય છે. (કાળાં ધોળાં
બને છે.) પણ આ જગતમાં કેટલાક એવા અપદ્મખણાં (ખરાબ)
માનવીઓ છે કે જેમનો આખો જન્મારો જાય છે, તો પણ
લખણ (સ્વભાવ) બદલાતો નથી !

આવા જ અર્થવાળો એક વધુ દુહો જોઈએ,

નમન નમનમે ફેર હૈ, બહોત નમે નાહાન,
ફગલખાજ દગા નમે, ચિત્તા, ચાર કમાન !
અને

નાનો કણ પણ રાઈનો, વાંકી તો થે મૂછ,
ઘરડા તોયે ગરાશિયો, ભાંચુ તોય ભરચ !

ક્યાં રાઈ, ક્યાં મૂછ ? ક્યાં ગરાશિયો. ને ક્યાં ભરચ ? લોક
કવિએ ક્યાંથી ક્યાંથી પોતાના સર્જનની સામગ્રી એકઠી કરી
છે ! બીજો દુહો જુઓ.

સોનું, રૂપું, વાળ્યું વળે, લોહું વળ્યું તાપે,
સજાત સમજાવે વળે, પણ કજાત વળે લાતે !

નિજીવને સજીવ સાથે સરખાવી, માનવીના વિચિત્ર સ્વભાવ
પર કેવો કટાક્ષ કર્યો છે ?

કાયા જાળે સાખદી, પણ નાક મ જાળે નખ,
પાણી મ જાળે પાવણું, લહે લોહી વહ્યા જાય લખ.

પોતાનું 'પાણી' અને 'નાક' સાચવવા લોકકવિએ માનવીઓને કેવી સુંદર શિખામણ આપી છે ! 'નાક' સાચવવા માટે જવ ગુમાવવો પડે તેનો વાંધો નહીં ! 'પાણી' સાચવવા માટે શરીરમાંથી લોહી વહે જાય તો પણ કાંઈ નહીં ! પણ ગમે તે ભોગે માનવીએ પોતાનું નામ, ઈજ્જત અને આબરૂ તો રાખવા જ જોઈએ ! એવો એક ખીજે જ હુલો લઈએ.

કાજલ તજે ન રચામતા, સુકતા તજે ન શ્વેત,
દુર્જન તજે ન કુટિલતા, સન્નત તજે ન હેત ! .

જાતિ સ્વભાવ પરખાવતો આ હુલો કેટલો વાસ્તવદર્શી લાગે છે ! કાજળ કાળાશ તજતું નથી, મોતી શ્વેત રંગ તજતું નથી. અને મન્નજન જેમ હેત તજતો નથી, તેમ દુર્જન કુટિલતા છોડતો નથી ! સંસ્કૃત સુભાષિતોમાં જેમ પ્રથમ ઉપદેશ ઈર્ષને પત્રી દાખલો રજુ કરવાની એક પદ્ધતિ ચાલી આવે છે, તેવું જ લોકસાહિત્યના હુલોઓનું પણ છે ! સંસ્કૃત સુભાષિતનો એક દાખલો લઈએ.

શૈલે, શૈલે ન માણિક્યં, મૌકિતકં ન ગજે ગજે,
સાધવો ન હિ સર્વત્ર, ચંદનમ્ ન વનેવને !

જેમ પર્વતે પર્વતે માણિક્ય હોતા નથી, જેમ દરેક હાથીના માથામાંથી મોતી નીકળતા નથી, જેમ દરેક વનમાં ચંદનના વૃક્ષો હોતાં નથી, તેમ સારા માણસો કાંઈ સર્વત્ર હોતા નથી ! આ શિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યના એક શ્લોક (સુભાષિત)નું દ્રષ્ટાંત અને પેલો લોકસાહિત્યની સાદી સરળ ભાષાનો, લોકવાણીનો એક હુલો !

મોતી ઓર દૂધકા, તીનો એક સ્વભાવ,
ખીંછે ના મિલે, કોટી જતન બતાવ !

હવે સોરઠી દુહાને લોકકવિશ્રી તુલસીદાસજીની કૃતિ સાથે સરખાવીએ.

૫૧ } આવ નહીં આવકાર નહીં, નહીં નૈનમાં નેહ,
તુલસી વહાં ન જામ્યો, ભલે કંચન વરસે મેહ !
હવે સોરઠી દુહા જોઈએ.

મે'માતુંને માન, દિલ ભરી દીધાં નહીં,
ઈ મેડી નહીં મસાણુ, સાચું સોરઠિયો ભણે !

આતિથ્ય સત્કાર એ તો ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રનો વિશેષ ગુણ. આશરે આવેલા કે અતિથ્ય બંનીને આવેલા કાળે સોરઠી માનવીઓએ કેાં તો જંગ ખેલ્યા છે અને કાં તો ખેલાતા જંગ અટકાવી દીધા છે !

૫૨ } આવ તણાં એંધાણુ, મળવામાં 'માઠપ' કરે,
એ શું પાયરે પ્રાણુ ? સાચું સોરઠિયો ભણે !
પર ઘેર માગે માન, પણ બીજને ખોલાવે નહીં,
ઈ માણસ નહીં હેવાન, સાચું સોરઠિયો ભણે !

આમ આપણી પ્રજાના અને લોકોનાં જે સંસ્કાર છે, આતિથ્ય સત્કારની ભાવના છે, તે તેમના સાહિત્યમાં જિલાયા છે. ગુજરાતના આદિ કવિ શ્રી. નરસિંહ મહેતાએ પણ તેમના એક ગીતમાં સોરઠના આતિથ્ય સત્કારને કેવી સુંદર રીતે રજૂ કર્યો છે !

આશા ભર્યા ને અને આવિયાને
મારે જુહાલે રમાડ્યા રાસ રે !

આટલે આશા ભર્યા રે ,

ઉતારા દેશું ઓરડે, ને, કાંઈ દેશું વાડીના મોલ રે... આવેલ...
નાવણુ દેશું કુડિયું ને, કાંઈ દેશું નદિયુંના નીર રે...
લોજન દેશું લાપશી ને, કાંઈ દેશું કુઠિયલું દ્વંદ્વ રે... "

મુખવાસ દેશું એલચી ને, કાંઈ દેશું રે પાન પચાસ રે... ”
આવેલ આશાલય્યા રે.

‘પદ્મશ્રી’ કવિશ્રી. દુલાભાઈ ‘કાગ’ પણ એમના એક ગીતમાં
સૌરાષ્ટ્રની આતિથ્ય ભાવનાનો પ્રચાર કરતા ગયા છે.

× તારે આંગણિયે કોઈ આશા કરીને આવે રે,
આવકારો મીઠો આપજે રે !

તારે કાને કોઈ સંકટ તેના સભળાવે રે,
બને તો થોડાં કાપજે રે !

■ (આ આખું ગીત ‘કાગવાણી’ ભાગ ૪માં જોઈ લેવું)

* * * *

કે દાદર, કે ડાકલાં, કે પૂજે પાખાણ;
(પણ) રાત ન ભાંગે રાણ, કમણે કર્યપરાઉત !

કે સૂરજ દેવ ! કોઈ જણ પથ્થરની મૂર્તિ પૂજીને,
કોઈ ડાકલાં વગાડીને કે કોઈ તારાઓ ગણીને રાત વિતાવે
છે, પણ તમારા આગમન વિના કોઈથી રાત થોડી
ભાગે છે ?

દુહાઓની રસસામગ્રી

લોકસાહિત્યના સંશોધનમાંથી થોડા વધુ દુહાઓ મળ્યા છે

તાજૂત ઘેલાં તરઘડાં, વિવાહ ઘેલી નાર;

હોળી ઘેલાં ઘેરેયાં, રણ ઘેલી તલવાર !

તાજૂતાના દિવસોમાં ખબર વચ્ચેથી નીકળતાં તાજૂતના
સરઘસમાં જેણે જીવાનિયાઓને જોયા હશે એને ખબર હશે કે

કેવું જોમ એ નાચનારાઓમાં હોય છે ! એવું જ જ્યારે ધરમાં વિવાહ-લગ્ન હોય ત્યારે સ્ત્રીનું હોય છે ! હરખપદ્મી થઈને સ્ત્રી જ્યારે વિવાહના દિવસોમાં ધરમાં ધમાધમ કરતી હોય, ત્યારે એના વસ્ત્રોની સજ્જવટ, એના અંકુરનો અણકાર અને કંકણનો રણકાર, એની અવરજવરની ચાડી ખાતા હોય છે ! એવું જ હોળીના દિવસોમાં બહાર વચ્ચેથી થાળી ટીપતાં ટીપતાં કપડાં અને મોઢાં રંગેલા ઘેરેયા જ્યારે નાચતા કુદતા નીકળે છે, ત્યારે તેઓ કેણુ હશે, એ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી ! જેમ તાબૂતના દિવસોમાં તરઘડાં, વિવાહના દિવસોમાં સ્ત્રી, હોળીના દિવસોમાં ઘેરેયા, તેમ રણસંશ્રામમાં તલવાર સમજવી. લોકકવિની સામગ્રી તો જુઓ ! કયાં તાબૂત, કયાં વિવાહ ! કયાં હોળી, કયાં રણસંશ્રામ !

શુજરાત બાજુ ગવાતા આ દુહા સાથે સોરઠી લોકસાહિત્યનો આ દુહો મૂકવા જેવો છે.

સોરઠ મીઠી રાગણી, રાગ મીઠો મહ્દાર;

રણમાં મીઠી વિરડી, જંગ મીઠી તલવાર !

સોરઠમાં જાતજાતની રાગણીઓ છે, લજ્જની, દુહાની, રાસની, ગરબાની, ગરબીની, એવું જ શાસ્ત્રીય સંગીતમાં રાગ મહ્દારનું છે, ઘણું મીઠો એ રાગ છે. ઋતુએ ઋતુએ જેમ ટાઢ-તડકો આરા લાગે એમ રણમાં ભૂલા પડેલા વટેમાર્ગને વિરડી મીઠી લાગે, ત્યારે જંગે ચઢ્યા ચરવીરને તલવાર જ મીઠી લાગે ને ?

કાગાને વહાણું ફુંલજળ, સ્રીને બહાલી વાત;

બ્રાહ્મણને બહાણું લોજન, ગદ્દાને બહાલી લાત !

ગમે તેવા નિર્મળ જળમાં જઈને પાણી પીએ, તો એ કાગડો નહીં ! એને તો ફુંલ જળ કે જેમાં ચાંચ ફૂલાવવાની હોય, એ જ ગમે ! જ્યારે સ્ત્રીને ગમે તેવું અગત્યનું કામ હોય, ઉતાવળ હોય,

પણ એ વખતેય તેને કોઈ વાતુડી સી જો મળી ગઈ, તો પછી ચૂલા પર દાળ દાઝી જાય, કે પીરસેલી રસોઈ ઠરીને ઠીકઠું થઈ જાય, તેની પણ તે પરવા નહીં કરે! એવું જ બ્રાહ્મણનું છે! ગમે તેવા અગત્યના કામે જવાનું હોય, પણ બ્રાહ્મણને લોજન જમવાનું હશે, તો તેને કામ કરતાં લોજન વધુ અગત્યનું લાગશે! આવા જ અર્થનો એક વધુ દુહો જાણવા જેવો છે.

— { વાતે રિઝે વાણિયો, ડુંકારે રજપુત;
— { ડાકલે રિઝે ડણકા, (તેમ) બાકળે રિઝે ભૂત !

કોણ કેવી રીતે રીઝે? વાતોથી વાણિયો રિઝે એમ પોરસ થદાવવાથી રજપુત રિઝે છે, જ્યારે કોળી અને બાવાઓ ડાકલા વાગે ત્યારે રિઝે અને ભૂત પલિતો બાકળા (બાફેલા ઠંઠવાથી) રિઝે છે !

{ કવિ ભૂપણ કલ્પના ગાયક ભૂપણ સૂર;
{ પાણી ભૂપણ નમ્રતા, નયન ભૂપણ નૂર !

ગાનની કલ્પના ડાયરાને અને સલાને ડોલાવે છે, ગાયકના સૂર શ્રોતાઓને ઘેલા કરે છે. વાણીની નમ્રતા કોઈને પણ પાણી પાણી કરે છે, તેમ નયનમાં નૂર હોય ત્યારે જ તે સામી વ્યક્તિને વશ કરી શકે છે, આકર્ષી શકે છે ! કવિની કલ્પના, ગાયકના સૂર, વાણીની નમ્રતા અને નયનનું નૂર, એ દરેકના આભૂષણ જેવા છે ! આ દુહાની પંક્તિઓ એક સાદી સરળ ઉક્તિની યાદ અપાવે છે.

જેમ લોજન દાળ વિના, એમ ગાવું તાલ વિના !
જેમ લોજન દાળ વિના, એમ માથું વાળ વિના !
જેમ લોજન દાળ વિના, એમ કણ્થો ગાળ વિના !
જેમ લોજન દાળ વિના, એમ નાર ચાલ વિના !

લોકભાષામાં લખાએલી આવી ઘણી ઉક્તિઓ, કહેવતો, દુહાઓ અને જોડકણાથી લોક સાહિત્યનો રતનાકર છલકાય છે.

સભા વિષે જઈ બેસવું, જ્યાં જેનો અધિકાર;

ઝાંઝર શોભે ચરણમાં, હેયાં ઉપર હાર !

લોક કવિને જે કહેવું છે એ પ્રથમ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું છે અને લોકો તેને સરળ અર્થમાં સમજી શકે એ માટે, તુરત ઉપમાનો પ્રયોગ કર્યો છે, હારનું સ્થાન કંઠમાં છે અને ઝાંઝરનું સ્થાન ચરણમાં છે !

આવા દુહાઓમાંથી તો કવિતાનું સાચું સર્જન થયું છે !

‘ડુંગર તો દૂરથી ભલાં, દૂર ભલી સુંદર નાર,
ભેદ એ બાણે બેઠના, નિત પાસે રહેનાર !

‘ડુંગર દૂરથી રળિયામણા’ની કહેવત પહેલાં પડી હશે કે પહેલાં આ દુહો લખાયો હશે, એ ખબર નથી, પણ દુહો દ્વારા જે કહેવાયું છે. શિષ્ટ સમાજ (કે શિષ્ટ સાહિત્ય) જે કહેતાં કદાચ અચકાયો હશે, એ લોકસાહિત્યે ખૂબ જ સ્પષ્ટવાણીમાં કહી દીધું છે; જેમ ડુંગર દૂરથી રૂડા લાગે, તેમ સુંદર સ્ત્રી પણ દૂરથી જ સારી, રહેણીકરણી, મોજશોખ, અને તેની ખાસિયતો નિભાવવા કેટલું કષ્ટ ઉઠાવવું પડતું હશે, તે તો તેની નજીક રહેનાર જ બાણે !

એજ પમાણે :—

જે ઘર માંદી નાર, ને રંગા રસતલ છાકરાં,

(જ્યાં) કળ્યાનો નહિ પાર, બાવા એથી બહેતરા !

જે ઘરની સ્ત્રી સદાય માંદી હોય, જે ઘરમાં રોતલ (રડયા કરે તેવાં) બાળકો હોય અને જે ઘરમાં કળ્યાં કંકાસનો કદી અંત આવતો નથી, એથી તો બાવાઓ શું જોતા ?

સંસાર સ્ત્રી, બાળકો અને કબિયાની કશી ઉપાધિ જ નહીં !
મતલબ કે જ્યાં સ્ત્રીની તંદુરસ્તી, બાળકોનો ઉછેર અને ધરની
શાંતિ નથી, ત્યાં સંસારમાં સુખ ક્યાથી આવવાનું છે ?

એ અવસર

રણુ જીતણુ કંકણુ રણુકંત,
પુત્ર વધાઈનો આવ;

એ અવસર તો સુખના,
(એમાં) કોણુ રંક, કોણુ રાવ ?

આ ત્રણુ અવસર સુખના છે, કોઈ રણુજીતીને આવે તે,
કોઈના ઘેર લગ્નનો પ્રસંગ આવે તે અને કોઈને ઘેર પુત્ર
જન્મનો અવસર આવે તે અને આ ત્રણુ અવસર દુઃખના છે.

ધર્મ જતાં, ધરણી જતાં,
સ્ત્રીયા પડતાં તાવ;

એ અવસર તો દુઃખના,
એમાં કોણુ રંક, કોણુ રાવ ?

રાજસ્થાની દુહાઓ અને ગુજરાતી દુહાઓમાં સામ્ય :

જેવું લોકસાહિત્ય સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિમાં સાંપડે છે, એવું જ
લોકસાહિત્ય રાજસ્થાનની ભૂમિમાં પણ પથરાયેલું પડ્યું છે.
બંને સૌરાષ્ટ્ર અને રાજસ્થાની સાહિત્યમાં ઘણું ઘણું સામ્ય છે
એક દુહો લઈએ :-

જનની જણને ભક્ત જણ, કાં દાતા, કાં શૂર;

નહીં તો રહેજે વાંઝણી, મત ગુમાવીશ નૂર.

ગુજરાતમાં આ રીતે ગવાતો દુહો રાજસ્થાનમાં આ શબ્દો
સાથે ગવાય છે :-

માઈ એડા પૂત જણ, કે દાતા, કાં સૂર;
ના હર રહિજે વાંઝણી, મત ગમાજે નૂર !

રાજસ્થાનની ભૂમિ એટલે શૂરવીરોની ભૂમિ, ત્યાં કવિઓએ અને લોકકવિઓએ પણ જે ગીતો ગાયા છે, જે કાવ્યો રચ્યાં છે, તેમાં ભારેભાર શૌર્યરસ છલકાય છે.

તિખ્ખા તુરંગ ન માણીયાં, ભડ સિર ખગ ન ભગ;
જનમ અકારણ હી ગયો, ગોરી ગજે ન લગ !

આ હુઠાનો અર્થ એવો થાય છે કે જેણે તેજસ્વી ઘોડા પરની સવારી કરવાનો આનંદ નથી માણ્યો, સુલટ શત્રુના શિર પર તલવાર નથી ભાંગી, અને ગોરી નારીને ગજે વળગાડી આલિંગન નથી લીધું, સાચું સ્ત્રી સુખ નથી માણ્યું, તેનો જન્મારો બ્યર્થ ગયો છે !

આ જ ભાવાર્થવાળો હુઠો રાજસ્થાનમાં આ રીતે ગવાય છે :
તે હિ જમ્મઉ નિગાહૂં ગયહૂં, ભડ ન સિર ન ખગ ન ભગ,
તિખ્ખા તુરિયા ન માણિયાં ગોરી ગજે ન લગ !

રાજસ્થાનના શૂરવીરોને બિરદાવતા હુઠાઓ બેઠે છે. ત્યાંના લોકો પરાક્રમી, શૂરવીર અને નિડર કેવા કે જેઓની મદોન્મત હાથીને પણ મહાત કરનાર સિંહ સાથે સરખામણી કરતા, કવિ કહે છે :

દિન દિન ભોગે દિસતો, સદા ગરીબો સૂત;
કાકી કુંજર કાટતાં, જાણવિયો રજપૂત !

કેઈ દિવસે ગરીબ અને ભોળો દેખાતો રજપૂત વખત આવ્યે મદમસ્ત હાથીને પણ પરાજીત કરી બાણે એવો શૂરવીર અને બહાદૂર છે !

આવા રજપૂતની સરખામણી તેના કઠોર, દઢ અને રૂક્ષ જીવન સાથે કરતા લોકકવિ કહે ॥ કે :

ઘોડા ઘર ઢાલાં પટલ, ભાલાં ભળણાય;
જે ઠાકુર ભોગે જર્મી, ઓર કિસો અપણાય ?

ઘોડા એ જેને ઘર સમાન છે. ઢાલ તેના છાપરા સમાન છે અને ભાલા જેના ઘરના થાલલા સમાન છે એવો રજપૂત તેના બાણ જેવો સીધો અને લક્ષવેધી પણ છે !

જંગલની ધરતીને પોતાની પથારી અને પથથોને ઓશિકાં કરીને પોતાની અર્ધી જિંદગી લડવામાં જ કાઢનાર આવા રાજસ્થાનમાં જ રાણા પ્રતાપ જેવા અટંકી શૂરવીરો પાડે છે ને ? આજે પણ રાજપૂત સ્ત્રીને સંજોગોને આ દુહો આમ કહેવાય છે :

માઘ એડા પૂત જણુ. જેડા રાણા પ્રતાપ;
અકબર સૂતો એઝક. પણ સિરાણે / સાપ.

હે રાજપૂતની માતા, તું રાણા પ્રતાપ જેવા શૂરવીરને જ જન્મ આપજે, કે જેણે અકબર જેવા રાજવીને પણ પોતે સાપ બનીને નિરાંતે ઉઘવા ન દીધો !

રાજસ્થાનતું નામ લેતાંજ, ચિતોડ, હલદીઘાટ અને અરવલ્લીના ઐતિહાસિક સ્થળો આંખ સમક્ષ તરવરવા માંડે છે ! આજે પણ ત્યાં જઈને જિલા રહીએ તો તલવારોના બાણે બાણબણાટ સંભળાય છે, ઘોડાના ડાબલાઓ પડતા સંભળાય છે અને શૂરવીરોના હાકોટા અને રૂધિર છલકતી ધરા નજરે પડે છે !

આથી જ ત્યાંના લોકકવિઓએ જે દુહાઓ અને વીરરસનાં ગીતો રચ્યા છે, તેમાં પણ એમની માલોમ, રાજસ્થાનની ધરતીના પુત્રોની શૂરવીરતાને બિરદાવી છે.

કેટલાક ગીતો તો બાણે કે કલમની અણીએ નહીં, પણ તલવારની ધારે લખ્યા હોય એવા પરાક્રમ પ્રેરિત અને કાયરને પણ પાનો ચઢાવે તેવા છે !

પુત્રા જયંતિ કવણુ ગુણ, અવગુણ કવણુ થાયેણુ;
જા બાપ કી સુંહડી ગમ્પી જય અવરણુ !

પુત્ર જન્મવાથી શું કાયદો થાય છે કે પુત્રી જન્મવાથી શું નુકસાન થાય છે ? પણ નુકસાન તો તેથી થાય છે કે જે પુત્રપુત્રી પોતાની જન્મભૂમિનું રક્ષણ કરી શકતા નથી !

શૂર ન જીએ દીપણાં, શુકન ન જીએ વીર,
મરણને મંગળ ગણે, સમર ચઢે રણવીર !

સમરનો સાદ સંભળાંય ત્યારે જે દીપણાં જોઈને મુહૂર્ત યોધવા નથી બેસતો કે શુકન અપશુકન બેવા યોદ્ધા તો નથી, એજ ખરો રણવીર છે, મર્દ છે, શૂરો છે !

ધલા ન દણી આપણી, હાલારિયાં, હલરામ,
પૂત સિખાવે પારણે, મરણ બડલિ માંય.

આપણી જમીનનો એક તણુ બેટલો દુકડો પણ દુશ્મનના હાથમાં જવા ન દેવો, અને જન્મભૂમિનું રક્ષણ કરતાં કરતાં કદાચ મરણ પણ આવે, તો તેમાં જ પોતાનું સદલાગ્ય સમજવું ! આવા સંસ્કાર બાળકને પોઠાડતા રાજપૂત માતા બાળપણથી જ, પારણામાંથી પાતી હોય છે !

બાળપણથી જ આવા સંસ્કારો, લઈ જન્મેલો બાળક યુવાન થતાં જ, તેની પત્ની પાસેથી પણ શૂરવીરતાના અને પરાક્રમના પાઠો આ રીતે શીખે છે.

પાછા ફિર મત ઝાંક્યો, પગ મત દીન્યો ટાર;
કટલલ જાન્યો ખેતમે, પર મત આન્યો હાર !

ભાગ મત તું કથડા, તો ભાગ્યે મુજ ખોડ,
મારી મગ સાહેલિયા, તાલી દે મુખ મોડ !

રણુસ આમમા લડવા જતા પતિને દેખીને પત્ની પોતાની ચુડી (બગડીઓની) અને માતા પોતાના દૂધની પ્રતિષ્ઠા વધી છે એમ માને છે, અને રણુથેલા રજપૂતને વિદાય આપતા કહે છે કે, ‘રણુમા લડતા લડતા કપાઈ મરજે, જેમ ખેતરમા ઘાસ કપાય તેમ-પણ પાત્રી પાની કરીને ડરપોકની જેમ જીવતો પાછો આવતો નહીં ! સ્ત્રી કહે છે, હારીને તું જીવતો પાછો આવીશ તો મારી માહેત્રીઓ મારી મશ્કરી કરશે, મારા પર હસશે કે આવા કાયર કથની તુ પત્ની છો !

એકાદ કાયર કથની કામિનીનો એક કટાક્ષ દુહો સાલગવા જેવો છે !

મણિહારી જારી સખી, અખ ન હંવલી આવ;
પતિ મૂઆ ઘર આવીયા, વિધવાકિર્યા વણાવ,

હો મખી ! તુ મારા ઘરે આવતી નહીં કારણ કે હું છતે પતિએ વિધવા થઈ ગઈ છું, કારણ મારો પતિ રણુક્ષેત્રમાથી જીવતો (ડરીને) પાછો નામી આવ્યો છે ! x

(વધુ રાજસ્થાની દુહાઓ, ‘લોકભાષાનું બગ’ નામના વિભાગમા આપ્યા છે)

‘ખર ધુવડ ને મુરખ નર, સદા સુખી પ્રાથિરાજ;
ચકવો, ચકવી, ચતુર નર, નિત પ્રત રહત ઉદાસ.

આ રાજસ્થાની દુહો છે; આપણે ત્યા ગુજરાતી ભાષામા પણ આ દુહાના અર્થને જ મળતો દુહો છે,

‘ચાતક, ચકવા, ચતુર નર, પ્રતિદિન ફરે ઉદાસ;
ખર, ધુવડ, ને મુરખ નર, સુખે સૂએ નિજ વાસ !

જેનો અર્થ છે; ધ્રુવડ અને મૂર્ખ નર સદા પોતાની મસ્તીમાં સુખી રહે છે; જ્યારે ચાતક પક્ષી, ચક્રવાક યુગલ અને ચતુર નર હંમેશા ઉદાસ બનીને ફરતા જોવા મળે છે, કારણ કે પ્રથમ ત્રણ જણાને કાંઈ પડી નથી, દુનિયામાં ભલે ગમે તે થાય, જ્યારે પછીના ત્રણ જણાં દરેક આબતમાં સમજી વિચારીને પછી જ પગલું ભરતા હોય છે !

લોકબાનીનો સાજન !

સાજન એસા કિજીયે, જૈસા કુવાના કોસ
પગ દે પાછા ઠેલિયે, તો ય ન માને રોપ !

સાજન (મિત્ર) કરવા તો એવા કરવા કે જેવા કુવાના કોસ, કે જેને પગથી પાછા ઠેલીયે તો પણ મનમાં રોપ (ગુસ્સો) ન લાવે ! આ અર્થવાળો ગુજરાતી હુલો આગળ આપણે જોઈ ગયા, જેની પ્રથમ પંક્તિ તો લગભગ સરખી છે; પણ બીજી પંક્તિમાંથી જે અર્થ નીકળે છે; તે રાજસ્થાની હુલો કરતાં વધુ સચોટ અને અર્થસૂચક છે :

‘સોરઠી સજણાં’ને લગતો એક અતિ સુંદર હુલો યાદ આવી જાય છે :

સાજન એસા કિજીયે જૈસા રેશમ રંગ,
શિર, શૂળી, ધડ કાંગરે, તોય ન છૂટે સંગ !

રેશમને બાળી નાખવાથી પણ તેનો રંગ, તેનો (રેશમનો) સાથ છોડતો નથી, તેવા સાજન આપણે શોધીને તેને આપણાં મિત્ર બનાવવા જોઈએ; કદાચ જીવનમાં શિરને ચળી પર લટકાવવાનો અને ધડને કાંગરે લટકાવવાનો અવસર આવે, ત્યારેય આપણાં મિત્રો આપણા સાથ ન મૂકે !

‘ચૌર પંચાશિકા’માં રાજકુમારીના ગ્રેમમાં મસ્ત બનેલો કવિ બિલ્હણ મોતની સજા પામે છે; છતાંય રાજકુમારીના ગ્રેમને કે રાજકુમારીને વિસરતો નથી ! શુભી પર ચઢતી વખતે, જીવનના છેલ્લા શ્વાસને ટાણે તે બોલી બેઠે છે; હે રાજન, મૃત્યુને ભેટતી વખતે પણ હું મારી પ્રિયતમા (રાજકુમારીને) ભૂલી શકતો નથી ! ‘શિર, શળી, ધડ કાંગરે, તોય ન છૂટે સંગ !’ લોક કવિની રસસામગ્રી પાછળ કેવી કેવી સત્ય હકીકત છૂપાઈ હશે !

અને આ રાજસ્થાની દુહો :

તિથુકો વહે તો તોહડું, પ્રીત ન તોડી જાય;
પ્રીત લગી છૂટે નહીં, જ્યાં લગ જીવન જાય !

લોક કવિ કહે છે : જો તણખલું હોય, તો તેને તોડીને ઉખેડી નાખું, પણ પ્રીત તોડી શકાતી નથી, કારણ કે એક વાર પ્રીત બંધાઈ જાય, પછી જિંદગીભર તે છૂટવી નથી !

સાજન (મિત્ર) માટે પ્રાણ ત્યજ દેનારા માનવીને લગતો એક બીજો રાજસ્થાની દુહો જુઓ :

સાજન એસા કિજયે, તામે લક્ષણ ખત્રીસ;
કામ પક્ષ્યાં વિર મે નહીં ! શીશ કરે બક્ષીસ !

એવો સાજન જોડે મૈત્રી કરવી કે જેનામાં ખત્રીસ લક્ષણો (સારા) હોય ! અને વખત આવ્યે માથું આપતાંય અચકાય નહીં !

આપણે ત્યાં ગુજરાતી લોકબાનીમાં, ‘સાજન’ના જે અર્થ ઘટાવ્યા છે. એક સાજનને મિત્ર તરીકે ગણવામાં આવ્યાં છે, જ્યારે બીજા સ્થળે ‘સાજન’ને ‘પ્રિયતમ’ તરીકે સંબોધીને સ્ત્રી બનણે દુહાઓ ગાતી હોય એવો અર્થ ઘટાવવામાં આવ્યો છે :

સાજન ! સાજન ! હું કરું; સાજન જીવ જડી;
સાજન ફૂલ ગુલાબ, (જેને) નિરખું ઘડી ઘડી !

અહીં સાજનને (પોતાના પ્રિયતમને) સંબોધી સ્ત્રી કહે છે :
સાજન (પ્રિયતમ) તો મારા જીવનની જડીબુટ્ટી છે; મારો પ્રાણ છે;
શુભાખના ગોટા જેવો છે કે જેને જોતાં હું ધરાત્તી નથી !

પેલા પ્રચલિત લોકગીતમાં :

શુભાળી ગોટા ઇ તો અમારો પરણ્યો જો,
ફુલડાંની ફાણું રે સાહેલી મારી ચૂંદડીમાં !

લોકસાહિત્યની ઉપમાઓ કેવી બંધબેસતી અને સુયોગ્ય હોય
છે ! કલમ કિતાબ લઈ લખતો કવિ કે ગરબે ધૂમતી ગુજરાતણ
પણ જે ઉપમાનો સાહજિક ઉપયોગ કરે છે, તેમાંય કેટલું
સામ્ય છે ?

સાજન ! સાજન ! હું કરું, સાજન જીવ જડી,
સાજન લિખું ચૂડલે, વાંચું બડી બડી !

સ્ત્રી જેને એક વાર જીવન સમયે છે, હૈયું અર્પણ કરે છે;
તેનું જ નામ તેના હોઠે હોય છે; સ્ત્રીને એમ થાય છે કે રખે
મારા પ્રિયતમનું નામ વિસરાય, તેના કરતાં સાજનનું નામ મારે
ચૂડલે જ મઢાવી ન રાખું ?

સાજનઘેલી એક સ્ત્રીનો રસિક દુહો યાદ આવી જાય છે;

સાજન સપને આવીયાં, ઉરે લરાવી બાથ;
જાગીને જોઈ તો સાજન જાતાં રહ્યાં, પલંગે પછાડું હાથ !

વિરહિણી સ્ત્રીની હાલત તો જુઓ ! સાજને, વિદાય લીધા
પછી સાજન સ્વપ્નામાં પણ આવી આવીને બાથ લીડતા લાગે
છે; સફાળી જાગી જઈને સ્ત્રી પથારીમાં બેઠી થઈ જાય છે અને
પલંગે હાથ પછાડે છે,

પલંગે પછાડું હાથ, ને કાંઈ નો ભાણું;
જાલો સાજન સાદું, જોખલે આંસુ ઢાણું !

સ્વપ્નામાંથી જાગીને જ્યારે સ્ત્રી માત્ર પથારીને જ નીરખે છે; ત્યારે તેને આંસુ સારીને રડવાનું મન થાય છે; આ ગુજરાતી દુહા; આ ગુજરાતી લોકકવિતા, હવે રાજસ્થાની દુહા સાથે તેને મૂકીએ :

નૈણાં ખરસે સેજ પર, આંગણુ વરસે મેહ :
હોડા હડી ઝડ લગી, ઉત સાવણુ ઈત નેહ !

શૈયા (પથારી) ઉપર નયનમાંથી મેહ (આંસુનો વરસાદ) વરસે છે; અને આંગણા બહાર આવણુનો વરસાદ (મેહ) વરસે છે; જાણે આંગણાનાં અને આંખના વરસાદ વચ્ચે હરીફાઈ લાગી છે !

(આમાના કેટલાક રાજસ્થાની દુહા શ્રી મહાવીરપ્રસાદ દ્વીપ સોલીસીટર પાસેથી મળ્યા છે.)

સિધ્ધાર્થ કોલેજમાં

જાણીતા યુવાન લોકગીત ગાયક શ્રી યશવંત વ્યાસના લોકગીતોનો એક કાર્યક્રમ તાજેતરમાં સિધ્ધાર્થ કોલેજના ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળના ઉપક્રમે કોલેજના ગુજરાતી મરાઠી યુવાન-વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ રજુ થયો હતો. સૌરાષ્ટ્રના લોકગીતો અને લોકવાણીને સુરીલા કંઠે રજુ કરીને આ પ્રસંગે તેમણે ભારે પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી હતી. સિનેમાના હુળવા અને સામાન્ય કક્ષાએ વિસ્તારતા સામાન્ય અભિરૂચીના ગીતોથી આકર્ષાએલા વિદ્યાર્થી વર્ગને, લોકગીતોમાં આદલી ખુમારી અને માદવ હોધ શકે, એનો એમને શ્રી વ્યાસના કંઠથી ખ્યાલ મળવા પામ્યો.

“જન્મભૂમિ” તા. ૧૪-૯-૬૨

લોકસાહિત્ય ની શૌર્યકથાઓ

વિભાગ
બીજો

વીર દેદારમલ

કથા પહેલી :

અપાક શુદ્ધ અગિયારશથી પૂર્ણિમા સુધી હિંદુ
કુમારિકાઓ મોળાકતનું વ્રત કરે છે અને પૂર્ણિમાની

રાત્રે જાગરણ કર્યા પછી સવારથી વ્રતની પૂર્ણાહુતિ થાય છે.

કુમારિકાઓના આ વ્રતમાં 'દેદો' ફટવાનો 'રિવાજ' ચાલ્યો આવ્યો છે.
આ રિવાજ શી રીતે ચાલુ થયો હશે? તેની પાછળ શું સત્ય છુપાયું
હશે? કુમારિકાઓને 'દેદો' ફટવાથી શું મળા જતું હશે? વગેરે વિચારો
મારા મગજમાં ઘણા વખતથી ઘોળાયા કરતા હતા. આ તહેવાર વિશેનાં
લોકગીતો હું જોઈ ગયો છું પણ કોઈ લોકગીતમાં 'દેદો' ફટવા
પાછળનું સાચું કારણ જાણવા મળ્યું નથી.

હંમણાં જ એક ગીત વાંચવા મળ્યું. ખૂલણાં છંદમાં લખેલું એ
આખું ગીત મનન પૂર્વક વાંચી ગયો, બે વાર, ત્રણ વાર, ચાર વાર
અને મોળાકતના વ્રતમાં કુમારિકાઓ 'દેદો' શા સારું ફટે છે, તેનો એક
સત્ય ઘટનાત્મક પ્રસંગ આ ગીતમાંથી જાણવા મળ્યો. વળી કારણ પણ
ઐતહાસિક સત્ય છે કે તે માન્યા વિના છૂટકો નથી અને ગીતની છેલ્લી
પંક્તિઓમાં તો તેનો પુરાવો આજે પણ કાઠિયાવાડના લાહી ગામમાં

મોશુદ છે, એમ કવિએ ચોક્કસપણે કહ્યું છે. આ ગીતની પ્રથમ પંક્તિ એ
આ પ્રમાણે છે :- (છંદ : મુલખાં)

એક વખતે ચઢી આવિયો બાદશાહ
દેશ પર લાવલશકરની સાથે,
ત્રાસ વરતાવતો, ધાક બેસાડતો,
ઊતર્યો ભોમ સૌરાષ્ટ્ર માથે !
ફાળને ભાળતાં કાળજાં કંપતાં
થરથરે કંઈક મરદો મૂછાળા
જખર જમદુત શા ચવન જ્યાં ઉમટે,
ગડહડે નૌખતું ને નગારા !”

હાલિયાવાડમાં આવેલા લાડી ગામ પાસે એક વખતે આય્ કુમારિકાએ
એકઠી મળાને રાસ ગરબા રમતી હતી, અપાઢ માસની પૂર્ણિમાની રાત્રી
હતી, મધુર કંઠે ગવાતા રાસ અને ગરબા સંભળાતા હતા, સામસામી
તાળી હેતા સુંદર સુકોમળ હાથની હીરા જડિત ચૂડીઓની ધ્રુવરીએ
રશ્મિઝણી રહી હતી એ વખતે કોણુ જણે ક્યાંથી એક બાદશાહ ત્યાંથી
પસાર થતો હતો, તેણે આ દસ્ય જોયું, કુમારિકાઓની કંકુવણી કાપા
જોઈ, આંદની રાત્રે તેમના યૌવન પર અને રૂપ પર તેની નજર ફરી અને
તેણે પોતાના સરદારને હુકમ કયો :

આય્ કુમારિકા ઝડ સ્વાધિન કરો,

કડક ફરમાન મુસ્તાન છાડે.

ગરબે રમતી તમામ કુમારિકાઓને કોટમાં પુરી દેવામાં આવી.
સરદારને તેની દેખરેખ અને ચોક્કી કરવાનું સોંપી બાદશાહ તેની ફાજ
સાથે આગળ વધ્યો. કોટમાં કેદ થએલી કુમારિકાઓએ કાળો કકગાટ
મચાવી મૂક્યો. તેમનું આ ઠરણ આકંદ અને દૈવાક્ષટ કદન સાંભળીને

એક યુવાન, જેના અંગે હજી લગ્નની ખીટી ચોળાએલી હતી, જેના હાથે હજી મિંદોળ બધાયો હતો, જેના હૈયામાં હજી લગ્નજીવનનો આનંદ માણવાના અરમાનો ઉજળતા હતા, તેણે આ કુમારિકાઓની મદદ માટેની જૂઓ સાંભળી. તેનું યુવાન લોહી ઉકળી ઉઠ્યું.

હાથ મિંદોળ ને અંગ ખીટી લધું,
 ‘લગ્ન’નો હરખ હૈયે ભરેલો,
 વીર દેદારમલ, દેવના દૂત સમે,
 એ રથજે આજ આવી ચઢેલો,
 આય‘બાળાતંત્ર’ કંથન કાને ધધું,
 પ્રજાવળી વીરતા અંગઅંગે,
 અંધ અસ્વાર રણધીર દેદારમલ,
 તેગ તાણી ચડ્યો વીર જંગે.

એ યુવાનનું નામ હતું, દેદારમલ. તેણે તેની ત્રણવાર આનમાંથી બહાર ખેંચી અને કિલ્લાના દરવાજે ચોટી કરતા સરદાર સાથે તે જંગે ચડ્યો. સરદારને અને ધણું સૈનિકોને મારીને દેદારમલ પોતે પણ મરાયો, પણ અંતે તેણે કુમારિકાઓને મુક્તિ અપાવી. લોકકવિ આ પ્રસંગને વર્ણવતા ગાય છે.

ઝાટકાં ઝીંકતાં, યવન ઢાળ્યા ઘણું,
 દુધ અહરાણુને ફડ દીધો,
 આય‘બાળા તણી મુક્તિ આપ્યા પછી,
 પલકમાં સ્વર્ગનો પંથ લીધો !

આય‘કુમારિકાઓને મોળાકતના વ્રતનું રાતનું બગરણ હતું. તેમને મુક્તિ મળતાં જ તેમણે આજીની રાત રાસગરબા ગાવાને બદલે, પોતાને યવનોના પંજમાંથી છોડાવનાર રણધુન યુવાન વીર દેદારમલના ‘જાજિયા’ લઈને (દેદો દૂરીને) પસાર કરી. ‘જાજિયા’ એટલા માટે કે એ યુવાનના

‘લગન’ના કોડ અધૂરા રહી ગયા ! મીઠાળનધો અને પીકી ચોળેલ એ યુવાન લગનને માંડવે જવાને જલ્દે મોતને માથે જઈ પડેાંચો ! આ પ્રસંગને પણ આ ગીતની છેલ્લી પંક્તિઓ સુંદર રીતે રજુ કરે છે.

આયે કુમારિકા ગીત ગાતી પછી,
નામ દેદારમલ વીર જાણી,
ગામ લાઠી તણા ચોકમાં છે ખડી,
યાદગીરી વદે લોકવાણી !
ધન્ય હો ધન્ય રણવીર દેદારમલ,
વિષ્ણુ સ્વાર્થે લલુ કામ કીધું,
એક પળ વારમાં ઇન્દ્ર દરબારમાં,
ઉચ્ચ કોટી તણું સ્થાન લીધું !

આ ગીતના લેખક છે, ગોડલ નિવાસી અધિકારી શ્રી. મનુમર્ધ કુંવરજી ચુડાસમા.

કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ કે, આપણા વાર તહેવારોમાં કે મતના રીત રિવાજોમાં કુરખાનીના આવા કેટલાય સત્ય કિસ્સાઓ છુપાયા હશે, કુંવારિકાઓના મોળાકતના મત કદાચિ, વખત જતાં છુલાર્થ જશે, પણ આ મતકથા પાછળ એક રજપુત યુવાન વીરની કુરખાનીની કથા છે, તે ભૂલવા સરખી છે ખરી ?

કથા બીજી :

જેલમાં લગ્ન ! ★

વટનો કટકો :
કેશવજી વ્યાસ :

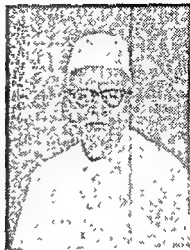
પાલીતાણાથી અદારેક માર્ગેલ છેડે ગારિયાધાર નામે ગામ આવેલું છે. આ ગામને પાદર ભીડલજનનું એક દેરું છે. આ દેરામાં બે ઘોડેસ્વારોના પાળિયાઓ બેસા છે. કોણ છે, આ બે ઘોડેસ્વારો ? એમાંનો એક ઘોડેસ્વાર આલ્હજી કેશવજી વ્યાસ છે અને બીજો છે તેનો ભેડીદાર.

આ કેશવજી વ્યાસ વિશે ઘણી ઘણી લેખકકથાઓ પ્રચલિત છે. કહેવાય છે કે કેશવજી વ્યાસે પાલીતાણાના દાકોર માટે ઘણા ધોંગાણાંઓ ખેડેલા. પાલીતાણા રાજ્યની પડખે રહીને પોતે લડેલા. તેમના જીવનની એક રામાયક ઘટના જાણવા જેવી છે.

લગભગ દોઢસો વર્ષો પહેલાંની વાત છે.

કાળી ડિબાંચ, દુઅસીના મોં જેવી રાત્રી છે; મોરલાના દેકારનું કે તમિરાના સંગીત વિના બધું શાંત છે. એવે વખતે મધરાતે એક કોળીની ડેલી પર ટોકોરા પડે છે. 'ડેલીનું' બારણું ઉઘટે છે. બારણું ઉઘડતાં જ કોળી આવનાર સ્ત્રીને ઓળખી જાય છે. એ છે તેની પ્રિયતમા, એ જ ગામની એક જુવાન સોનારજી જેને તે ખૂબ ચાહે છે.

સોનારજીના ઇશારે ઇશારે આગળ સોનારજી બાઈ અતે પાછળ પેલો કોળી ગામની બહાર ચાલ્યા જાય છે. થોડે જઈ સોનારજી અટકે છે. પ્રેમ થેલો કોળી સોનારજીને બેઠવા આગળ વધે છે ત્યાં જ

—શ્રી. મણીશંકર

કલ્યાણજી વ્યાસ.

જેમની પાસેથી આ વિભાગની વાર્તા 'જેલમાં લગ્ન'નો કિસ્સો જાણવા મળ્યો. તેમના વડના શ્રી કેશવજી વ્યાસ પાલિતાણા સ્ટેટ માટે જીવના જોખમે લડાઈઓ લડેલા; તેના બદલામાં સ્ટેટ તેમને જમીન ભેટ આપેલી તેનું લખાણ અને વંચવેલો બતાવતી તસ્વીર આજે પણ તેમની પાસે મોજૂદ છે.

સોનારણની ઢેઝી કટારી નીકળીને કોળીની જાતીમાં પરોવાઈ જાય છે !
કાળી ચીસ નાખીને કોળી જમીન પર ઢળી પડે છે.

ખીલે દિવસે કોળીના ખૂનના સમાચાર ગામમાં અને પરગામમાં
વાયુવેગે પ્રસરી જાય છે. કોળીના ખૂનનો આરોપ કોળીના વેરી કેશવજી
વ્યાસ પર આવે છે. સૌને જાણ થાય છે કે કેશવજી વ્યાસે જ કોળીની
પ્રિયતમા સોનારણનો વેશ લઈને કોળીનું ખૂન કર્યું છે !

સનસનાટી ફેલાઈ જાય છે. કોણ કેશવજી વ્યાસને પકડવાની
હિમ્મત કરે ?

પાલીતાણાના ઠાકોર કેશવજીને પાલીતાણા બોલાવે છે, તેમની સામે
કામ ચાલે છે. કેશવજી ગુનો કબૂલ કરે છે. તેમને કોળીના ખૂન માટે
સજા થાય છે, જેલમાં જવું પડે છે.

પાલીતાણાના ઠાકોર કેશવજી વ્યાસનું જેલમાં પણ સારું માન જળવે
છે. તેમને જેલની તમામ સગવડો અપાય છે કારણ કે કેશવજી વ્યાસ,
ન્યારે ન્યારે પાલીતાણા પર આક્રમ્ત આવતી ત્યારે એક બહાદુર સૈનિકની
અદાથી પાલીતાણા ઠાકોરની પડખે રહી લડતા.

પણ કેશવજી વ્યાસ હજી કુંવારા હતા. તેમનું વેવિશાળ યયું હતું.
લગ્ન થવાનું બાકી હતું. તેમનું વેવિશાળ મહુવાથી ત્રણેક ગાઉ દૂર
આવેલાં બાદરોળ ગામના લક્ષ્મીરામ બટ્ટની કન્યા જોડે થયેલું.

કેશવજી વ્યાસના ગુનાની અને તેમને થયેલી સજાની વાત તેમના
સાસરાના કાને પણ પડી. નાતમાં વાત ચર્ચાઈ. લક્ષ્મીરામ બટ્ટે પોતાની
લીકરીનું વેવિશાળ આવા ખૂની અને ગુનેગાર યુવક માથે ફેંક કરવાનું
નહોર કર્યું.

આ તે જમાઈ કે જમ ?

આ સમાચાર ઉડતા ઉડતા પાલીતાણાની જેલમાં કેશવજી વ્યાસને

મળ્યા અને એમનો પિતો ઈછ્યો. એમના ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. એમનું જીવાન લોહી ઈછ્યા ઈછ્યું.

એક સાંજે તેમણે જોડરને પાસે બોલાવી કહ્યું: 'મને આજે રાત્રે એક સાંઘણી અને એક બાતો જોઈએ.' જોડર આ દુકમથી થયરી ગયો. 'જાપ ! મારી નોકરી જશે લોં.'

કેશવજી કહે: 'તે જવાબદારી મારી, તારો વાળ પણ વાંકો ન થાય. પછી કાંઈ છે ? અને સવાર પડેલાં દુ પાછો જોડમાં આવી જઈશ. એક રાતનોજ સવાલ છે' જોડર કેશવજીનો ગુસ્સો જાણ્યો હતો, કેશવજીની બહાદુરી પણ જાણ્યો હતો અને કેશવજીના વચનનું મૂલ્ય પણ જાણ્યો હતો.

રાત પડી, એટલે જોડરને દરવાજે એક સાંઘણી ઉભેલી જોઈ. કેશવજી વ્યાસ સમજી ગયા કે તેમ્હારી પૂતી ચાંઈ ગઈ છે. પુત્રનવેગી સાંઘણી પર સવાર થઈને કેશવજી ઈપડ્યા. એક પછી એક ગામ વટાવતા બાદરોળની સીમે આવ્યા. પોતાના સસરાની ડેલીએ આવીને, બાતો તાંક્યો. ડેલીનાં જારણાં હચમચી ઊઠ્યા.

અંદરથી લરમીરામ લાદે ડાકું કાઢ્યું. જમાણને ઓળખ્યા. ડરતાં ડરતાં આવકાર દીધો. પણ કેશવજી કહે: અત્યારે વાત કરવાનોય વખત નથી. 'જસો' થઈને આવ્યો છું ! આજથી દસ દિવસની અંદર તમારી દીકરીને લઈને જોડમાં પરણાવી જજો. નહિ તો માથું ધડ પર નહિ રહે !'

કાળવાણી ઉચ્ચારીને કેશવજી વ્યાસ અંધારામાં આગળી ગયા. સન્નાટો ફેલાઈ ગયો.

અંધાર અદરચ થાય તે પડેલાં સાંઘણી તેના અસ્વાર સાથે પાલીતાણા જોડમાં પડેલી ગયો.

પાલીતાણાના દારૂ થી, સુરસિંહજી દરબાર ભરીને બેઠા છે. લાં એક ગરીબ બ્રાહ્મણ નવ્રતાથી હાથ જોડીને અરજ કરે છે; 'મહારાજ !

મારી એક વિનંતી છે આપની જેનમા જે કેશવજી વ્યાસ કેવી તરીકે છે તે મારા જમાઇ યાચ મારી દીકરીનું વેનિશાગ તેમની સાથે નક્કી થયું છે મારે મારી દીકરીન હવે પરણાવવી જ જોઈએ'

'તે તમારી શી ઈચ્છા છે ? તમે તમારી દીકરીને જેનમા લાવી પરણાવશે ?' હાકેર સાહેમે પૂછ્યું

'હા, સાહેબ ! કેશવજી વ્યાસની પછુ કાર્ધક એવી જ ઈચ્છા છે' આખો દરમાર આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો શું જેનમા લગ્ન થશે ?

લગ્નની તિથિ નક્કી ચર્ચ ગઈ જેલમા કેશવજી વ્યાસને ખમર મપાઈ ગયા લગ્નને દિવસે જ્યોરે કન્યાના ખાપ દીકરીનો કરિયાવર લઈને જેલમા સામે આવ્યા

અને જેલને માડવે કેશવજી વ્યાસના લગ્ન હાકોર સાહેમે વાજતે ગાજતે કરામ્યા લગ્ન ઉકલી ગયા પછી હાકોર સાહેબ દીકરીના ખાપને કહે 'જન છો કયા ? તમારી કન્યાને હમણા તો સાથે લઈ જન કેશવજી છૂટશે ત્યારે તમને જામ્યું કરવામા આવશે.'

'હોય ખાપ ! હવે તો દીકરી તેના સાસરે જ શોભે ને ? હવે તો એ જાણે ને એનો સસાર ચવાનનારો જાણે !'

પછી તો કેશવજી વ્યાસને જ્યાં સુધી જેનમા રાખના ત્યાં સુધી તેમની પ શ્વેતરની દેખમજાળની જવાગદારી પાલીતાણાના હાકોરે ઉપાડી'

આમ પાલીતાણાના ઈતિહાસમા જેલમા લગ્નનો એક પ્રસંગ મુરજી અક્ષરે અક્ષર થઈ ગયો'

દોઢસો વર્ષો આ ચાલતે થઈ ગયા કેશવજી વ્યાસ પાલીતાણા રાજ્ય માટે લડતા લડતા મરાયા પાલીતાણાના હાકોરે તેમના વારસદારોને જમીન આપેલી આજે પછુ એ જમીન તેમના વારસદારો ભોગવે છે

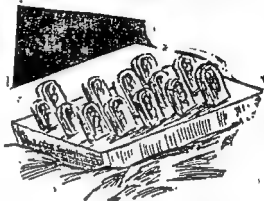
ગારિયાધારના આ ચરવીરનો કિસ્સો સ્વ કેશવજી વ્યાસના વારસદાર શ્રી. મણિશ કર કન્યાજી વ્યાસ પાસેથી જાણના મળ્યો છે

કથા ત્રીજી :

બાર બહાદુરો :
આંબરડીની ખાંભીઓ :

સૌરાષ્ટ્રના કંઈ
કેટલાય ગામડાઓને
પાદરે ઊભેલા આવા
પથરોના નિર્જીવ
પાળિયાઓ પાછળ
જૂતકાળની રોમાંચક
શૈલીકથાઓ છૂપાઈ
છે.

આવા પાળિયાઓ
એમની પાછળ ઊભા
થયા છે કે નેઓ
પોતાના વતન ખાતર,
પોતાના ગામ ખાતર,
ખાતર જન કુરબાન કરતાં
ડર્યા નથી; પરાક્રમનું પ્રદર્શન
કરતાં મોતને ભેટ્યા છે; અને
ક્યારેક તો માત્ર પોતાના વડ
ખાતર રજી ચઢીને
મરણને શરણ થયા છે !

(આંબરડી ગામને ટીંબે ઊભેલી બાર બહાદુર
ખાળકોની ખાંભીઓ !)

સૌરાષ્ટ્રમાં આંબરડી નામે એક ગામ છે. આ ગામને પાદર એક ટીંબો
છે; ટીંબો એટલે નાની સરખી ટેકરી. એ ટીંબા પર એક ઓટલો છે;
એ ઓટલા પર એક બે નહોં, ચાર-પાંચ નહોં, સાત-આઠ નહોં, બાર
બાર પાળિયાઓ એક સરખા ઊભા છે ! આ બાર પાળિયાઓ જુવાનને
હોકરાઓના હોય એવું લાગે છે !

કેણુ હતા આ બાર જણા ?

શા માટે તેઓ રાહીદ થયા ?

શા માટે તેમના પાળિયા બંધાયા ?

આવો, આ બાર બાર પાળિયાઓ પાછળનો શૂતકાળ ઉખેળીએ. આવો, આ બાર બાર પાળિયાઓની નીચે દટાયેલી એમની મદોનગીની કથા તપારીએ.

એ બારે જુવાનીઆઓની એક ટોળી હતી. આમરડી ગામના આ બારે જુવાનીઆઓએ સાથે જીવવાના અને સાથે મરવાના કોવ લીધા હતા એમના સરદારનું નામ વિહળ. આ બારે જજીની દોસ્તી કેવી ? એકની હાક પડે ત્યા ખીજ અગિયાર મે તને મૂડીમાં લઈને હાજર થઈ જાય !

આ બારે જુવાનોની દોસ્તીની વાતો ગામેગામ યાય. ખરી દોસ્તી માટે તેમના દાખલાઓ અપાય ! એમની આવી લાઈખધીની વાત જાણી એમા એક બાવો પણ બળ્યો. આ ગાવાનું નામ કેશવગર આવો ! સાત ગામનો ધણી કેશવગર બાવો, સાવ અલગારી, કોઈનું સાંભળે વ નહીં ને કોઈને મચક પણ આપે નહીં.

આ કેશવગર બાવાની અને આ બાર લાઈખધીની દોસ્તીની વાતની અમદાવાદના સુલતાનને જણુ થઈ.

સુલતાને આ બારે જજીને અમદાવાદ તેડાવ્યા; પણ સુલતાન હોય તો અમદાવાદનો, એમા સોરઠના આમરડીને શું લાગે કે વળગે ? બારે જજીના સરદાર વિહળે સુલતાનના હુકમનો અનાદર કર્યો.

પણ પછી તો સુલતાન વિદ્યો, એનો મિત્રજ ગયો મોટું લશ્કર લઈ એ તો સોરઠમા આમરડી ગામે આ બાર જજીની લાઈખધીની પરીક્ષા લેવા ચઢી આવ્યો.

આમરડી ગામને પાર અમદાવાદના સુલતાને પડાવ નાખ્યો; દોમ દોમ સાલખીમા મહાલતા સુલતાનના રૂનાખની તો વાત જ શી ? સુલતાન મુછો પર વળ હેતો ગાદી પર બેઠો છે, પંખાઓ નખાઈ રહ્યા છે, સવામો ઝીનાઈ રહી છે, દેશપરદેશની વાતો ચર્ચ રહી છે. ત્યા સુલતાને હુકમ કર્યો, 'હાજર કરો, એ ખદતમીઓના સરદારને-'

અને તાર મિત્રોનો સરદાર, વિહળ. મેલા-ઘેલા કપડા પહેરેલા, ચહેરા પર બેફિકરાઈની છાયા, કપાળ પર ચૂલતા વાકડિયા ચૂંકા અને

સુલતાન સામે જ્યાનો જરાય ડર નહીં ।

જરાય ફિકર કે સાવચેતી વિના એ સુલતાનના તંજુમાં દમામથી દાખલ થયો, સુલતાને હુકમ કર્યો.

‘સલામ બર !’

વિહળે પોતાની તલવાર આડી ધરી. સુલતાન વિદ્યો: ‘વિહળ

‘સલામ કેમ બરતો નથી ?’

‘આદશાહ ! સલામ તો ખુદાને હોય, તમને શેની ?’

વિહળ બોલ્યો : ‘આદશાહ ! સલામ તો ખુદાને હોય ! તમને શેની ?’

પાંજરે પુરાયેલો સિંહ પોતાના ચિકર બકરાને જોમને વિદરે, ગળે અને જોયોનીયો યાય એમ આદશાહ ચીકયો, બરાડીને બોલ્યો,

‘વિદળ ! તારું મોત તને જોલાવે છે !’

‘તો હું તલવારથી તેનો સામનો કરીશ !’

આંખરડીના મહાજને વિદળને આદ્ય દની અદ્ય જાગવવા ધણો સમજાવ્યો. પણ એ તો એનાજ તોરમા મુગ્ધાક ! મચક આવે તે ખીખ !

સુલતાને કરડાકીથી કથું, ‘હોકરા ! તારા જેવા નાદાન પર મરા જેવા સુલતાનેને હાથ ઉપાડતા પણ શરમ આવે છે, નહીં તો એકજ મટકે તને.’

‘વિદળ બોલ્યો, ‘નાદશાહ હું એકલો નથી, અમે બાર જણાં છીએ ! સાથે જીવવામરવાના જુદાર કરીને દોસ્તીના કાંડા ખાંખા છે !’

‘એમ છે ? ક્યાં છે, ખીખ અગિયાર જણાં ? હાજર કરો એમને’ સુલતાનનો હુકમ થયો.

ખીખ અગિયાર જણાં હાજર થયા. વિદળ જેવા જ અલગારી, વિદળ જેવા જ બહાદુર, વિદળ જેવા જ નીડર જણે એક જ ખીમામાંથી તૈયાર કર્યા ન હોય તેવા એક સરખા-રૂપે-રંગે-શરીરે !

‘એલા બારે જણાં એક સાથે મરવાનું’ પસંદ કરશો કે એક પછી એક !’ સુલતાન આ બારે જવાંમદોની નીડરતાને મનમાં મનમાં વંદન કરી રહ્યો, આખો ફાડીને એમને જોઈ રહ્યો.

‘તમે કહો તેમ !’ દૂકા ને દમ જવામ બારે બાઈમંધોના મરદાર વિદળ તરફથી મળ્યો.

‘હીક છે !’ સુલતાને કથું, ‘તંબુની બહાર આવો.’

આ બારે જણાંની તાકાતનો સામનો કરવા માટે સુલતાને પોતાના લશ્કરમાંથી બાર મહાબલી યોદ્ધાઓ પસંદ કર્યા; અને તેમને આ બારે મિત્રો સાથે તલવાર અને ઢાલથી લડવા માટે ઊભા કર્યા.

આંખરડી અને આબુબાબુના ગામલોકો એકઠા થઈ ગયા, અને સુલતાનના લશ્કર સામે બાથ બીડવા તૈયાર થએલા આ બાર બહાદુરોને જોઈ રહ્યા. કેટલાંક તો એમને સમજાવવાના છેલ્લી ઘડીના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા.

સુલતાનના ખોર યોદ્ધાઓ સામે લડવા માટે બાર બાઈમંધોનો સરદાર

વિદગ પડેલો સામે થયો. મેદાનમાં આવીને એણે તલવારની અણીએ જમીનની ધૂળમાં એક ગોળ કુંડાળું ક્યું અને પછી બારે બાઈગંધોએ નક્કી ક્યું કે, ભરતાં પડેલાં; પોતાના ધવાયેલા અંગોએ આ કુંડાળામાં આવીને પછી પોતાનો પ્રાણ છોડવો ! મુલતાનના બાર યોદ્ધાઓ સામે બાર જુવાનએય નવલોદિયા બાઈગંધો, જેમને હજી મૂળનો દોરો પણ ફૂલ્યો નથી, એવા નવજુવાનો મેદાને જંગ ખેલવા તૈયાર થઈ ગયા ! તલવારોની તાળી પડી ! સામસામી ઝીંકાઝીક ચાલી. કોઈના હાથ કપાયા,

સામસામી

(તલવારોની તાળી પડી. સામસામી ઝીંકાઝીક ચાલી. કોઈના હાથ કપાયા. કોઈની છાતી વિંધાઈ. પણ બારમાંથી એકેય નીચે પડતો નથી)
(નોંધ : 'રમકડું'ના સૌજન્યથી)

કોઈની છાતી વિંધાઈ, પણ બારમાથી એકે પડતો નથી તનનારયાજીમા એકા એવા નિહળ અને એના મિત્રોને લગતા જોષ સુનતાન અને તેના સરદારો મોખા આગળા નાખી ગયા

સુલતાનના સૈનિકો ઘાસની જેમ કપાના લાગ્યા સુનતાને જોયું કે એક મરણિયો સોને બારે પડે છે 'એની મતિ મગડી' એણે પોતાના બાકીના સૈનિકોને તીરકામમાં વાપરવા અને મનોનના પથરા છોડવા ખાનગી ઈશારો કર્યો સુનતાનના ઈશારાનો અમલ થયો એક તરફથી તનવારના ધા અને બીજી તરફથી આવતા મનોલના પથરોએ બારે જુવાનોના અંગો વીંધવા માઝા મિંધાએના અંગોથી જેમના શરીર ચાળણી જેવા થઈ ગયા છે એવા એ બારે જુવાનો લડતા લડતા બેકોશ બનવા માડયા, પણ પડતા પહેલાં આ બારે જુવાનો પોતાના વચન પ્રમાણે એક જ કુડાળામાં આવ્યા, અને પછી જ મરણને શરણ થયા ! એક સાથે જ શ્વાસ છોડીને મોતને ભેટતા આ બારેય વીર જુવાનોની બહાદુરી, ટેક અને જવાબદારીને સુલતાન ફાતી આખે જોઈ રહ્યો !

આ બારે જુવાનોની પછી તો એ જ કુડાળામાં ચિતા ખડકાઈ, એક જ ચિતામાં બાર બાર જુવાનોના મૃતદેહો ખડકાયા ! સાથે જ જીવવાના અને સાથે જ મરવાના કોલ દર્દ મેડેલા આ બાર બાર જુવાનોની શહીદીનો અને બહાદુરીનો જોટો ઈતિહાસમાં બીજો કયાંય હજી સુધી તો જડ્યો નથી !

આ બાર બહાદુર જુવાનોના પાણિયાઓ જે આજેય સોરઠના આબરડી ગામે જિલ્લા છે એની પાછળ આવી શૌર્યકથા છુપાઈ છે, એની લોકવાયકા છે આ બાર બાર પાણિયાઓની આવી કથા સાંભળના પછી બોધી જવાય છે

‘આ કોઈ કામનો, કે કોઈ શક્તિનો ચુલ્હો હતો એવું નથી, આ તો એ ધરતીના જ પ્રતાપ-આ તો એ વરતીનો જ ચુલ્હો હતો !’

મદોનગીની આવી અનેક કથાઓ જેના જીવનમાં ધનકે છે, એવી સેરકની ધરતીને અહું ગૌરવ લેવાનો અધિકાર કેમ ન હોય ?

પાળિયા છલકે રૂધિરના, દિશા ચીંધે એ જાણુ-
સતી એળ વરાળિએ, થઈતી લોહી લોહાણુ !

કથા ૪થી

☆

૧૧ વર્ષના કિશોરની
ખાંભી !....

ત્રાજપનો ખાળવીર જીવુ

ભાવનગર રાજ્યમાં ત્રાજપ નામે ગામને પાદરે નાનું એવું તળાવ છે. એ તળાવને કાંઠે નાની એવી એક ખાંભી ખોદાઈ છે. બહુ ગ્રીણુવટથી જોનાં લાગે છે કે આ ખાંભી કોઈ જુવાનજોષ યોદ્ધાની કે પ્રૌઢ ઉંમરના લગ્નવાની નથી. પણ ખારેક વર્ષના ખાળકની છે. લોકકથા એમ કહે છે કે આ ખાળકનું નામ જીવું હતું.

આ ખાંભીની દંતકથા આપણને આજથી ૬૦૦ વર્ષ પહેલાના ત્રાજપ ગામના એક ખાળવીરની ઇસ્વીસ્તાનો યાદ આપાવે છે. આજે ત્રાજપ નામથી ઓળખાતું ગામ, ત્યારે તારાપોર નામથી ઓળખાતું.

એ ગામ પર એક દિવસે લૂંટાડો ત્રાટકે છે. ગામમાં દાદાકાર મયી જાય છે કાયરો ગામ છોડીને નાસવા માંડે છે. ડરપોરો લૂંટાડોને શરણે જઈને પોતાની માલમિશ્કતો ધરી દે છે, પણ જીવુ નામનો એક છોકરો આ લૂંટાડો સામે યવાની હિંમત દાખવે છે. ત્યારે તેની ઉંમર માત્ર ૧૧ વર્ષની જ હતી, એમ કહેવાય છે. નાનકડો જીવુ લૂંટાડોની પાત સાંભળીને ધરને ખૂણે છુપાતો નથી. પોતાની મા પાસે જઈને કહે છે:

‘દુશ્મન આવ્યા દાર, માત હું ઘર કેમ બેસું ?
ધરતી આ રોળાય, આજ હું સુખે શું લેકું ?

‘મા ! દુશ્મનો આપણાં ગામના પાદરે આવી બિમા છે, આપણી ધરતીમાને રોળી નાખવા અધીરા બન્યા છે ! મને જવલી હથિયાર આપ,

હું તૈયાર થઈને લડવા જઈ' ।'

બાંધો ઝટ હથિયાર, દીકરા રીત રૂઝેરી
હ્યો ભાલા તલવાર ! રાંગમાં રોઝી થોડી !

મા પછુ ઠેવી ? બાળકની નાદાન ઉંમર ભેઈને દીકરાને ધરમા રહેવાની કે લૂંટારૂઓ સામે લડવા ન જવાની ખીક ગતાવતી નથી, એ તો દીકરાની વાત સાંભળતાં જ, 'ઝટ બાંધો હથિયાર અને માણુકી થોડી પર થાવ સવાર !' એવી વાત કરી પુત્રની શુરવીરતાને ઉત્તેજે છે, અને તૈયાર કરે :

તાણે કેસર આડ, બાળને ભાલો આપે;
જાવ બેઠા બાજ, ધરતી માત બોલાવે !

૧૧ વર્ષના દીકરાને યુદ્ધમાં જવા માટે માતા તૈયાર કરે છે. કપાળે કેસરનું તિલક કરે છે. જન્મે હાથે ટચાકિયા ફેંડીને દૂબણા લે છે, અને કહે છે, 'બેઠા, ધરતી માનો સાદ પડ્યો છે, તારાથી કેમ ધરે બેમી રહેવાય ?'

જન્મભૂમિની રક્ષા કાળે હથિયાર બાધીને દુરમનો સામે લડવા જવા તૈયાર થયેલ પોતાના ૧૧ વર્ષના બાળકને મા વિદાય આપતાં કહે છે કે 'દીકરા ! દુરમન સામે લડવામાં પાછી પાની નહિ કરતો, મરતા સુધી લડજો કારણ કે મરણ વારે વારે આવતું નથી, એક જ વાર આવે છે.'

બાળવીર જીવુ, માતા પાસેથી વિદાય લે છે, ત્યાં તો ગામને પાદરે હાહાકાર મચી જાય છે, લૂંટારૂઓના દળકટક ત્રાટકે છે, અપાઠી મેઘના વાદળ ધરતી પર વરસે એમ ત્રાજપ (તારાપુર) ગામ પર તુટી પડે છે, ગામના જીવાન યોદ્ધાઓ આ લૂંટારૂઓનો સામનો કરે છે. ત્યાં જ દુરમનોના દળ કટક પર ૧૧ વર્ષનો બાળક જીવુ પછુ ત્રાટકે છે.

ત્યાં તો જીવુ આવિયો, દળ કટક મોઝાર;
વીઝે તેમને એકલો, વરસે મૂશળધાર !

મોટા મોટા ખડતલ ડાકૂઓ, લૂંટારૂઓ અને ધાડપાડુઓ ૧૧ વર્ષના

બાળવીર જીવુની લડવાની અને માબોમ માટે મરી ખૂટવાની તમન્ના
ભેઈ રહ્યા !

વાઢ્યાં દુશ્મન દાવ, ખેલિયો એકલ હાથે;

ઝીટ્યાં અપારે ઘાવ, નિજ તનની માથે !

દુશ્મનોના દાવ લેધા કરી નાખીને રણસેને કાઠ મહાન યોધાની,
અદારી જીવુ ધુમી રહ્યો, તલવારના ધા દાઘ પર ઝીલતો જીવ અને સામે
ધા કરતો જીવ ! પણ લૂંટાડ્યો કાંઈ જીવુની મદાનગી માપવા નહોતા
આવ્યા. તેમણે પણ જીવુને ઝમે કરવામાં પાછી પાની ન કરી. ૧૧
વર્ષના બાળકની શરવીરતાને મનમાં મનમાં વખાણતા લૂંટાડ્યોએ જીવુને
પ્રાણ હથેલી, અને મનમાં વિચારતા નાહા કે જે ગામનો બાળક આટલો
શરવીર હોય, તેના જીવાનો કેટલા શરવીર હશે ?

જીવુ મરાયો, પણ તેણે ગામને લૂંટાડ્યોની લૂંટમાંથી બચાવ્યું.

કરે વિજય લલકાર, ધુમતો રણ ઘેલુડા;

લાગ્યા દુશ્મન પાળ, મેલીને વીર બાહુડા;

જીવુ મરીને જીવીયો, રાખી માની સાજ,

ધરતી કાળે સંચર્યો, લીધું સરગતું રાજ !

પોતાની ધરતીમાતા કાળે લડતા લડતા મરનાર જીવુ મરીને પણ
જીવી ગયો ! ત્રાપજ ગામ માટે એક મહાન આદર્શ મૂકી જનાર આ
બાળવીરની સહીદી મોટા મોટા નામાંકિત દેશલકતો કે વીર પુરોનો
સહીદી કરતાં જરા વ ઊતરતી નથી. મરીને તેણે જે રાજ લીધું તે 'સ્વર્ગ'
સરખું હતું ! કારણ કે 'જનની જન્મભૂમિ શ્ચ સ્વર્ગોદપિ ગરિયસી !'

(આજે પણ બાળવીર જીવુની ખાંભી ત્રાપજ ગામને પાદર ઝીમી છે.)

ત્રાપજની આ લોક કથાનો કિસ્સો અને તેના દુહા સંકરમાર્ધ લઈ
અને જશવંત ભટ્ટ પાસેથી મળ્યા છે.

ડાચરાની લોકવાર્તા

કંઠે, કહાણી અને કવિતાની કલા :

એક વખત એક ડાચરામાં મારાથી બોલી જવાયું કે, 'લોકસાહિત્ય એ નિરાતનો વિષય છે. ઝડપથી દોડનારી આજની દુનિયાને નીરાંત ક્યાં છે ? એટલે જ આજના ઝડપી જમાનામાં ડાચરાઓ ઓછા દેખાય છે ! નહિ તો પહેલાના જમાનામાં લોકસાહિત્યના ડાચરાઓમાં લોકવાર્તાઓ રાત્રે મ'ડાતી, તે સવારોસવાર સુધી ચાલતી; રાત આખી ક્યાં વીતી જતી, તેનું ભાન ઓતાઓને પણ ન રહેતું' અને લોકકથાકારને પણ ન રહેતું !'

મારા આ કથન પર એક ભાઈ મૂઝમાં હરયા ! મતજબ કે હવે આવું ક્યાં બને છે ?

થોડા દિવસો પછી જ સૌરાષ્ટ્રથી શ્રી કાનજીભાઈ, ખારોટ લોકકથાકાર મુળધર આવેલા. ઘાટકોપરમાં એમનો ડાચરો રખાયો. ખાસ આમત્રણથી હું અને મારા કેટલાંક મિત્રો આ ડાચરામાં ગયા. રાત્રે દરેક વાગતાં શ્રી કાનજીભાઈ ખારોટ વાર્તા શરૂ કરી. તેમના હાથમાં 'મિન ચૈલીનું' આધુનિક સિતાર જેવું વાજિંત્ર હતું. વાજિંત્રના તાર ઝલુઝલાવતા જાય, થોડું થોડું ગાતા જાય અને પછી વાર્તાના પ્રસંગો કહેતા જાય.

શિયાળાની રાતના ટાઢા વાચરાથી કેટલાંક તો દૂંદવાઇને ખેડા હતા, રાતના એક વાગ્યો, બે વાગ્યા, ત્રણ વાગ્યા, પણ કોઇ ઉઠવાનું નામ જ ન દ્યે ને ! મુળધરથી આવેલા મિત્રો, 'આટલી વાત પૂરી થાય, એટલે ઉઠીએ ! આ એક ટૂંકકો કે કવિતા સાંભળી લઈએ'...એમ કહેતાં કહેતાં સવારના ચાર વાગ્યા. એક ભાઈથી ન રહેવાયું. તે કહે, 'ખારોટજી ! હજી આ વાર્તા કેટલીક લાંબી છે ?' કાનજીભાઈ કહે, 'ભાઈ ! આ વાર્તા તો 'જે રાત'ની છે, પણ એક જ રાતમાં પૂરી

કરવાની બોલી કરી હતી, એટલે દુઝાવીને કહું છું; તો પણ હજી એ એક કલાક તો ચાલશે !”

III કલાકે પણ જે વાર્તા અધૂરી રહી, એ પછી બારોટજીએ ખૂબ દુઝાવીને કહેતાં ય બીજો દોઢેક કલાક સહજમાં પસાર કરાવ્યો ! સવારના પાંચેક વાગે ય કોઇ ઉઠવાનું નામ ન લ્યે ! ‘ફૂલા, હંદ, ચોપાઈ, અને સોરકાની સરવાણીમાંથી લોકસાહિત્યની વાતોના જે ગરજાં વડેવા માંડ્યા, એથી શ્રોતાઓના અંતર તરસ્યા જ રહ્યા ! જાણે હજી થોડું નિર્મળ નીર પી લઈએ !’ રાતે ૧૦ વાગે શરૂ કરેલી લોકવાર્તા સવારના જ એક વાગે દુઝાવીને પૂરી કરવી પડી ! બારોટજીએ ધાધુ” હોત, તો અર્ધેથી અધૂરી મૂકીને શ્રોતાઓને તરસ્યા રાખ્યા હોત, પણ તેમણે સમયના અભાવે તે યોગ્ય રીતે સમેટી લીધી !

ચેલા ‘મુઝમાં-હસેલા’ મિત્ર તે દિવસે જોગાનુજોગ મારી સાથે હતા, મને કહે, ‘ભાઈ ! તમારી માફી માગવાની છે !’

મેં કહ્યું, “શેની !”

‘તમે એક વાર ડાયરામાં કહેજું કે લોકવાર્તા તો સવારે સવાર સુધી ચાલે, સારે દુઝ હસેલો ! એટલા માટે કે ડાયરા તો સવાર સુધી ચાલતો હશે, પણ તેમાં બેસનારા પછી ગઈવી સિવાય કેટલાં જથ્થે રહેતા હશે ? એવા પ્રશ્ન પર હું હસેલો ! પણ આજના (ધાટકોપરના) કાનજીભાઈ બારોટના ડાયરામાં જોયું, તો જુવાન ભાઈ-બહેનોથી માંડીને ડોસાં-ડગરાં તો દીક, પણ આ નાના નાના છોકરા છોકરીઓ-માંથી ય કોઇએ ઉઠવાનું નામ ન લીધું ! આખી રાત જગ્યા !’

‘અને તે પણ મુંબઈ જેવા શહેરના ઉપનગરમાં !’ મેં પૂરું કયું !

તે દિવસે શ્રી કાનજીભાઈ બારોટ જે લોકવાર્તા માંડેલી, તે ‘રા’નવધણુ’ વિષે હતી; તે આખી રાત સાંજભેટી લોકવાર્તાના પાત્રો, રા’ડીયાસ, (નવધણુનો પિતા અને જૂનાગઢનો રાજા) તેની વાથેલી રાણી, મોલંદી રાજાનો ચારણ અને રાણીની વફાદાર દાસી...એ બધા ય

પાત્રો આજે પણ જાણે જીવતાજીવતા હોય, એવા નજર સામે તરે છે ! એમના પ્રતાપી મુખો, એમની પ્રભાવી વાણી અને એમના કાર્યો, હજી હમણાં જ બન્યા હોય, હજી હાલ જ જોયાં હોય કે ગઈ કાલે જ સાંભળ્યા હોય એવા યાદ રહી ગયા છે ! આ જ છે, લોકવાર્તાકારની સફળતા ! આ જ છે, કથાકારની સાચી સિદ્ધિ. ક્યાં છે, આવા ભોક્કથાકારો ? હુષ્ટ થતી જતી લોકકથાની કહેણીની સરવાણીમાંથી આપણે થોડું ઘણું ય નહિ સાચવીયે, તો પછી આપણે ભાગે આવશે; અફસોસ અને નિઃશ્વાસ !

રા'તવધણ અને તેના જન્મ પછળના પ્રસંગોની આખી ય લોક-વાર્તાના પ્રસંગો અહીં આપવાનું શક્ય નથી; અને તેટલા સંક્ષિપ્ત પ્રસંગોમાં તે નીચે રજૂ કરી છે. ખૂબીની વાત એ છે, કે આ વાર્તામાં ક્યાંય અમરકારિક પ્રસંગો આવતા નથી. ન બની શકે તેવું તેમાં કશું જ નથી; અને વળી ઇતિહાસ આ કથાની સાક્ષી પૂરે છે !

[શ્રી કાનજીભાઈ ખારોડના ઘાટકોપરના આ ડાયરામાં શ્રી જ્ઞાનાધ ખટાઉના સુપુત્ર શ્રી ત્રિકમભાઈ જ્ઞાનાધ મારી સાથે હતા. ડાયરામાંથી રાતના બે વાગ્યાના “ઉઠીએ-ઉઠીએ” કરી રહ્યા હતા. પણ પછી ત્યારે ખરેખર ઉઠ્યા, ત્યારે પાંચ વાગેલા ! આ ડાયરાના તેઓ પણ સાક્ષી છે !]

સંપાદક.

જામતના ઇતિહાસમાં અજોડ એવી
પાંચ વર્ષના આહીરપુત્ર વાહણના બલિદાનની કથા.

—કથા :—
૫ મી.
હજી બાકી છે !

સોરઠમાં ગીરના અડીખંબ પહાડ અને અરબી સમુદ્રના મહાસાગરની વચ્ચે લીલીછમ ધરતી છવાઈ ગઈ છે. આ ધરતી પર નાના નાના અસંખ્ય ગામડાઓ અને આયરના નેસડાઓ આવેલા છે. તેમાં આહી-દર બોહીદર નામના ગામમાં દેવાયત બોહલ નામનો આયર રહે. તેના બારણાની સાંકળ એક દિવસે સવારના એકાએક ખખડી ઉડી અને સાથે અવાજ સંભળાયો :

‘બારણું ઉઘાડો !’ અવાજમાં હુકમનો રથકો હતો.

દેવાયત આહીર બહાર કુળિયામાં આવ્યો. ડોકબારીમાંથી તેણે બહાર જોયું, તો જુનાગઢ રાજના સોલંકી સુખા સાથે ચાર સિપાઇઓ પથુ છે. પાંચ પળમાં દેવાયત આહીર બધી વાતનો બેદ સમજી ગયો. આ એ જ દેવાયત આહીર હતો કે જેને ઘેર જુનાગઢનો ભવિષ્યનો ગાદી વારસ બાળરાજા રા’ નવધણુ તેતું બાળપણુ વિતાવી રહ્યો હતો ! દેવાયત આહીરની નજર સામે એ અંધારી રાતતું દ્રખ તરવરી રહ્યું, કે જ્યારે જુનાગઢનો રાજા રા’ હીયાસ ગુજરાતના સોલંકી સુખા સાથે લડતાલડતા મરાયા પછી જુનાગઢની પરમાર રાણીએ તેના પુત્ર રા’ નવધણુને એક દાસી સાથે પોતાને (દેવાયત આહીરને) ઘેર એક પેટીમાં પૂરીને મોકલી આપ્યો હતો. દાસી સાથે રાણીએ કહાવ્યું હતું કે, ‘સાયવજો આ તમારો ‘આવની કાલ’નો રાજા છે !’ અને જુનાગઢની

રાણીએ પોતાના પર મૂકેલા અખૂટ વિશ્વાસને જીવમાં છેલ્લો શ્વાસ હોય ત્યાં સુધી વફાદાર રહેવાનું મન સાથે નક્કી કરીને દેવાયત આહીરે રા'નવધણીને પોતાને ત્યાં છુપાવી રાખ્યો હતો. ત્યારે નવધણી ઉમ્મર માત્ર એકાદ વર્ષની હતી !

આજે આ વાતને પાંચ પાંચ વર્ષના વહાણા વાઘ ચૂક્યા છે; નવધણી ઉમ્મર ૭-એક વર્ષની થવા આવી છે. બાળક રા'નવધણી, દેવાયતના ૭ વર્ષના બાળક વાહણુ અને દેવાયતની આઠ વર્ષની પુત્રી જસલ સાથે ઉછરી રહ્યો છે. ત્રણે બાળકો સાથે રમે, સાથે જમે, સાથે સૂએ, સાથે ફરે અને મોજ કરે છે. છતાં દેવાયત આહીરના દિલમાં ડર છે કે રમે ક્યાંક સોલંકી સુનાને આ વાતની ખબર પડી જાય કે પોતે જુનાગઢના ગાદી વારસને છુપાવી રાખ્યો છે, તો ?

અને આ ડર એક દિવસ સાચો ફરે છે. સોલંકીનો સુબો અને તેના માણસો બાળારાજ નવધણીની શોધ કરતા કરતા આહીર ખોડીદર ખોડીદર ગામના આહીરને ત્યાં આવી ઊભા છે ! આહીર દેવાયત આખી પરિસ્થિતિ સમજી જતાં ધરમાં જાય છે. ત્રણે નાના નાના બાળકોને નિર્દોષ ભાવે એક ખીજની સાથે હળામળાને રમતા જોઈને આહીર દેવાયતનું હૈયું ભરાઈ આવે છે ! વડીબર તો એને એમ થાય છે કે ખોડું ખોડું અને ઠહી ઠહી કે 'નવધણુ અહીં નથી !'

પણ દેવાયત આહીરની મૂંઝવણ તેની ધરરાણી કળી જાય છે. આહીરાણી વાત સમજતાં જ કહે છે; 'એમાં મૂંઝાવ છો શુ' ? આપણો ૭ વર્ષનો બાળક વાહણુ છે, ને ? એ ક્યારે કામ આવશે ? લાવોને એને તૈયાર કરી દઈ ! ખરોખર નવધણુ જેવો જ લાગે છે ને ? વગી આપણે નવધણીને પાંચ પાંચ વર્ષથી કયા ધરની જહાર માર્યો છે, તે કોઈ તેને ઓળખી શકે તેમ છે ?' દેવાયત આહીર પોતાની સ્ત્રીની હિંમત અને ત્યાગની વાત સાંભળીને ત્યાં જ ચંબી ગયો, ત્યાં તો ફરીથી ખારણાની સાઠળ રણકી આહીર ખોડ્યો, 'તો ભણે, આહીરાણી, જગત

પણ આપણી સ્વામીભક્તિ, દેસભક્તિ અને રાજભક્તિનું પારખું આજે કરી લ્યે ! કરો આપણું વાહણને તૈયાર.’

આમ કહીને દેવાયત આહીર ગયો ખારણું ઉઘાડવા, ખારણું બિઘડનાં જ સોલંકીનો સુખો અને તેના માણસો ખાજ પક્ષીની જેમ ધરમાં નજર ફેરવવા માંડ્યાં. સોલંકી સરદાર બોલ્યો, ‘આહીર ! સાંભળ્યું છે કે તમે બાળારાજ નવઘણને તમારે ત્યાં છુપાવેલો છે અને તે અહીંજ આપને ત્યાંજ હિરે છે !’

દેવાયત હાથ જોડી બોલ્યો, ‘હા, બાપુ ! ખોટું નહિ બોલું ! હમણાંજ તેને તમારી સેવામાં હાજર કરું છું ! બેસો ! રાટલા જાણ લેશો !’...

આંગણે આવેલાને વિવેકમરી વાણી સંભળતી દેવાયત ધરમાં ગયો. માથે જરીની ભરેલી ટોપી, શરીર પર મખમલનું ઝાકીટ અને પગે ચપોચપ થતી ચોરણી પહેરીને દેવાયત આહીરનો ૭ વર્ષનો બાળક વાહણ, બાળારાજ નવઘણને બદલે મરવા માટે તૈયાર થઈને બિભો હતો ! ઘડીભર તો બાપનું હૈયું પુત્રપ્રેમથી ડગી ગયું, પણ બીજીજ પળે મનને મજબૂત કરી આહીરે પોતાના પુત્ર વાહણને ‘નવઘણ’ ગનાવી પરિસ્થિતિ સમજતી, સોલંકી સુખા સામે રજૂ કર્યો. વાહણ પણ કેવો ? જોવો બાપ તેવો બેટો ! ‘અરે હું તો નવઘણ ! જૂનાગઢની ગાદીનો વારસ-બોલો, માફ થું કામ છે !’ કહેતો સોલંકી સુખા સામે આવી બિભો !

સોલંકી સુખો અને તેના માણસો આહીરના બાળક વાહણને સાથે લઈ જૂનાગઢ ઉપડ્યા, તેમને જરા પણ શંકા ન ગમ્ય કે તેઓ જોને હિપાડી લાવ્યા છે, તે રાજ નવઘણ પોતે નથી ! જૂનાગઢ પહોંચતાંજ તેમણે બાળક વાહણને નવઘણ સમજી, તેનું માથું તલવારથી હિડતી ઘીધું, અને તેઓએ માતી લીધું કે જૂનાગઢનો ગાદી વારસ હવે ખતમ થઈ ગયો.

આ વાતને દસેક વર્ષો વીતી ગયા. રા’નવઘણ હવે બાળક મટીને જુવાન બન્યો. દેવાયત આહીર હજારો આહીરોને લઈ જૂનાગઢ પહોંચ્યો. ખૂનખાર લડાઈ થઈ. કેંક મરાયા. પણ નવઘણની જીત થઈ; અને આહીર

દેવાયતે જૂનાગઢના ગાદી વારસ નવવધુને ગાદીએ બેસાર્યો

નવવધુને જૂનાગઢની ગાદીએ બેસારવાનું અવગત કામ પાર પાડીને દેવાયત આદીરે પોતાની પુત્રી જસલના લગ્ન કર્યા પોતાની સગી બહેન કરતા પણ્ય ભેગે નવવધુએ વધુ ચાહી હતી, તે જસલના લગ્નમાં નવવધુએ કહ્યું, 'બેન ! બોલ ! બોલ ! બેટમાં શું આપુ ? જૂનાગઢની ગાદી આપુ કે માથું માથુ આપુ ?'

જસલે કહ્યું, 'બાઈ ! અત્યારે તો કાંઈ જોતું નથી, જરૂર પડશે ત્યારે તારી પાસે માગી લઈશ'.

જસલના લગ્ન હકલી ગયા

વરો વીતી ગયા, આ વાતને

સોરઠમાં બપોરે દુકાળ પડ્યો. ઢોરો ચારા પાણી વિના મરવા માડ્યા બેતરો સુકાવા માડ્યા લોકો ગામડાઓ છોડ્યા માડ્યા. ત્યારે નવવધુની ધર્મની બહેન જસલ સોરઠ છોડી, કાઠિયાવાડ છોડી, પોતાના પતિ સાથે સિંધ ગઈ સિંધના રાજા હમીર સૂમરાએ જસલને કેદ કરી જસલ મૂઝાઈ, હવે શું કરવું ? જસને છૂપી રીતે પોતાના પતિને જૂનાગઢના રાજા રા' નવવધુ પાસે મદદ માટે મોકલ્યો, અને પોતાને હમીર સૂમરાના પાંચમાથી છોડાનવાની માગણી કરી, બહેન જસને બાઈ નવવધુને યાદ અપાવ્યું, કે 'તે મારા લગ્ન વખતે કાપડામાં (બેટમાં) કાંઈક માંગવા કહ્યું હતું ને ? હા, આ અવસર મળ્યો છે, બહેન માટે કંઈક કરી બતાવના મારી મદદ આવજો, ત્રણ મહિના પછી આવીશ- તો મને જીવતી નહીં બાળ ..'

જસને ચિટ્ટી રૂપે મોકલેલા દુહાઓ આજે સોરઠમાં આ રીતે ગવાય છે
મડપ અમારે મહાલતો, જે દિ' બધવા દીધેલ કોલ,
કર કાપડની કોર, જસલને જુનાના ધણી !
નહિ મોસાળે માવલો, નહિ માડી જાયો વીર;
સિંધમાં રોકી સુમરે, મને હાલના ના દે હમીર !

સદેશો મળતાં જ જૂનાગઢનો રાજા નવઘણુ દળરો સોરઠી યુવાનોનું
લરકર લઈ સિંધ પર ચઢાઈ લઈ ગયો.

આ પ્રસંગને વણુવતો એક છંદ :

(સારસી)

નવ લાખ ઘોડે ચઢ્યો નવઘણુ, સુમરા ધર સલ્લડે
સર સાત ખળભળ, શેષ સળવળ; ચાક ચક્રધર ચળવળે !
અણુરૂપ આયો સિંધ ઉપર, અળાં રજ અંબર અડી,
નતવળાં નવળાં દિયણુ નરહી, વળાં પુરણુ વરવડી !

ભારે લડાઈ યઈ. કેક આશાભર્યા યુવાનો મરાયા, કેક ચોદા ધવાયા,
કેકનાં લોહીની નદી વહી, અને અંતે નવઘણુનો વિજય થયો. નવઘણે
પોતાની બહેનને હમીર સુમરાના પંજમાંથી છેડાવી અને પોતાનો બાધ
તરીકેનો ધર્મ જાળવ્યો. બહેનના લગ્ન સમયે આપેલું વચન ખરોબર
પાળી બતાવ્યું ! આજે પણ માર્ઠ-બહેનના પ્રેમને બિરહાવતો આ કુદો
સૌરાષ્ટ્રમાં ઘણો જાણીતો છે.

સુંદર ભોમ સોરઠ તણી, જેનાં નિર્મળ વહેતાં નીર;
જ્યાં જેસલ જેવી બેનડી, તે નવઘણુ જેવો વીર !

ઉમળકો -

યુવાન અને બુદ્ધિશાળી ભાઈ શ્રી વ્યાસને બોલતા સાંભળવાની એક ઉમદા તક મળી. તેમના હાલમાં લોકગીતો માટે જળરો ઉમળકો છે, આ ઉમળકાને હું અંતરથી આવકારું છું. મારા પિતાશ્રી (રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા) લોકગીતોનું સંશોધન અને સંગ્રહ કરવામાં અગ્રેસર હતા.

જે ક્ષેત્ર માટે ભાઈ ઉમળકો ભેર આત્મભોગ આપવાની જરૂર છે, તેને માટે એક યુવાન પોતાની જાતનો ભોગ આપવા તૈયાર થયો છે, તેથી મને આનંદ થાય છે.

—અરોહ મહેતા.

ઉપાધ્યક્ષ, આયોજન પંચ, ભારતસરકાર.

ભાઈ શ્રી યશવંત વ્યાસ,

આપના મીઠા જીલ્લે સ્વરમાં ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના મનોહર લોકગીતો સાંભળતાં કદી સંતોષ થાય જ નહિ, તે હકીકત છે.

લોકસાહિત્યરસના આપે અમને ચરકાં ચખાડ્યાં છે; તેના મધુર રસનું પૂર્ણ પાન કરાવવા આપે બીજી ઘણીવાર અમને લાભ આપવો પડશે.

—ગોચવલાલ પંડિત.

હર્ષકાંત કચ્છી.

મંત્રી : વિકાસ અગ્રણી ગાંધી

મેઘાણીને જીવંત રાખવાનો પ્રશંસનીય પ્રયત્ન

ભાઈ યશવંત વ્યાસના કાર્યક્રમો અમારે ત્યાં અવારનવાર યોજાય છે; બ્યારે બ્યારે અમે તેમને સાંભળ્યા છે ત્યારે ત્યારે ખૂબ જ આનંદ આવ્યો છે. લોકસાહિત્ય પરતું તેમનું પ્રભુત્વ અફૂલત છે. તેમણે જે કંઠસ્થ કર્યું છે; અથવા થઈ ગયું છે, તે જ તેમની આ વિષય પ્રત્યેની અભિ-રૂચી બતાવે છે.

લોકસાહિત્યના ક્ષેત્રમાં સ્વ. મેઘાણીને જીવંત રાખવાનો તેમનો પ્રયત્ન પ્રશંસનીય છે. આ ક્ષેત્રમાં તેઓ વધુ યશસ્વી બને એ જ શુભેચ્છા.

—વરજીવનદાસ
ત્રિભોવનદાસ

પ્રમુખ : કોટ વર્ધમાન
રયાનકવર્સી જૈન સંઘ,
મુંબઈ.

વરજીવનદાસ ત્રિભોવનદાસ શેઠ
પ્રભાતનો પહોર હોય કે રાત્રિની
સરખાત હોય, મને ત્યારે વરજીવનદાસ
લાઈનું તેડું આવે, ‘ભાઈ ! આજે
તમને સાંભળવા છે, હો !’...અને તેમને
ત્યાં કલાકારોની મહેફિલ જામે, શ્રોતા-
ઓનો મેજો જામે અને ‘કાપરા’નો
રંગ જામે.

રસજ્ઞ અને મર્મજ્ઞ લોક ગાયક

શ્રી યશવંત વ્યાસ

મારા મિત્ર શ્રી. યશવંત વ્યાસ એ લોકગીતોના રસજ્ઞ અને મર્મજ્ઞ ગાયક છે; આટલા વર્ષો સુધી મને તેની કદપના પણ ન હતી. ચિત્રપટોની, વર્તમાનપત્રોમાં જાહેરાત કરનાર અને તે ક્ષેત્રમાં મારા સહકાર્યકર તરીકે જ અમે એકબીજાની વધુ નજીક આવ્યા પણ એક દિવસ એક સાંસ્કૃતિક સમારોહમાં તે લોકગીત ગાયક તરીકે મારી સમક્ષ બોલવા બોલા થયા. તેમનો અવાજ અને તેમણે કરેલો લોકગીતોના સંગ્રહ અને તે વિષય પરનું તેમનું વિવેચન સાંભળીને હું સ્તબ્ધ થઈ ગયો અને જ્યારે મેં તેમની સાથે લોકગીતોના વિષે ચર્ચા કરી ત્યારે ગુજરાતી પ્રમાણે જ હિંદી (રાજસ્થાની) ઉર્દૂ, અને બીજા પ્રાંતોના લોકગીતોના તેમનો અભ્યાસ જોઈ મને ભારે આશ્ચર્ય થયું.

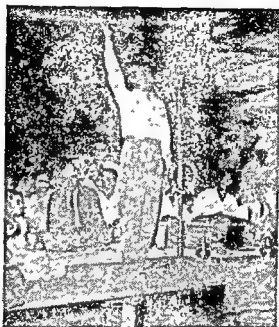
આજ, શ્રી યશવંત વ્યાસ, એ એવા લોકપ્રિય લોકગીત ગાયક બની ગયા છે, કે તેમને મુંબઈની રાજા કાલેજોના આમંત્રણો તો આવેજ છે, પણ તે સિવાય, મુંબઈ બહાર, ગુજરાતમાંથી દક્ષિણમાં હૈદરાબાદમાંથી અને દૂર દૂરના સ્થળો-એથી કાર્યક્રમોમાં વિમાન દ્વારા જવાના પ્રસંગો પણ ઘણી વાર બને છે. તેમની લોકપ્રિયતા દિવસે દિવસે વધતી જાય છે. તેમને આ યશ પ્રાપ્ત થયો છે; તે બદલ, એક મિત્ર અને તેમના ચાહક તરીકે હું તેમને ધન્યવાદ આપું છું.

તા. ૧-૭-૬૧ના
મરાઠી સાપ્તાહિક
“ધનૂર્ધારી”માંથી

—અ. સી. કેળુસકર
સંપાદક : “ધનૂર્ધારી”

મુંબઈના માનવ મહેરામણમાં

લોકગીતો લલકારતા યશવંત વ્યાસ

તા. ૩૦-૮-૫૭ મુંબઈની બહેર જનતા સમક્ષ શ્રી કુંભારવાડા ગણેષોત્સવમાં શ્રી વ્યાસે સૌ પ્રથમ લોકસાહિત્યનો બહેર કાર્યક્રમ રજૂ કર્યો હતો. આ કાર્યક્રમની વિશિષ્ટતા એ હતી કે બપોરે ગુજરાતી મરાઠી જનતા એક સાથે ભેઠી હતી અને બન્ને પ્રજાએ શ્રી યશવંત વ્યાસની સુરીલી વાણીમાં રજૂ થયેલા લોકગીતોનું રસપાન કરી તેમને બહાલથી વધાવ્યા હતા. આ કાર્યક્રમમાં ‘ચક્રમ’ના તંત્રી એન. જે. ગોંળીબાર પણ અમદાવાદથી ખાસ આવ્યા હતા.

લોકસાહિત્યનું સન્માન

તા. ૩૦-૮-૫૭થી શ્રીગણેષોત્સવના કાર્યક્રમથી શ્રી વ્યાસે લોકસાહિત્યનું રસદર્શન કરાવવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો અને ૫૫ થી ૭૫ વર્ષ સુધી એજ સ્થળે શ્રીયશવ ત વ્યાસનો લોકસાહિત્યનો કાર્યક્રમ રમૂથતો રહ્યો હતો.

લોકસાહિત્યમાં ઋતુવર્ણનો

વિભાગ
ત્રીજો

ચારણી સાહિત્યની
મનોહર રચનાઓ

* લોકસાહિત્યમાં ઋતુ વર્ણનનું ધણું મહત્વ છે. વાર્તા કહેતાં કહેતાં કેલોક ગીતો અને દુહાઓ લલકારતા લલકારતાં કોઈ ચારણ કવિને ઋતુઓનું વર્ણન કરતો સાંભળવો એ શ્રવનનો અનેરો લ્હાવો છે. તેમાં પણ જ્યારે કોઈ ચારણ કવિ 'મારમાસી'નું વર્ણન કરતો હોય ત્યારે તેની શ્રભેયા જે રીતે શબ્દો સરતા રહે છે, જે રીતે વર્ણન થતું રહે છે. તેરીતે જોતાં જ તેની આં વાંઠછટા પર કોઈ પણ શ્રોતા મુગ્ધ બની જાય છે. લોકકવિએ એવા ખૂદ ચારણનું વર્ણન કરતાં એક દુહો લખ્યો છે :-

“ચારણ ચોથો વેદ, વલ્લપદ્યો વાતું કરે,
જોની જીભે જોગણી, ભાષે અગમના ભેદ !”

ચારણ જન્મે ત્યાં જ તેની જીભે સરસ્વતી આરીને વસે છે, એમ કહેવાય છે. વળી દેશ પરદેશનું, રચણ અને કાળનું, ઋતુ અને કુદરતનું વર્ણન શીખવા તેને કોઈ વિદ્યાપીઠમાં જવાની જરૂર પડતી નથી.

સમાન્યમાં સમાન્ય જ્ઞાન ધરાવતા વાયકને પણ સંપૂર્ણ રીતે સમજાય, એરીતે લખાયેલા ઋતુ વર્ણનના કેટલાંક દ્રશ્યો અહીં રજુ કરે છું.

વસંત ઋતુનું વર્ણન જુઓ.

અંબા મોરિયા છ કે, કેસુ કોરિયા,
ચિત્ત ચકોરીયા છ કે, ફાગણ ફોરિયા

* સંપાદકે એલઈડિયા રેડિયોના મુખર્ષિ કેન્દ્ર પરથી રજુ કરેલો વાંતીલાપ.

ફેરિયા રાગણુ પવન ફેરહર, મહુ અંખા મોરિયા,
ગણુ રાગ ઘર ઘર ફાગ ગાવે, ઝટે પવન જોરિયા,
ગુલ્લાલ હોળી, રમત હોળી, રંગ ગોપ રમાવણાં,
આખ ત રાધા, નેહ બાધા, પ્રજ્જ માધા આવણાં !

અર્થ :-આખા મહોયો છે, કેસડા કેળા છે, ચિત્ત અમારા ચગળ બન્યા છે એવો ફાગણુ ફેરી રહ્યો છે ત્યારે, પવન ફરકે છે, મહુડા અને આખા મહોયો છે, ઘરે વરે હોળી (નસંતોતસન) બેવાય છે ગુલ્લાલ ભરી ભરી છટાય છે, ગોપ ગોપીઓને રંગે રમાડનાર શ્રી કૃષ્ણ કનૈયા, હવે ઘરે આવે.

હજી જાણે આટલું વર્ણન અધુરું હોય તેમ :-

શશિયર મુહાવે, રંગ છાવે, હુલસ ગાવે હોરિયાં;
ફગવા મગાવે, રમત ફાવે, ગમત લાવે ગોરીયાં !
ખાળે બબલવે, અરિત મહાવે, બસત દરસાવે બણી,
રઠરાણુ હિમ્મત, વળ્યે અણુરત, ધરણુ સર માતરબણી !

હોળીમા રંગ જવાયો છે, અદ્ર ગોળી ઉઠ્યો છે. ઉલ્લાસ પ્રસરી રહ્યો છે રમત રમાય છે, ગોરીઓને ગમ્મત પડે છે, ખજરી ખાળે છે અને બબલવે છે માતરના ધણી ! ત્યારે તારી યાદ આવે છે !

આથી પણ વધુ સરળ, હંદ દોમળિયામા લોકકવિએ રાધાકૃષ્ણની સ્થિતિ વર્ણવતા વૈશાખ-જેઠનું વર્ણન ગાયુ છે

અખ, જેઠ આવ્યો, ટહેર લાયો, ચત આવ્યો શામને
જદુવશ જાયો, નાથ ના'યો, કહેણુ કા'યો કાનને;
વનવેણુ જાતા, રંગ રાતાં, ગોપ ગાતાં બનને,
ભરપુર જોખનમાં ય, લામન કહે રાધા કાનને !
હા ! કહે રાધા કાનને !

અર્થ :-હવે જેઠ મહિનો આવ્યો, આનંદની લહરી લાગ્યો, ચિત્ત સ્વામીની વાટ જોવા લાગ્યુ કાનને સદેશો કહા'યો, યદુવશમા જન્મેલો

નાથ ન આવ્યો. વનમાં વેણુ વગાડતા, રંગમાં રાતા, બીજાએલા ગોપ (ગોવાળિયા) ગાનનાં ગીતો ગાયા કરે છે એમ ભર યૌવનમાં મરત રાધા કાનને કહેવરાવે છે.

આમ કાગણુ, ચૈતર, વૈશાખ, જ્યેષ્ઠ આદ્યા જાય છે અને અષાઢ આવે છે, અષાઢ આવે ત્યારે સૃષ્ટિ કેવી બની રહી છે, આકાશ કેવું છે, તેતું વર્ણન ગદ્યમાં પ્રથમ જુઓ.

‘આઠ આઠ માસના વિભેગી વાદળાં, આલની અટારીએ ન્યારે એક બીજને મળવા માટે અધીરા બનીને ‘હડિયુ’ કાઢી રહ્યા હોય, ગળાની ‘સાંકળના’ તણ તણ કટકાં કરીને મોરલા ‘ટેકુક’ ‘ટેકુક’ ના સાદ તાણી તાણીને સંભળાવના હોય. ઘટાટોપ વાદળોની કાળી પછેડી લઈને, ધરતીને ઢાંકી દેવા માટે મેદુલો અધીરો થઈ રહ્યો હોય,, બે વાદળોના ગઢ ચીરીને ‘માલીપાથી’ વીજળી લગરક, લગરક ચમકીને ઝમકી જતી હોય, ત્યારે કહેવાની જરૂર ન પડે કે ચોમાસું આવ્યું અને અષાઢ ખેડો !

હવે તેતું વર્ણન પદ્યમાં ચારણ કવિ આ રીતે કરે છે :-

અષાઢ ધધૂબીય, લૂંબીય અંબર વદળ બેવળ ચોવળિયાં,
મહોલાર મહેલીય, લાડ ગહેલીય, નીલ છદ્દે ને જસે નળીયાં !
‘અદ્ર અગાજ કરે’ ઘર ઉપર, અંબ નયાસર ઉતરિયાં,
અજમાલ નથુ તણુ કુંવર આલણુ, સોય તણી રત સંભરીયાં !

અર્થ :- અષાઢ ધધૂબી રહ્યો છે, વાદળાં બે ઘરા ને ચાર ઘરા થઈ ગયાં છે, નળિયાં જળથી છલકાઈ રહ્યા છે, ઈંદ્ર લગતાન (વરસાદનો દેવ) ઘર ઉપર ગાજી રહ્યો છે ઝાડ ઉપર આંગા નવા બિતરી રહ્યા છે, ત્યારે અજમાલ નથુના કુંવર આલણુ (મિત્ર) તારી યાદ મને આવી રહી છે.

ચારણી સાહિત્યમાં વર્ષા ઋતુનું વર્ણન કરતાં કરતાં તો ચારણ કવિની કદવના અને કાવ્ય રચના બાજે કાષ્ઠ મહાકવિના મહાકાવ્યમાં શોભે એવી ઉપમાઓ અને અલંકારો લઈ આવે છે....

અપાઠ ઉચ્ચારં, મેઘ મલહારં, બની બહારં જલધારં,
દાહર કંકારં, મયુર પુકારં, તડિયા તારં વિસ્તારં,
નાલકી પુકારં, પ્યાસ અપારં, નંદકુમારં નિરખ્યારી,
કહે રાધે પ્યારી, હું બલિહારી,

ગોકુળ આવો ગિરધારી !
હય ગોકુળ આવો ગિરધારી !

અપાઠ આવે અને ચોમાસું ખેસે, ત્યારે કોઇને તેના આગમનની
જાણ કરવાની જરૂર ન રહે! પંડિતશ્રી માડીને મૂરખ સુધી સૌ કોઇને
તેના આગમનની જાણ થઈ જાય! કારણ કે મોરલા નૃત્યો કરવા માટે,
દેડકાં સરોવર, નદીઓની પાળે ખેસીને સંગીત શરૂ કરી છે, આભની
અટારીએ આઠ આઠ માસના વિજેગી વાદળાંઓ એક બીજાને મળવા
દોડદોડા શરૂ કરી દે અને વીજળી ધરતીની માથે વરમાળા બનીને 'પડી
કે પડશે,' 'પડી કે પડશે' એવો દેખાવ કરી છે ત્યારે શ્રાવણમાં તો—

શ્રાવણ જલ ખરસેં, મુંદર સુરસેં,
બદલ ખરસેં, 'અ'ખરસેં;
લતા લહરસેં, ગીરી, તરૂવસેં
નદિયાં પરસેં, સાગરસેં
દમ્પતિ-હુઃખ દરસેં, સેજ સમરસેં,
લગત ઝહરસેં હુઃખકારી;
કહે રાધે પ્યારી, હું બલિહારી,
ગોકુલ આવો ! ગિરધારી,
હય, ગોકુલ આવો ! ગિરધારી !

કવિશ્રી પિંગળશીલાઈની 'બારમાસી'માં વર્ણવેલા ઉપરના બે માસો,
અપાઠ અને શ્રાવણના વર્ણનોનું શબ્દચિત્ર દોરી બતાવે છે. આ વર્ણનોમાં
તેની શબ્દ-ગૂંચણી અને તેના અર્થો તપાસતાં એમ લાગે છે કે, ચારણ

કવિઓની હંદરચનાઓ પણ આજે સિદ્ધ સાહિત્યની વ્યાસપીઠ પર ખેસના
કોઈ કવિ કે કોઈ કોલેજના પ્રાધ્યાપકના વ્યાખ્યાનમાં આવતા શ્રવણમધુર
સંભાષણો કરતાં પણ કોઈ રીતે બિતરની નથી !

આટલું ઓછું હોય તેમ પર્યાન્તરુપ વર્ણન કરતાં કરતાં ચારણી
ભાષાનો લોકકવિ વર્ણની ઉન્નત બહારને કેવા શબ્દોથી વધાવે છે,
આવકારે છે...!

ચારણી ભાષામાં લખાએલા આ છંદમાં શબ્દ ગૂંથણી અને તેનો
નાદવૈભવ તો જુઓ.

‘ઘનધોર ઘમંડ અધોર ચઢયો,
ઘન વાદિણ દળ અનગળ સજળ ચલે,
તો અવળ સવળ વાયુ દળ વમળે
ભડક ! ભડક નિભ અનગળ જલે !
(તવ) ચમક ચમક વીજ ચમકત દમકત,
ધ્રુવક ! ધ્રુવક ! તલ ધરન ધ્રુજે !
(તો) રમકુમ, રમકુમ, ખરસત ખરખા !
ઘરૂર ઘરૂર ઘનાધોર ગજે !

(૨)

(તવ) હમક હમક હાદર રવ હમકત,
ગહેકંત મોર મરાલ ગિરા
‘પિયુ-!’ ‘પિયુ-!’ શબ્દ પુકારત ચાતક,
કિયુ ! કિયુ ! કોકિલ હીર કુજત
તબ ડણક ડણક મુગરાજ હી ડણકંત; બગરાજ.
છલકત સિંહણ દામ જજે !
(તો) રમકુમ, રમકુમ, ખરસત ખરખા !
ઘરૂર ઘરૂર ઘનધોર ગજે !

આમને મેં માડવે જૂજવા જૂજવા જાણે કે વાજિત્રો વાજી રહ્યા છે, ગડડડ ગડડડના ગડડડટથી હજીનાદની કુદુલિઓ વાગી રહી છે, મોર અને દેડકાઓ તેમા તેમના સૂરો પુરાવી રહ્યા છે, બપૈયા પિયુ ! પિયુ ! અને ઠાયનો કૂહા' કૂહાના ટડકાઓ કરી રહ્યા છે, આખી ય પૃથ્વી પર જ્યારે મેં 'રાજાનું' સામ્રાજ્ય વ્યાપી ગયું છે, ત્યારે ઘોર અનુક્રમની શ્રદ્ધાઓમા વસતા નનરાજો મેં 'રાજાની' સ્પર્ધા કરતા હોય તેમ ત્રાડે પાડતા ગિરના ગાળેગાળા સજ્જન કરી રહ્યા હોય છે ! સિંહણો કામાતુર બનીને વનરાજોના ચરણોમા આગ્રાપ્તી હોય છે !

મારણી સાહિત્યમા વર્ણનનો અતિલાગા અને વિસ્તૃત રીતે લખાએલા હોઈ, તેમા વધુ ઉડા ન ઊતરતા આપણે આસો માસના રસદર્શન પર જ આવશ્યુ' આસો એટલે વર્ષાનો છેલ્લો માસ અને વર્ષનો પશ્ચ છેલ્લો માસ !

આસો માસ આવતા જ એતરો લીલાહમ બાસે, ધરતીની કાયાએ જણે લીલી એડણી ઓઢી લીધી હોય એવું એવું રૂપ લાગે ! એતરોમા સાત જાતના અન્ન પાક્યા હોય સરોવરોમા કમળો ખીલ્યા હોય, નીર વરસીને રોકાઈ ગયા હોય, અને આકાશ સ્વચ્છ, ઉજળું બાસતું હોય, ત્યારેતુ વર્ણન જુઓ (૭૬ : દોમગિયા)

અન્ન સાત પકાયાય, આસો આયાય,
નીર ઠરાએલ નીતરિયાં,
જળ ઉપર કમળ રૂપ ખીલે, જમ,
પાવપ દેહતણા પરિયાં,
મજ છીપ તણી રત જમત મોતિયે,
ઠીક 'જળુમળ' નંગચિયા,
અજમાલ નથુ તણુ કુંવર આલણુ,
સોય તણી રત સભરીયાં !

પતિ પત્નીના જીવનમા વર્ષોઋતુની મહત્તા માત્રા એક જ દુહો બસ થઈ પડશે.

આ ઋતુમાં જો કામિની, જાય પિયરને પંથ;
કાં ગોરીમાં ગુણ નહીં, કાં કઠણ હિયાનો કંથ !

આલમાં વીજળી અબૂકતી હોય, ઝીણાં ઝીણાં ઝરમર ઝરમર વરસાદના ફેરાં પડતા હોય, ધરતી વરસાદના પાણીથી બાંજાને ટાઢીબોળ થઈ ગઈ હોય, ત્યારે ન છૂટકે ચાકરીએ જતા પ્રીતમને રોકતાં રોકતાં સ્ત્રી જો લોકગીત ગાય છે, તેમાં તેની હૈયાની વેદના છે. અને ઋતુના ફેરફારની સ્ત્રીના હૃદય પર કેવી અસર થાય છે, એનું અહીં આગેદુન દર્શન છે.

આલમાં ઝીણી અબૂકે વીજળી રે,
ઝીણાં ઝરમર વરસે મેહ,
ગુલાબી ! કેમ કરી જાશો, ચાકરી રે !
લિંબય મેડી ને લિંબય માળીયાં રે,
લિંબય મેડીમાં બેસણતણ રાણી,
ગુલાબી ! કેમ કરી જાશો ચાકરી રે ?
તમને વા'લી દરબારી ચાકરી રે,
અમને વા'લો તમારો નેહ,
ગુલાબી નહીં જાયા દહિં ચાકરી રે !

આમ વર્ષા ઋતુમાં જે કંથ ચાકરીએ જાય તેની સ્ત્રીના હૃદય પર શું થીતે તે જુઓ :-

‘સખી ! બેસંતો અપાઢી માસ, વૃષ્ટિ જળ બહુ કરે,
બોલે પપિયા ‘પિયુ પિયુ’ બોલ, અજ‘પો અતિ કરે,’
‘એવી આવી ઘોર અ‘ધારી રાત, હમકતી દામિની,
ધણી વિનાની (મારે) સોળ સેજી શું કામની ?’

વર્ષા ઋતુમાં પતિની ગેરહાજરી સ્ત્રીને કેવી વિરહિણી બનાવી દે છે !

આ છે ઋતુઓની માનવ હૈયા પરની અસર.

પ્રેયસી પોતાના પ્રેમીને સંદેશો કઢાવે છે, તેનું વર્ણન કરતો એક દુહો બોલ્યો.

‘પંથી એક સંદેશો ઢોલા લગ લે જાય;
જેખનઆંખે મોરિયો, રસ ચાખણ કયું ન આવ ?’

પોતાના જેખનને આંખ સાથે સરખાવનાર સ્ત્રીની ઉપમા વિશે શું કહેવું ? ઢોલા માટની રાજસ્થાનની સુગ્રસિખ પ્રેમ કથામાંથી આ દુહો લીધો છે માટે પોતાના પ્રેમી ઢોલાને સંદેશો કહેવરાવે છે કે, આપણા મિલનનો સમય હવે પાકી ગયો છે, જલ્દી આવ !

ઋતુના ફેરફારો જીવન પર ગજબની અસર કરે છે. ઋતુરાજ વસંત આવે છે અને વૃક્ષે વૃક્ષે નવા પાંદડાઓ, ફૂલો, ફળો જોવા મળે છે. કુદરત જાણે નવા નવા વાદ્યો સજે છે, આવે વખતે સ્ત્રી આ નૈમર્ગિક શીક્ષા જોઈને પોતાના વહાલાને સંભારે છે.

‘આંખે લુભું આંધિયું, શાખે રસ ન માય,
/કે’ જો આધા કૃષ્ણને, વૈશાખ વણસ્યો જાય !’

દાગણ, ચિત્ર ને વૈશાખના તાપ પછી આંખા પર શાખ આવે છે, એ વખતે રાધા કૃષ્ણને સંદેશો કઢાવે છે કે દાગણ-ચૈત્રમાં તો ન આવ્યા, હવે વૈશાખમાં તો પધારો !

‘સાગર લોહને પત્રણ ધર, જેરાં શિર મેં વાળ,
સાજન દિલમાં સાંભરે, દિનમાં એટલી વાર !’

વિરહિણી સ્ત્રી કહે છે. સમુદ્રમાં જેટલાં મોજાં છે, માથા પર જેટલાં છે, એટલી વાર દિવસમાં હું મારા સાજનને સંભારું છું !

‘એડીની ગેડી કરું, કેડની કરું કમાન,
તયણાંના કરું ચાંલિલા, મુજ કંથ ચતુર સુગણ !’

પગની એડીની ગેડી કરું, કેડની કમાન કરું, આંખની વચ્ચે ચાંલિલાં રોકું મારા ચતુરસુખણ પ્રિતમ, જે તમે મારા વિયોગને સમજી શકો તો !

પોતાના સ્વામી માટે આટલું અધૂરું હોય તેમ આ જ પ્રકારનો એ વધુ દુહો જોઈએ :—

વિજેગણના દુહા.

“કુંગર કોરાવી ઘર કરું, આલના કરું કમાડ;

વિજળીના કરું દીવડા ભલે વરસે મેઘ મહુર!”

હે પ્રિયતમ, તારે કાજ હું કુંગર કોરાવીને, તેમાં ઘર કરું (ફરહાદે શિરીન માટે પર્વત ખોદવાનું સાહસ કયું જ હતું ને!) આલના બારણાં બનાવું. “વિજળી”નો દીવડો કડું, બંને પછી વરસાદને વરસવું ફોપ તે વરસ્યા કરે!

“જિંચી ચકું ને નીચે ઉતરું ચડીને જોઉં વાટ; -
કંઈયે સાયબો આવશે? કુલડે બિછાવી ખાટ!”

પોતાના પ્રાણુ પ્યારા સાજનને મળવા સી કેવી વિહવળ બની ગઇ છે! પિયુ વિરહમાં બેચેન બનેલી સી કહે છે કે હું મારા “સાયબા”ને મળવા માટે જિંચે ચકું છું, નીચે ઉતરું છું, ક્યારની વાટ જોઉં છું, કારણ કે મારી પથારી મેં કુલડા બિછાવીને ક્યારની સળવી રાખી છે!

કારણ:

“વાદળ ચમકી વીજ, “હૂદા”ને રાણે સાંભરે
જોતી જોડી વાટ, આઈ અપાઢી, બીજ”

કુંવર નામની સૌરકી પ્રેમિકા કારતકથી માંડીને જોડે સુધીના આઠ આઠ માસનો વિયોગ સહી શકે છે, પણ અપાઢ મહિનો આવે છે, અપાઢી બીજે વાદળાને મર્જતા અને ગાજતા જૂએ છે, ધરતી પર મેદુલાને તૂટી પડતો નિહાળે છે, બૂમિને બીની યતી જૂએ છે, મોરલાને “ટૂંક” “ટૂંક”ના ટૂંકા કરતી સાંભળે છે, પપૈયાને “પિયુ” “પિયુ”ના પોકાર કરતી સાંભળે છે અને તે પોતાના પ્રિયતમને મળવા બેચેન બની જાય છે હૃદયને પોતાનો પ્રિયતમ ‘રાણે’ સાંભરે છે.

કેમકે:-

“એવી આવી ઘોર અધારી રાત, દમકતી દામિની,
ધણી વિનાની મારે, સોળ સેજી શા કામની ?”

અપાઠની ઘોર અધારી રાત આવે ત્યારે વિઞ્ણાના ચમકારા અને
અબકારા વિરહિણી સ્ત્રીને ખૂબ ડરાવે ! કારણ જોના પિયુ પરદેશ ગયો છે,
એવી સ્ત્રી અગર સેજ (પાયરીને) શણગારી રાખે, પોતે શણગાર સજીને
તૈયાર રહે, તો પણ તેથી પિયુ થોડો પામે આવી જવાનો છે !

“રાજ મંદિરે દીવડો બળે, ગોખે બિછાવી સેજ;
પિયુ સંગાથે પોઢશું દીવડા કર ઘણું તેજ !”

પોતે સજીને તૈયાર રાખેલી પયારીને નિરખી નિરખાને સ્ત્રી કહે છે,
મારા શયનગૃહમાં દીવડો બળે છે, ગોખ (બારી) પાસે મેં પયારી પાયરી
છે, જ્યાં પિયુ સાથે પોઢવાની અભિલાષા છે, (પણ દીવડાને ચેતવતી કહે
છે,) દીવા ! જોજો વહેલો પ્રગર્ભ જતો !

આમ વિરહિણી સ્ત્રીના વિયોગ વર્ણનોમાં ભારોભાર શૃંગારરસ
વર્ણવાયો છે. રાધાકૃષ્ણના પ્રેમમાં પણ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ રસના ગીતોમાં
આવો વિરહ રસ ક્યાં નથી ?

ઉપર વર્ણવી તેવી લાંમી વિરહ દશાને આંતે જ્યારે પતિપત્નીનું,
સાજન સજનીનું પિયુ અને પ્રેયસીનું પુનર્મિલન થાય છે, ત્યારે કેવો
શૃંગાર ગવાયો છે, શુભો;

“થંભા થડકે ઘર હસે, ખેલણ લગી ખાઠ,
હ્યો સજણાં ! અમે આવિયાં, તમે જેની જોતા વાટ !”

દુહો સાહિત્યમાં શૃંગાર રસ.

લોક સાહિત્યમાં શૃંગાર રસને વિરહ રસથી એવી રીતે સાંકળી લેવાયો
છે કે બન્ને એક બીજાના પૂરક બની રહે છે. જ્યાં જ્યાં શૃંગાર રસ છે,
ત્યાં ત્યાં વિરહ રસ માણવા મળે છે.

શૃંગાર રસના વર્ણનકાર પાસે મોટામાં મોટું ભયસ્થાન છે, મુરુચિનો ભંગ, આ ભયસ્થાન માટે સતત અગૃહ રહેનાર લોકકવિ કે લોકસાહિત્યકાર પોતાની મર્યાદામાં રહીને પણ આ રસનો ઉપભોગ કરાવી શકે છે !” લોકસાહિત્ય એ સંઘસાહિત્ય છે. એકલા ઉપભોગની નહિ પણ પ્રકટપણે, સમૂહ વચ્ચે માણવાની સામગ્રી છે, એમ શ્રી મેઘાણીએ ખરું જ કહ્યું છે. એટલે જ તેમાં મુરુચિની મર્યાદા ખરેખર જળવાઈ રહે છે.

લોક સાહિત્યમાં ત્યાં જ્યાં ત્યાં ઉપમાઓનો થોડખંધ ઉપયોગ થયો છે. શું કહું જીવનને લગતા ગીતો કે શું સમાજ જીવનને લગતા દુહાઓ. પરંપરાની પ્રથમ મિલન રાત્રિએ સ્ત્રી-પુરુષના, રાત્રિના પકોરના વિતવા સાથે ઠેવા ઠેવા રસોપભોગ સઘન બને છે, તે વર્ણવતા દુહાઓ અને તેમાં સમાએત્રી ઉપમાઓ જુઓ :

“પહેલો પહેરો રેનરો, દીવડા આકમઝોળ;
પિયુ કંટાળો કેવડો, અને ધણ કંકની લોળ !”

પ્રથમ રાત્રિએ સ્ત્રીને કંકની પુતળા અને પૂરપૂરે કાંટાળા (મુવાસિનો) ઠેવડા સાથે સંરખાવી લોક કવિએ કહ્યુંનારે ઠેવા ચમાવી છે ? આકમઝોળ બળતા દીવડામાં રાત્રિનો બીજો પકોર કઈ રીતે વિતે છે ?

બીજો પહેરો રેનરો, વધિયાં નેહ, રનેહ,
ધણ ત્યાં ધરતી બન રહી, પિયુ અપાઢી મેહ !”

આથી પણ વધુ હિતકટ શૃંગારના દુહાઓ દોઢામારના લોકવાર્તામાંથી સાંપડે છે :

“નયાં મોલ ને ધણ નવી, નવી જવાની નેહ;
પિયુ ઘેર પધારિયાં, મોતી વરસ્યા મેહ !”

બીજો દુહો જુઓ :

“કહય લળકે કોણાં દળે, લળકે લાલ કબાન;
ઢાલાં ! ચઢને ઢાલિયે, માર નાની મ જાણ !”

ભાવવાહી લોકગીતો રજૂ કરવાની
નવી શૈલીના સર્જક યશવંત વ્યાસ

ભાઈશ્રી,

બ્લેવેટરકી લોજ હોલમાં આપના
લોકગીતોના કાર્યક્રમમાં મને આમં-
ત્રણ પાઠવવા બદલ અને આપને
સાંભળવાની તક આપવા બદલ હું
આપનો આભારી છું. આપે લોક-
ગીતો રજૂ કરવાની જે કલા હસ્તગત
કરી છે, તે તદ્દન નવા જ પ્રકારની
છે; આપણું લોકગીતોમાં રહેલા
ઉમદા ભાવ, અર્થ અને મર્મને તમે
ઉદાહરણ સાથે રજૂ કરી બતાવ્યા.
મને ખાતરી છે કે આજનું આધુનિક
સંગીત પણ લોકગીતોના સથવારા
વિના પ્રગતિ સાધી શકશે નહીં.

(શ્રી કે. સી. છેડા) લોકગીતોને રજૂ કરવાની આવી
સફળતા બદલ મારા અભિનંદન સ્વીકારશે.

—કે. સી. છેડા
(બી. કેમ.)

તા. ૨૮-૧૦-૧૯૦

લોકગીતોનું જન્મ સ્થાન

વિભાગ
ચોથો

‘આરણ્ય કન્યા’

કેમ જન્મ્યું ?

(મુજબમાં એકસો એકવીસ કરતાં વધુ સમજામાં ‘લોકસાહિત્ય’ વિષે હું બોલ્યો હોયછ; પણ ન્યાં બોલવા હોયો થઈ કે કાં તો ચિઠ્ઠી આવે કે કાં તો કાંઈ આવીને કાનમાં કહી જાય કે ‘પેલું’ ‘આરણ્ય કન્યા’ ગીત જરૂર સંભળાવજો હં!’ આ ગીતે એટલાં તો લોકપ્રિયતા મેળવી છે કે તે સાંભળતાં જ લોકોના જરડા સીધા થઈ જાય છે અને બહેનો બિચું માયું કરીને સામે જોવા માંડે છે! (મતલબ કે બહેનો પણ કાંઈ કાચર નથી હોતી!) આવી અપૂર્વ લોકપ્રિયતા મેળવનાર આ લોકગીતના લેખક છે, રવ. મેઘાણી, કવિ શ્રી કાગે, આ ગીતની ઉત્પત્તિ વિષે એક સુંદર વાત કહી હતી, તે લગભગ અક્ષરશઃ નીચે રજૂ કરું છું. આ વિષયના રસિધાઓ અને અભ્યાસીઓ માટે તો તે ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે તેવી છે.

—સંપાદક.)

‘કવિતા ક્યાંથી રકુકરે છે? ગીત ક્યાંથી જન્મે છે? કવિતા કે ગીતમાં શું વ્યક્તિગત પ્રશસ્તિ જરૂરી છે?’

સૌરાષ્ટ્રમાં ગિર પ્રદેશમાં એક વખતે એ કવિ મિત્રો સમી સાંજે દરવા નીકળ્યાં છે. તુલસીદયામના મંદિરની નજીક એક ટેકરા પર આ બન્ને કવિ મિત્રો ઉપર મુજબ કવિતાની ઉત્પત્તિ અને તેમાં વ્યક્તિગત પ્રશસ્તિની અર્થોર્થે ચર્ચા છે. એક કહે છે, ‘કાવ્યમાં વ્યક્તિગત પ્રશસ્તિની વાત ન ખરે!’

બીજો કહે છે, ‘બાઈ, એ કાંઈ કવિના હાથની વાત નથી! કાવ્ય તો અંતરમાંથી રહે છે, એ વહેવા માંડે છે, ત્યારે ક્યાંથી વહે છે, કેમ વહે છે, તેનો માર્ગ કેવો છે, તે કાંઈ જોતું નથી! પછી વહેતાં વહેતાં તે વ્યક્તિના મુણગાન ગાતું હોય કે દેશના વાતાવરણનું વર્ણન

કરતું હોય કે કોઈની ચરવીરનાને બિરદાવતું હોય ! પછી તે સામાન્ય ચરના જનસમૂહનું લોગગીત હોય કે મહા કવિનું મહાકાવ્ય !”

ગિરના જંગલમાં ઢળતી સાંજે કાચકેટપત્તિની આવી ‘ભારેખમ’ વાતો ચાલે છે, ત્યાં જ ગિરના જંગલમાંથી ત્રણ ત્રણ દિવસનો બૂખ્યો એક સિંહ ફર્લાંગ ફર્લાંગની છલાંગો મારતો, છલાંગે છલાંગે બપોળે ગાડાં ધૂળ ઉડાડતો પૂરો અગિવાર હાથ લાગે, ફેડે પાનળિયો અને પૂછડે ધમ્મ ફરકાવતો ડાસમથો સાવજ ધસી આવે છે; એને આવતો જોઈ, એની ગજનાઓ સાલળી, વનના પરુઓ નાસમગ અને હોડાહોડ કરી મૂકે છે. કિકિયારીઓ અને ચિચિયારીઓ નસંજળાય છે. પહાડોના પર્યટો ધૂણ હો છે અને નદીઓના નીર પણ ઘંભી જાય છે !

એવે વખતે ગિરના એક નેસડા (કામચલાઉ ગામડા)ને પાદરે એક ચૌદ વરસની ચારણની છોકરી જોમી જોમી ભેંસ ચારે છે. ગિરના જંગલમાંથી આવેલો સિંહ આ ચારણ કન્યાની ભેંસ પર તરાપ મારે છે. એક જ ઝપાટે ભેસના ગળા પર જડથું ધાતી ભેંસનું ચામકું ચીરી નાખે છે, ભેસ મરી જાય છે. માસના લોચા અને લોહીના ફૂવારા ઉડવા માંડે છે, પણ ચારણની છોકરી આ દ્રશ્યથી ડરતી નથી, મંઝરાતી નથી, બેખાકળી બનીને બૂમો પાડતી નથી. તે તો તેની કડિયાળી ડાંગ વડે પેલા સિંહ પર તૂટી પડે છે. એકવાર ડાંગના મારથી સિંહ બે ડગલાં પાછો હડે છે, ફરી પાછો મરેલી ભેંસનું માંસ ખાવા અધીરો બની હુમલો કરે છે, ફરી એક વાર ચારણ કન્યા ડાંગથી તેનો સામનો કરે છે, ફરીથી સિંહને ડાંગ લાગતાં તે પાછો હડે છે. આમ ચારણ કન્યાનો અને સિંહનો સંઘામ જોઇને ગિરને ટેકરે બેઠેલા બે કવિઓ ચોંકી જાય છે, મદદ માટે ટેકરા પરથી નીચે ઊતરે તે પહેલાં જ ચારણ કન્યા પેલા સિંહને ત્યાંથી પાછો નસાડે છે. સિંહના ઝડપા પર ડાંગનો માર લાગતા તે પોતાનો જોરાક એમને એમ મૂકી છુટ જવાનવા નાસી છૂટે છે. આગળ સિંહ અને પાછળ ચારણ કન્યા. આશ્ચર્યચકિત કરે તેવું આ દ્રશ્ય જોઈ પેલા

એ કવિઓમાંથી એક કવિના દિવમાં કાવ્યનું ઝરણુ કુટે છે, અને એ શિષ્ય કવિ, ત્યાં ને ત્યાં જ ચારણ કન્યાની વીરતાનું પ્રશસ્તિ કાવ્ય રચે છે (આ કાવ્ય ધણું લાંબું હોઈ, તેનો છેલ્લો સાર ભાગ જ આપું છું.)

ચારણ કન્યા ચારણ કન્યા, ચૌદ વર્ષની ચારણ કન્યા.
ચુંદડિયાળી ચારણ કન્યા, શ્વેત મુંવાળી ચારણ કન્યા.
બાળી-ભોળી ચારણ કન્યા, લાલ હાંગીળી ચારણ કન્યા,
ઝાડ ચડતી ચારણ કન્યા, પહાડ ધૂમતી, ચારણ કન્યા.
જેખનવતી, ચારણ કન્યા, આગ ઝરતી ચારણ કન્યા.
નેસ નિવાસી, ચારણ કન્યા, જગદંબા શી ચારણ કન્યા.
હાંગ ઉઠાવે, ચારણ કન્યા, ત્રાડ ગળાવે ચારણ કન્યા.
હાથ હિલોળી ચારણ કન્યા પાછળ દોડી ચારણ કન્યા.

ચારણ કન્યા અને સિંહની લડાઇના પરિણામે :-

ભયથી ભાગ્યો,

સિંહણુ તારો ભડવીર ભાગ્યો, રણ મેલીને કાયર ભાગ્યો,
ડુંગરનો રમનારો ભાગ્યો, હાથીનો હણનારો ભાગ્યો,
જોગીનાથ જટાળો ભાગ્યો, મોટો વીર મૂછાળો ભાગ્યો,
નર થઈ નારીથી ભાગ્યો, નાનકડી છાડીથી ભાગ્યો !

(‘વેણીના કુલ’માંથી સામાર.)

આ ગીતના રચયિતા હતા, કવિ સાદૃશ્યપર સ્વર્ગસ્થ ઝવેરચંદ મેઘાણી. તેમણે ચૌદ વર્ષની ચારણની છોકરીના હાથે પરાજિત પામીને ગિરના સિંહને ઉભી પૂંછડીએ નાસતો જોયો, અને તેમનું કવિ હૃદય મુંગું રહી શક્યું નહોતું ! કાવ્યઝરણું જે પ્રેરણા લઈ કૂટ્યું તે વણું, તેને વહેવા દીધું. પછી તેમાં ચારણકન્યા જેવી એક સામાન્ય યુવતીની પ્રશસ્તિ હતી, છતાં તેને રોક્યું નહોતું. આ કાવ્ય મેઘાણી ત્યાં તે કાવ્ય નિકાળીને જ બોલી ગયા, તેમની બાબુમાં જ બેઠેલા કવિ મિત્ર શ્રી. દુલાભાઈ કામ, મેઘાણીનું કાવ્ય પૂરું થતાં જ બોલ્યા, “મેઘાણી ભાઈ ! તમે થોડી વાર

પહેલાં જ કહેતા હતા ને કે કવિતામાં કે ગીતમાં વ્યક્તિગત પ્રશસ્તિ ન શોભે ! હવે કેમ આરજ્ય કન્યા જેવી સામાન્ય યુવતીના ગુણગાન તમે ગાવા માંડ્યા ? અને તેના પર કાવ્ય રચવા માંડ્યા ?”

મેઘાણી કવિ કાગના પ્રશ્નના હિતરમાં બોલ્યા : “બાઈ ! ખરું છે, કવિનું દિલ તો રેડિયો જેવું છે, રેડિયો પોતે બોલતો નથી, બોલનારો તો ખીલે “ક્યાંક્યા” બોલતો હોય છે” (મતલબ કે કવિને ન્યાંથી પ્રેરણા મળે ત્યાંથી તે પોતાના કાવ્યની કથાવસ્તુ પસંદ કરી કાવ્ય રચવા માંડે છે પછી તે પોતે તેને સિદ્ધાંતથી શકવા માંડે કે નિયમોથી બાંધવા માંડે તો તે તેમ કરી શકતો નથી !)

લોકગીતોનું પણ આવું જ છે ! લોકગીતોમાં ધણે સ્થળે ક્યાંક હશે, ધણે સ્થળે ખામીઓ હશે પણ તે ન્યારે રચાયા, ત્યારે તેના રચનારા સમૂહાયે તેને વ્ધાકરણના કેઈ નિયમોથી કે કાવ્યના કેઈ શાસ્ત્રથી તપાસીને નહોતા લખ્યા ! લોકહૃદયને શ્રમ કરતાં કરતાં કે હરતાં ફરતાં, વાર તહેવારે કે હિતસવમાં પર્વમાં ગાવાનું મન થયું અને તેમણે ગાવા માંડ્યું ! કેઈ મેળામાં કે કેઈ ચાંદની રાતના રાસમાં સમુદમાંથી જે ગીતો ગવાયા, તે લોકગીતોમાંથી પણ ધણાં ખરા આમ જ સર્જાયા છે. કારણ કે મોટા બાગના લોકગીતો સર્જ્યા ત્યારે તેને લખી લેવા માટે ત્યાં કાગળ કે કલમ હાજર ન હતા ! આવું એક લોકગીત જેમ્મએ

‘ ચાંદો ઉગ્યો ચોકમાં, ધાયલ, ચાંદો ઉગ્યો ચોકમાં !

એ ય વાલિડા ! હરણ્યુ આથમીરે,

હાલાર શે’રમાં અરજણિયા, ચાંદો ઉગ્યો ચોકમાં.

પોતાના પ્રેમીને ઉપમા આપવા માટે કશોય વિચાર ક્યાં વિના ત્યોએ તેને “ધાયલ” કહ્યો ! આને પણ કવિઓ પોતાને “ધાયલ” કહેવરાવતાં ગૌરવ અનુભવે છે ! અને “ધાયલ” ચયા સિવાય કાંઈ થોડા

પ્રજ્ઞયગીતો સર્જાય છે? આજના મોટા ભાગના કાવ્યો, ગીતો કે શાયરીમાંથી “પ્રેમ”ને કાઢી દેવો તો બીજા વિષય પર રચાયેલાં કાવ્યો, ગીતો, (યુગરાતી) સાહિત્યમાં કેટલાં?

ઝાંપે તારી ઝૂંપડી, ધાયલ, ઝાંપે તારી ઝૂંપડી!

આવતાં-જતાંનો નેડા લાગ્યો રે અરજણિયાં!

ચાંદો ઉગ્યો ચોકમાં....!

પ્રેમનો જન્મ કેમ થયો? મુલાકાતોથી? ના, પ્રથમ તો પરપરને જોવાથી. એક વાર, બે વાર, વધુ વાર! કવિ કાલિદાસના “શકુન્તલ”માં પણ શકુન્તલાની આંખો જોઈને અને રૂપ જોઈને જ કુબ્યન્ત આકર્ષાયો ને? એમ એ દ્રષ્ટિમિલન જ પ્રેમનું પ્રથમ પગલું હશે ને? શું શિષ્ટ સાહિત્ય કે શું લોક-સાહિત્ય તેના “જન્મસ્થાન” તો સરખાં જ છે!

“લોકસાહિત્ય અને શિષ્ટ સાહિત્ય બન્ને એક જ માના બે બાળકો જેવાં છે! એકને સુંદર કપડાં પહેરવા મળ્યાં, સાડું વાતાવરણ (ઉછરવા માટે) મળ્યું જ્યારે બીજું મનકાયે તેમ મેલાયેલા કપડાં પહેરી, ધૂળિયા વાતાવરણમાં ઉછર્યું. તેથી કંઈ પહેલું (શિષ્ટ સાહિત્ય) બહાલું, અને લોકસાહિત્ય અળખામણું છે એમ માનવાની જરૂર જરૂર નથી! બન્ને સરખાં જ છે અને સરખું જ સ્થાન મળવું જોઈએ.”

*

લોકસાહિત્ય સર્જનારા....

રાજા પાછળ દોડેલી નહીં!

મુંબઈના ઘણા લતાઓમાં પાણીની જૂમ ઉડી છે. પાણીના એક એક ધડા માટે આખી આખી રાત ચિંતામાં પસાર કરતી પડે છે, ત્યારે મુંબઈગરાઓને પાણીના મૂલ્ય હવે સમજાતા માંડ્યા છે. પાણી છે, તો જીવન છે. પાણી છે, તો અન્ન છે!

કાઠિયાવાડમાં ગોહિલવાડમાં સાવરકુંડલા નામે ગામ આવેલું છે. આ ગામને ગરાસ બહારવટિયા જોગીદાસ ખૂમાણના વડવાઓ ખાતા, પણ ભાવનગરના વજ્રેસિંગ મહારાજને આ ન ગમ્યું એટલે ‘ગરાસ’ આંચકી લીધો અને પરિણામે જોગીદાસ ખૂમાણને બહારવટું ખેડવું પડ્યું.

સૌરદી બહારવટિયાઓમાં કોઇને જીત ગળી નથી, કોઇ બહારવટિયો પોતાનો ઉદ્દેશ પાર પાડીને શાંતિથી જીવી શક્યો નથી. એક માત્ર જોગીદાસ ખૂમાણનું બહારવટું સફળ થયું છે. તેના બહારવટાને અંતે ભાવનગર નરેશ કહે છે, “જોગીદાસ, માગી લ્યો, જે માગો તે આપું—પહેલું તો કુંડલા જ ! જેને માટે તમે બહારવટું ખેડ્યું !”

જોગીદાસ બોલ્યો, “મહારાજ ! હવે એ કુંડલા ન ખપે ! કેમકે તેને મેળવવા માટે સીત્તેર સીત્તેર નિર્દોષ માનવીઓના ખૂન કરવા પડ્યા !” જોગીદાસના હાથમાં ઝ્રાક્ષની માળા ફરતી હતી ! “જય સૂરજદાદા ! જય સૂરજદાદા” તો જાપ ચાલતો હતો !

અને આ બહારવટિયાને ભાવનગર નરેશ પોતાની ગાદીમાં પડખે જગા કરીને સાથેસાથ બેસાડ્યો !

એ જોગીદાસ ખૂમાણના નામ સાથે જોડાએલું સાવરકુંડલા, અને તેના પાદરેથી વહેતી નાવલી નદીના નીરનો નાનકડો ઇતિહાસ લોકજીમે પેઢી દર પેઢી કહેવાતો આવે છે.

આજે પણ દર ત્રણચાર વર્ષે એકાદ વરસ તો કચ્છ કાઠિયાવાડમાં, એવું જ જાય છે ન્યારે ‘પાણી પાણી’ના પોકારો સંભળાય છે. ક્યારેક ક્યારેક તો કાઠિયાવાડની સૌર્યબીની ધરતી પાણી વિના લૂખ્ખી અને સૂકી ભાસવા માટે છે !

સાવરકુંડલાને પાદરેથી વહેતી નાવલી નદી પણ, એક વખત એવો હતો કે, ન્યારે ચેત્ર વૈશાખમાં ઠેરની કડાક થઇ જતી. લૂખ્ખા સૂકા કાળમાં પથ્થરો માનવીઓની નજર સામે ભોંકાતા અને આશ્રયની વાત

વાત તો એ છે કે કાઠિયાવાડમાં લગ્નની મોસમ પણ વૈશાખ-જેઠના કડકડતા તાપમાં જ આવે છે.

આમ એક વખત સાવરકુંડલાને પાદર એક સાથે અગિયાર જનો પરમામથી આવી પહોંચી. ચૈત્ર-વૈશાખના તડકાં તો આકાશમાંથી આગ વરસાવે, બરોબર એ જ વખતે નાવલી નદીના પાણી સૂકાયા. પાણી પાણીના પોકારોએ તો લોકોના ગળા સૂકાવી દીધા. જનનું સામૈયું કરવા કોઈ જાણ નહોતું! માંડવા સૂતા, માર્ગો વેરાન, અને લોકો પરેશાન !

લોકોએ જઈને ફરિયાદ કરી, રાજ સોમેશ્વર ઠાટિલાને. પ્રજાપાલક રાજ સોમેશ્વર મુંઝાયો. પાણી લાવવું ક્યાંથી? વૈશાખ-જેઠમાં પાણી કઈ નદીમાં હોય? પણ પ્રજાને પાણી વિના ટળવળતી જોઈને રાજ મહેલમાં રહી શક્યો નહોતું! પોતાને ગામ આવેલી જનો અને તેના કોડમણી વરરાજાએ શું પાણીની અછતે જ પાછા જશે? તેને તેની કુળદેવી મા ખોડિયાર સાંભળી. સાવરકુંડલાની દક્ષિણે લગભગ એકાદ ગાઉ (બે માઈલ) છેડે આ દેવીનું સ્થાનક (મંદિર). સોમેશ્વર રાજાને પોતાની કુળદેવી સાંભરતાં જ હિપડ્યો. ઘોડી પલાણીને ખુશ્તી તત્વારે આવી પહોંચ્યો. માતા ખોડીયારને સ્થાનકે.

સૂરજ આપમી ગયો, કાળી ડિબાંગ રાતના અંધારા ધરતી પર પથરાઈ ગયા. “મા! મા! મા!” કહેતો’ક સોમેશ્વર ઠાટિલો રાજ ખુશ્તી તત્વારે બોલ્યો,

“આફત વેળા આવતાં,
(મેં તો) અવર માગ્યું નહ;
(આજ) તરસ્યાને જળ પા,
તું ગંગા અમારા ગામની !”

હે મા, ‘ગંગા’! (નાવલી) નદી, મારા પર આફત આવી ત્યારે મેં કાંઈ માગ્યું નથી. મારા સ્વાર્થ માટે મેં તારી પાસેથી કાંઈ ઇચ્છ્યું

નથી, પણ આજે જ્યારે લોકો ઉપર આદત આવી છે ત્યારે તારી પાસે
બીજા માત્ર હું કે, અમારા ગામને પાણી આપ ! આમ કહીને ખીજો
દુહો લલકાર્યો,

“મન મહેરામણ, દલ દધિ,
(નારી) નજર મેરૂ પાર;
અમ જીવતરનો આધાર,
તું ગંગા અમારા ગામની !”

અમારા ગામની ગંગા નદી, (નાવલી) તારું મન સમુદ્ર જેટલું
વિશાળ અને હિદાર છે, તું તો અમારા જીવનનો આધાર છે, તો પછી
અમને પાણી વિના શાને ટળવળાવે છે ?

રાજાએ કરગરતા કંઠે ત્રીજો દુહો લલકાર્યો :

આવ્યા તારે આશરે,
અમે આશા લઈને કેઈ;
તારા ઉરને ઉજળાં જોઈ
નામે તારા નાવલી !

નાવલી મા, તારી પાસે અમે સૌ આશા લઈને આવ્યા છીએ, તારા
હેવાને ઝાળખીને અમે આવ્યા છીએ; તો અમને નિરાશ નહિ કરતી !

આમ કહીને સોમેશ્વર કોટિલાએ પોતાની જ તસ્વાર પોતાના માથા
પર ઉગામી. તસ્વારની ધારના તેજલા કિરણો અધારી રાતને પણ
અજવાળી રહ્યા. વાતાવરણ ભયંકર બની ગયું. “મા ! મા ! મા !” ના
નાદથી લાતાવરણ ગૂંજી ઉઠ્યું અને બરોગર એજ વખતે આકાશવાણી
જેવો અવાજ સંભળાયો : “સખૂર ! સુમરા—સખૂર ! તારા જેવા પ્રજાપાલક
રાજવીને મરવા દેવાય નહીં ! જિઓ યા ! છટ, ધોડી પલાણુ, દોડાવી જ,
ન્યાં સુધી દોડાવાય ત્યાં સુધી ! તારામાં શક્તિ હોય ત્યાં સુધી, દોડાવ !
જેટલે દૂર ન્યાં સુધી તારી ધોડી દોડશે ત્યાં સુધી નાવલી નદીમાં બારે
માસ પાણી છલકાશે, ચેત્ર-વૈશાખના કોઈ તાપ એને સૂકવી શકશે નહીં,

જા ! પછી ખ્યાન રાખજો, ત્યાં પાણું વળીને જોઈશ ત્યાં નદીના પાણી સુકઈ જશે ! ઉઠ-ઊભો થા !”

અને સોમેશ્વર તલવાર ખ્યાન કરીને ઊભો થયો. ઘોડી પર સવાર થઈને ઉપડ્યો. જાણે ચારે પગે ઘોડી ઉપડી. પાછળ પાણીના પૂર ઉમટ્યા, આમળ ઘોડી અને પાછળ જાણે સમુદ્ર ધૂધવતો દોષ એમ નાવલી નદીના પાણીના પૂરના સોડ ઉછળતા ધસી આવ્યા ! આમ ને આમ લગભગ એકાદ ગાઉ રાજા ઘોડી હાંકી ગયો. દૂરથી પોતાના ગામનું પાદર દેખાયું. ગામ કુંડલાને પાદર જનૈયાઓના મોં પર તેણે દરખ પારખ્યો અને ખાતરી થઈ કે પાણી ઉમટતા આવે છે, ઉછળતા આવે છે, ધૂધવતા આવે છે. પાણીના પૂરને જોઈને ગામના લોકો દોડી આવ્યા, તેમણે દોસ અને તાસાં વગાડ્યા, લગ્નના સૂતરની મૂંઝી શરજાઈઓ મદેડા ઉડી આપું ગામ ભેગું થઈ ગયું. દોહીની ડાંડી વધુ જોરથી ટીપાવા માંડી અને શરજાઈના સૂર વધુ તીજા અને તીવ્ર થવાં માંડ્યા. દોસ શરજાઈના સૂરે સાંભળીને ઘોડી બડકા, ઊભી રહી ગઈ, રાજાએ મામ લોકોને ચેતવવા પાછળ પીઠ ફેરવી કહ્યું : “યોભો !” અને એજ પગે નદીના ધૂધવતા પાણી સર્પની જેમ જમીનમાં જાણે સમાઈ ગયા ! રાજાને પેલી શરતનું ખાન ન રહ્યું !

અને રાજા ઘોડી ઉપરથી ઉતરી ગયો, માથે હાથ ઈધને બોલ્યો, “મારા જેવો અજાણિયો ઠોણ દશે !” પાદર સુધી લાવેલી ગંગા- (નાવલીના પાણી) ગામને સીમાડે જ સમાઈ જશે, એવું મેણે ધાતું હવું !...” એની આંખમાંથી ભોર ભોર જેવડાં આંસુ સરી પડ્યા. પ્રભાતના પ્રથમ કિરણોમાં આ આંસુ જાણે સાચા મોતીની જેમ ઝળક્યા !

રાજા સોમેશ્વરને રોતો રોજીને એક ચારણ આ પ્રમાણે દુદો બોલ્યો :

“સાગીર જાણે લોળિયો,

ગંગા વહેવા દાજ;

તું તો એકલ હાથે ઝૂંઝીયો,

‘નાવલી’ લેવા આજ !

રાગ ભગીરથે મંગાને જમીન પર ઉતારવા માટે બોળા શંભુ શંકરને રિઝવ્યા, જ્યારે તું તો નાવલી નદીમાં નીર લાવવા કાજે એકલે હાથે ઝંખ્યો! શામાશ! પ્રજાપાલક, તને ધન્ય છે !

આજે પણ સાવરકુંડલાની દક્ષિણેથી નાવલી નદી વહી જાય છે. તે ખેડિયારના રથાનકેથી નીકળે છે, અને કુંડલાની ઉતરે એકાદ ગાઉના પટ મુઘી નદીના પાણી ગારે માસ સરખા ઉભરાતા વહે છે. કાળ દુકાળે પણ સૂકાતા નથી ! ચમત્કારિક ઘટના એ છે કે એકાદ ગાઉના પટ સિવાય આ નદીમાં પાણી શિયાળે પણ સૂકાઈ જાય છે !

ગુજરાતનો દરિયાકાંઠો અને સૌરાષ્ટ્રનો સાગર કિનારો, જૂઓ તો ખરા, કુદરતે જ જે ધરતીને બહાલથી બે હાથમાં ઝીલવા સમુદ્રને ચોવીસે કલાક ઉછળતો રાખ્યો છે, એ ધરતીનું વહુન માત્ર ચાર જ પંક્તિમાં કવિથી ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસે આ રીતે ક્યું છે...

“લકિતને શૌર્યના રંગે રોળાઈ જ્યાં
ગુર્જરી શુભ ગંભીર ગીરા,
ગીત સાગર મહીં, મસ્ત એ મલપતી,
અલપતી મધુર આલાપ ધીરા,
ગીર ગૌરલ ગાંડી જહાં નેસમાં,
ખળકતી દ્વધની પિયૂષ ઝરણી;
ભારતી ભોમની વંદુ તનયા વડી,
ધન્ય હો ! ધન્ય સૌરાષ્ટ્ર ધરણી !...”

સાગર ખેડૂઓની સહચરીઓ....

એ ધરતીના છોડ જે એક જમાનામાં દરિયો ખેડતા, સાગરને ખોળે પોતાનું જીવન સોંપી દેતા,...એમના કુટુંબમાં કેવી સ્ત્રીઓ હતી? પતિ

વિદાય થયા પછી અનિમેષ નયને કાં તો સમુદ્ર સામે જોયા કરતી અને કાં તો “એ આવશે કે નહીં આવે?” એવી શંકા સાથે દિવસો ગણ્યા કરતી ! એવી અજણ, અસિક્ષિત નારીઓના જીવનમાંથી જે લોકગીતો રચાયા, તેમાં ય કેટલો જીંડો મગ્ન હતો !! તેમાં ય ‘લાગણીનું’ કેવું લાલનપાલન હતું ! ચબ્બો ય કેવા અર્થ ગંભીર હતા !... લોકગીતો ગાનારો આ વર્ગ પશુ હતો. લોકસાહિત્ય સર્જનારા આ પરિજનો પશુ હતા; તેનું એક જ દૃષ્ટાંત ‘વસ’ થઈ પડશે...

દિવાળીના દિવસોમાં કોઈ ઘર આંગણે દીવાઓની દારમાળા શોભી ઉડતી હોય એવા બંદરના દીવાઓથી જગજમતો કાઠિયાવાડનો સાગર કિનારો, આ સાગર કિનારેથી કાઠિયાવાડના સાગર ખેડૂઓ દરિયાપાર વેપાર અર્થે જતા, તેમાં કોઈ ખારવા, કોઈ નાવિક, કોઈ ખલાસી, કોઈ વેપારી તો કોઈ દરિયો ખેડતા છાદસિદ્ધો હતા. દૂરદૂર દેશવરમાં સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના નાવિકો પોતાના વહાણ વેપાર અર્થે લઇ જતા, તેમાંના કેટલાંક તો ક્યારેક પાછા પશુ ન આવતા ! જીવનની સલામતી મેળે તેમની વિરહીથી સ્ત્રીઓ, સાગરને કિનારે બેઠી બેઠી સાગર રાજને વિનવતી કે પ્રાર્થના કરતી.

કારતક માસથી જેઠ માસ સુધી દૂર દેશવરમાં અને દરિયાની સપાટી પર જ જીવન ગુજારતા આવા ખલાસીઓ કે ખારવાઓ ચોમાસાના ચાર માસ પોતાને ઘેર આવતા. આઠ આઠ માસના વિજેગને અંતે જ્યારે દેશવરદેશથી આવતા વેપારી વહાણોમાં પોતાના પિયુને ન નિહાળતી, ત્યારે દરિયાલાલ પાસે પોતાની ફરિયાદ રૂપે આવું લોક ગીત ગાતી :

“આંબ્યા આંબ્યા રે કાંઈ વિલા’ત કેરા વહાણ જો;
નાંબ્યા રે નાવલિયા તારા નાવડા રે.
આલો ફરફરે જેમ ઉંચા કૂવાના શઠ જો;
એવા આ થથરે છે મારા કાળજા રે !

હવામાં ફડફડ કરતા ફરકતા શદની સાથે પોતાના કાળખના ફડકાટની સરખામણી કેરી સુયોગ્ય લાગે છે !

નથી ઉકલતાં બીજા ઘરના કામ જો;
આઠ આઠ માસના દીધા વાયદા રે.'

ઉત્તર-દખ્ખણના વાયરા ભેંકારી વાય જો,
હલ રે દાવાનળ સળગીયાં રે.'

સૂનો શાંત સાગર કિનારો, એ સાગર કિનારે ગણ્યાગાંઠ્યાં નાવિકોની, માલમેની, ખારવાઓની કે ખલાસી દરિયા ખેડૂઓની ઝૂંપડી, એમાં અપાઠ મહિનાની કાળી રાત્રી સુધી સ્ત્રીનો પરપોષ પાછો આવતો નહો, ત્યારે એ અલણુ, અશિક્ષિત સ્ત્રી સાગર રાજ્યા પાસે બેસીને પોતાના પતિ વિષે ફરિયાદ કરતી ! પોતાની વિરહ-બ્યાકુલતાની પરિસ્થિતિ વર્ણવતી અને કહેતી કે, હે દરિયાલાલ, ઉત્તર દક્ષિણના વામરા હવે હૈયું વીધે છે. અને હલમાં દાવાનળ સળગાવે છે ! દેહ વિલાયત (દેમોન્સ) સુધી ગએલા વહાણો આવી ગયા છતાં મારા પિયુનું નાવ ક્યાં હજી ન આવ્યું ?

“પરણો મારો રૂડો રૂપાળો કાન જો;
એની રાધા, અહીં જુએ છે વાટડી રે.
ખોળો પાથરીને વિનવું દરિયાલાલ જો;
રક્ષા કરજો મારા કંથની રે !”

અને ઉદ્ધે,

“ચૂંદડી ને નારિયેળ લઈને પૂજશું સાથ જો
પૂનમે ચઢાવશું દરિયાદેવ તમને...!”

હે ! દરિયા દેવ, મારા સ્વામીને સુખરૂપ પાછો સ્વદેશ પહોંચાડશે તો અમે બન્ને (પતિ-પત્ની) તમારી પૂજા નારિયેળથી કરશું અને સાથે તમને ચૂંદડી ભેટ ધરશું !”

આને પણ આપણે જોડએ છીએ કે નારિયેળી પૂનમે, (આવણુ શુદ્ધ પૂનમે) આપણે ત્યાં નારિયેળ દરિયામાં પધરાવવાનો રિવાજ છે.

આમ પરદેશ દરિયાપાર-ગએલા પતિને સંબોધીને ગવાતા ધણી લોકગીતો આપણે ત્યાં છે.

* વા વાયા ને વાદળ ઉમટ્યાં,
મધ દરિયે કુલેરા વા'ણુ,
મારલી વાગે છે.

હાલાર દેરાના કાંઈ હાથીડા
આવ્યા અમારે દેશ,
મારલી વાગે છે.

છલછાગાળો હોય તો મૂલવે,
ડાલરિયો દરિયા પાર!
મારલી વાગે છે”.....

પરદેશ ગએલા પિયુની ઝેરહાજરીમાં કોઈ શાહસોદામર માલ-પોઠ લઇને આવતો, તો તેની પત્ની કહેતી “છલ છાગાળો (પોતાના પિયને કેવા સરસ નામથી સંબોધે છે?) તો પરદેશ ગયો છે, એ હોય તો માલ સામાનના તો શું, ‘હાથીડાના પણુ મૂલ’ (કિંમત) કરે! પણ ડાલરિયો (પિયુ) તો દરિયાપાર સિધાવ્યો છે! એવા પિયુને પોતાનો સંદેશો પહોંચાડનાર કોઈ બેપિયા કે ટપાલીઓ તો એ જમાનામાં હતા નહીં, એટલે.

“દુંજલડી રે, સંદેશો અમારો,
જઈને વાલમળને કે'જે રે,
પ્રીતિ-કાંઠાના અમે પંખીડા,

પ્રીતમ સાગર વિણ મુનાજી રે!”.....

પિયુના વિરહમાં ઝૂરતી સીના હૃદયનો આ ભાવ કેવો દર્દીયો છે! કોઈ ફરનારા અમે પંખીડા ખરા, પણ સાગર સમા પ્રીતમ વિના અમે મુના હો! અને આથી ય વધુ દર્દનાક સંદેશો સાંભળો :-

“જેમ સૂકાય તારી જીર્ણુ’ ફૂલ,

મારા વા’લા’જ રે,

એમ તારી ગારાંદે કરમાય,

જઘને કહેજો મારા

વા’લા’જ ને રે !”.....

વિરહિણી સ્ત્રી ચોતાની ખતને જૂઠના ફૂલ સાથે સરખાવીને કહે છે :
હવે તો તમે વિદેશથી નહીં આવો તો હું જૂઠના ફૂલની જેમ કરમાઈ
જઘશ અને સામાન્ય વાયરાને દેખતાં જેના ચિતમાં ચિંતા પેસે છે એવી
સ્ત્રીના હૃદયનું આ ગીત જૂઓ.

“મારી નાવડી પડી રે મઝધાર,

વાયરા ક્યાંથી આવ્યો ?

મારો પિયુ ગયો પરદેશ,

કે વાયરા ક્યાંથી આવ્યો ?

મારા બાહુડા પોઠયા ખોળામાં’ય

વાયરા ક્યાંથી આવ્યો ?

મારા કુણાં કાળજડાં રૂંદે

કે વાયરા ક્યાંથી આવ્યો ?

અધારી રાત, સુનો સાગર કિનારો તોફાની હવા, પિયુ વિના,
ટળવગતી સ્ત્રી અને તેના ખોળે પોઠેલાં-નાનકડાં બાળકો એવી સ્ત્રી ન્યારે
ઘરિયાપાર ગએલા ચોતાના પિયુના આગમનની રાહ જોતી સાગર સામે

મીટ મંડીને કિનારે બેઠી બેઠી વિનવણીઓ કરતી હોય, કરગરતી હોય, ત્યારે એ સ્ત્રીનું પથ્ય જીવન કેવું અધકારભર્યું અને ભાવિ પથ્ય કેવું અનિશ્ચિત લાગે ?...

આપણું લોક ગીતોએ આ ભાવ પોતાનામાં ઝીંધ્યા છે, સંધર્ષો છે અને લોક જીભે રમતા ક્યાં છે.

‘પદમણી’ની શોધમાં !

સૌરાષ્ટ્રના સાગર કિનારાનું એક ગામડું. ગામડા ગામમાં એક દિવસ લાભીએ રાંધેલી રસોઇ દિયર જમવા બેઠો છે. તે દિવસે કોઇ કારણસર લાભીનું ધ્યાન રાંધવામાં જરા ઓછું લાગ્યું એટલે લાભીએ ભૂલથી દાળમાં મીઠું બે વાર નાંખેલું અને શાકમાં મીઠું નાખવાનું જ ભૂલી ગયેલાં ! લાડકો દિયર જમવા બેઠો અને મોંમાં કોળિયો મૂકતાં જ ધાળી હડસેલીને બિભો થઈ ગયો.

ખિમઈ ને ભાભીને કહે “આ શું ? લાભી, તમે આવી ખારી મોળી રસોઇ રાંધી છો, તે તમારું ધ્યાન રસોઈ કરતાં ક્યાં હોય છે ?”

“ઓહોહોહો !” લાભીએ જણાવે કરતાં મેલું માયું : “બહુ રોષ મારા પર શાના કરે છે ? હજી તો મોટાભાઈના ‘રાજ’માં છો એ ન વિસરતા ! બહુ ચટાકેદાર રસોઇ જમવાનો શોખ હોય તો લઈ આવોને કોઇ પદમણી (પદ્મિની) નાર ! પછી રાજ જમોને, બત્રીસ બોજન ને તેત્રીસ શાક !”

દિયર લાડકો ખરો પથ્ય મિમજનો-ફાટેલ ! ઉપજો તે તો-દરિયા કિનારે-હોઠી લાડે કરીને, પદમણી સ્ત્રી લેવા ! લાભીએ વચ્ચેથી એવી-

જમને નાવિકને કહેવા માંડ્યો.

એ લોકગીત :-

નાવિક! મોટા હલેસાં તું માર,
જાણું મારે મધદરિયાની પાર!
જાણું મારે મધદરિયાની પાર!

મેંજું માથું, મારી લાલલડિયે,
'લઈ આવો ગુણવંતી નાર,'
ઈ રે કાળે, મારે જાણું સિંહલદ્વીપ,
લેવા પદમણી નાર!

નાવિક મોટા! હલેસાં તું માર...૧.
આવે લાલે લાખ આંધી તૂફાનો,
તેનાથી નહિ ડરનાર,

એવા તૂફાનોની સામે તરીને
મંઝિલે મારી પહોંચનાર!...
નાવિક! મોટા હલેસાં તું માર...૨.

કેસરલીના! તમે જવો લાલલડી!
સાચો મારગ ચીંધનાર,
મેજું મારીને મતિ મુધારી તમે!
ખોશ્યાં જીવનના દ્વાર!...
નાવિક! મોટા હલેસાં તું માર!...૩.

લોકગીતોમાં કુટુંબજીવન

વિભાગ
૫ મો

જન્મથી લગત
સુધીના લોકગીતો

આપણાં કુટુંબજીવનમાંથી જ સૌ પ્રથમ લોકગીતો જન્મ્યા છે; એમ કહું તો પણ તેમાં કશું ખોટું નથી, મા બાળકને ઘોડિયામાં દિયોળની હોય ત્યારથી બાળક નિશાળે જતો યાય, કુવાન યાય, સંસાર માંડી મૃદરખ ખને અને અંતે મૃત્યુ પછી સ્મશાને પહોંચે ત્યાં સુધી 'લોકગીત' માનવીની સાથે જ રહે છે! આપણાં હાલરડાં જુઓ :

“મારો ભાઈ તો ડાહ્યો,
ને પાટલે બેસી નાહ્યો;
પાટલો ગંગેા ખસી
ને ભાઈ ઊઠ્યા હસી !”

કાણે નહિ સામળ્યુ હોય ?

રેા મા ! રેા મા રે ભાઈ !

મૂઠ જાં ? મૂઠ જા રે ભાઈ ?

બારણે બેઠું છે, હાડી !

બેઠું બેઠું બાલે છે, “ખાડી !”

ખાધા વિના હું નહિ જઉં !”

બાળક સમજતુ થયું, ત્યારે માતાના આ હાવરહનો જવાન
માગતુ પણ થયુ !

“ખાડી ! મને ‘હાઉ’ બતાવ ?

ખાડી ? મને ઘોઘર બતાવ ?

‘હાઉ’ની પાછળ હું જઈશ,

‘હાઉ’ મારીને પાછા ફરીશ !”

નાની સરખી આ વાત ! પણ કેવો ગભીર ઈશારો કરી જાય છે ?
બાળક સમજણુ થાય છે એટલે પછી ‘હાઉ’, ‘ઘોઘર’ કે ‘બૂત’ના બયથી
ડરતુ નથી ! જ્યાં યાન છે, ત્યાં ભય નથી !

નાની બાલિકાઓના લોકગીતોમા પણ કેવુ અર્થ ગાભીર સમાયું
હોય છે ? એમાસાના દિવસોમા આવતા જુવારા વ્રતના તહેવારોમા જે
લોકગીતો ગાવા છે, તે પણ કેવા ભાવભર્યા, અર્થ ગભીર અને હૃદયસ્પર્શી
હોય છે ! દાખલા તરીકે —

“જોઈયાનો વર કેસરિયો, ને

નદીએ નહાવા જાય રે !

પગે પિતળીયા પાવડી ને,

ઠમ ઠમ કરતો જાય રે !

માથે એલી પાછડી, ને
 પગમાં પહેરી મોજડી,
 છાંયો 'જોતો જાય રે,
 ગાય'માંના વર કેસરિયો,
 ને નદીએ નહાવા જાય રે!

ગાય'માંના વરનું કેવું ગતિધીર ચળદચિત્ર ! અને સાથે સાથે
 કુમારિકાની અંતર ધ્રુજી વ્યક્ત કરતું આ ગીત :

ગાય' મા ! ગાય' મા ! રે
 સાસુ દેજો સવાદિયા,
 ગાય' મ' ! ગાય' મા ! રે,
 સસરા દેજો જૂખાળવા
 ગાય' મા ! ગાય' માં ! રે,
 કંથ દેજો કહ્યાગર !

આજે સમય પડ્યો હશે, પણ પ્રસંગ પાછળની ભાવના નથી
 પસંદાઈ ! આજે પણ કુમારિકાઓ પતિની પસંદગી વખતે, 'કહ્યાગર
 કંથ' પોતાને મળે એવું મનમાં નહિ ધ્રુજી હોય શું ?

—અથવા ઘરડા કે બીજા વરને માળાપની ઇચ્છાનુસાર, લાચાર બનીને
 પરણતી કન્યા પોતાની 'ગોરમા'ને ફરિયાદ કરતી ગાય છે :

“ગોરમા ! ઘરડા તે ભરથાર,
 આર્યો મુજને રે લોલ.
 ગોરમા ! ધિક્ક કિધો અવતાર,
 તુજને શું કહું રે લોલ.”

ગાયંમા ! લોલી મારો બાપ,
કે મા મારી પાપણી રે લોલ.

ગાયંમા ! લાગ્યો તારો શ્રાપ,
કે સેજ મારી સાપણી રે લોલ.

ગાયંમા ! હું રે નાનું બાળ,
કે વર મારો બુઢિયો રે લોલ.

ગાયંમા ! સોળ વરસની હું,
કે એને એંશી થયા રે લોલ.

ગાયંમા ! રજનિ રમવા નિસરું,
કે આંછ આંખડી રે લોલ.

ગાયંમા ! મારીશ કરતો બોલે,
કે કર જાણી લાકડી રે લોલ !

નિદોષ નાની બાલિકાઓના, લગ્નની પવિત્ર વેદીને નામે. વૃદ્ધી સાથે લગ્નો કરાવીને પોતાની જવાબદારીમાંથી મુક્ત થતા લોભી, સ્વાર્થલોભુષ અને ધનભૂખ્યા માખાપો સામે જ્યારે જ્યારે આવા લોકગીતો ગવાયા હશે, ત્યારે ત્યારે એમના અંતરે શું નહિ પીગળ્યા હોય ? કે તેમને તેમના કુકાર્યનો પરતાવો નહિ થયો હોય ? એ રીતે પણ આપણાં લોકગીતોએ, આપણાં સમાજની સેવા તો કરી જ છે ને ?

કુંવરી કન્યાઓ પોતાના માખાપની ઇચ્છાને માન આપીને અન્નપયા પુરુષ સાથે પણ સંસાર માંડતી, તેમ ‘દાદા’ની લાડકી ઘણી કન્યાઓ, ‘દાદા’ને પોતાના મનની વાત કહીને મનમાન્યો ભરથાર મેળવવા પણ ભાગ્યશાળી થતી હશે ! આ જૂઓ, એક લોકગીત :

“કુંવરી ચઢી રે કમાડ,
સુંદર વર નિરખવા !

દાદા ! મોરા ઈ વર પરણાય;
ઈ વર છે, વેવારીયો !

દાદા મૂઝમાં દર્યા હશે, આ 'લગ્નગીત' સાંભળતાં સાંભળતાં ! મનમાં
પૂછ્યું હશે, "ક્યાં જાણ્યો ઈ વેવારીયાને ?"

ભણતો'તો ભટની નિશાળ,
અક્ષરે મારા મન મોહ્યાં !

રમતો'તો ઉભી રે બજાર,
દૂલે મારા મન મોહ્યા !

તરતો'તો સરેપરને પાળ,
ડૂબકીએ મારા મન મોહ્યા !"

કન્યાઓ આજે જ ચોતાનો વર ચોતાની મેળે પસંદ કરે છે, એમ
ધણી માનતા હશે, પણ ઉપરનું લોકગીત તપાસતાં એમ માનવાને કારણ
મળે છે કે આ પ્રણાલિકા જૂના વખતમાં પણ હતી ! અને તે પણ
કેવી મોહક ! તેની ઓળખાણ તો નિશાળમાં તેના અક્ષર પરથી થઈ
જતી ! આ પરિચય આગળ વધતાં કન્યા, મુરતિયાની રમતગમતને
પણ ધ્યાનમાં લેતી !

આટલું જ નહિ, આપણાં લગ્ન ગીતો તો એ પણ સૂચવે છે કે
કેવો વર શોધવો ?

એક જિંથો તે વરનો જો જો, રે દાદા,
જિંથો તે નિત નેવા ભાંગશે રે !

એક નીચો તે વરનો જો જો, રે દાદા,
નીચો તે નિત ઠેજે આવશે !"

ત્યારે કેવો વર જોશે ?

કેડય રે પાતળિયો, ને મુખ રે શામળિયો,
એવા તે વરને સીએ વખાણ્યો !

લગ્ન ગીતો એ પણ લોકગીતોનો એક પ્રકાર છે. આપણાં લોકગીતોને પેઢી દર પેઢી કે પરંપરા ગત સજીવ રાખ્યા હોય, તો તેમાં લગ્ન ગીતોને ધણો મોટો ફાળો છે.

એક લીલૂડા વાંસની વાસલડી
ઊભો બજારે વાગતી બય,
ગામના લોકે પૂછ્યું, કે
કાણુ રાણો પરણવા બય?"

વરરાજનો દાક, દમામ, કે ભપકો ભેઈને કાર્ન એ પૂછ્યું ફરી, "કયા ગામનો રાણો કે રાજ પરણવા નીકળ્યો છે?" જનડીઝ્માંએ તેનો જવાબ પણ ગીતમાં જ આપ્યો છે, જૂઓ :

“નથી રે, રાણો ને નથી રાજવી,
આ તો ડાહ્યાલાલ પરણવા બય!”

આ તો એ જમાનાના ગીતો છે કે જ્યારે પુસ્તક જપાવવાની કળા શોધાઈ ન હતી, કે, પાટીપેન લઈને લોકો લખના નહોતા થયા ! માત્ર કંઠોપકંઠ આ ગીતો, આ સાહિત્ય વહેતું થતું. અરે ! સંદેશાઓ મોકલવા માટે પણ ટપાલીઓ કે એપિયાઓ ક્યાં હતા ? સંદેશચલક તરીકે ત્યારે મોર જેવા રૂપાળા પક્ષીની પસંદગી થતી !

મોર ! જાજે ઊગમણે દેશ,

જાજે આથમણે દેશ,

વળતો જાજે વેવાઈને માંડવે...

— મોર ! તારી સોનાની ચાંચ,

તારી રૂપાની પાંખ,

વળતો જાજે વેવાઈને માંડવે...

આવા અર્થવાળા અને કંઈક અંશે આ જ ભાવવાળા લોકગીતો લગ્ન પ્રસંગે રાજસ્થાન, પંજાબ, કાશ્મીર વગેરે પ્રાંતોમાં પણ છે. તેમાં વધુ હિંડા ન વિતરતાં એક અત્યંત બાવવાહી લગ્નગીત પર આવીએ :

દાદાને આંગણુ આંખલો, આંખલો ઘાર ગંભીર જો,
 દાદા રે, મેં એક પાન તોડિયું, દાદા, ગાળ ન દેજો!
 અમે રે લીલુડા વતની ચરકલડી, ઉડી જાયું પરદેશ જો!
 દાદાને વહાલાં દીકરા, અમને દીવા પરદેશ જો!
 આ *દશ આ દશ પીપજો, આ *દશ-દાદાના ખેતર,
 શેરીવળામણુ દાદાજી રે, “દીકરી! ડાહ્યા થઈ રે’જો”
 હુંથે દેજો સોના સાંકળા, મનડાં વાળીને રે’જો,
 સાસરને સરડક ધૂમટો, સામુને પાયે પડજો!”

કન્યાના જીવનમાં વરેલો કે મોડો જે પ્રસંગ આવે જ છે, તે પિયરથી વિદાયવેળાનો-પ્રસંગ કેવો હૃદયસ્પર્શી લાગે છે? કન્યાની હરિયાદ તો જુઓ; ‘દાદાજી! ક્યાં કારણે અમને તમારાથી દૂર કર્યા? અને દિકરાઓ ઉપર એવું હેત ઉભરાવું’ હતું કે તેમને તમારી પાસે રાખ્યાં વળી આ પ્રસંગે માની દિકરીને એકજ સલાહ હોય છે, ‘હૈયાના કમાડ વાસીને ઉપર સોનાની (વજ્ર જેવી) સાંકળ દઈ દેજો!’ તમારા મનની વાત સાસરિયામાં ન થાય, તો કાંઈ નહીં, સાસરિયાઓને ગમે તે કરી, તેમનાં મન મનાવજો! અને સાસુ સસરાને જ ખરા માખાપ ગણીને પાયે પડશો!”

આવા લોકગીતો તપાસતાં એમ માનવાને કારણ મળે છે કે આપણાં લોકગીતોએ લોકોને રહેતા શીખવ્યું, કન્યાઓને સાસરિયે કેમ જીવન વિતાવવું તે શીખવ્યું, ત્યારે જ કન્યાએ, પિયરથી હૃદયી વિદાય વખતે ગાયું હશે તે કે:-

‘ઊભા રો’ તો, માગુ’ મારા દાદા પાસે રીખરે!
 અને તેના જવાબ જનડીઓએ કેવી દૂર મગકથી આપ્યો છે?!

હવે કેવી શીખ રે લાડી? હવે કેવાં બોલ રે?
પરજયા એટલે ધ્યાસ લાડી! ચાલો, આપણે ઘર રે..!

કન્યાના જીવનમાં મહાન પલટો લાવનાર આ લગ્ન ગીત, કન્યા માંડવેથી વિદાય લેતાં માડવા પક્ષવાળી યુવતીઓ 'વર' 'કન્યા'ને કેવી ઉપમાઓ આપી ગીતમાં ગૂંથે છે?

એક આવ્યો તે પરદેશી ચોપટો,
બેની રમતાં'તાં માંડવડા હેઠ રે,
ધૂતારો ધૂતી ગયો રે લોલ!
બેનીના ઢીંગલાને પોતિયાં પડી રે રહ્યા,
લૂંટારો લૂંટી ગયો રે લોલ!

-પણ જોના ભાગ્યમાં ગામમાં જ પિયરીયું અને ગામમાં જ સાસરું લખાયું છે, એવી એક અભાગ્ય સ્ત્રીના જીવનનું દર્દીયું લોકગીત, વધેથી ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રની ગોરીઓના કંઠેથી નિતરતું રહ્યું છે,

ગામમાં પિયરીયું, ગામમાં સાસરું રે લોલ,
દીકરી! કહેજો, સુખદુઃખની વાત જો,
કપરા સાસરિયામાં જીવવું રે લોલ!
સુખના દા'ડા તો માડી વહી ગયા રે લોલ,
દુઃખના ઢિંબ્યા છે, જીજ્ઞા ઝાડ જો!
કપરા સાસરિયામાં જીવવું રે લોલ!
પાછળ ઊંલીને નણુંદી સાંભળો રે,
વહુ કરે છે, આપણાં ઘરની વાત જો,
વહુએ વગોવ્યાં મોટાં ખોરડાં રે લોલ!

'એક જ વાક્ય' સુખના દા'ડા તો માડી! વહી ગયા- પણ આ વાક્યે વહુનો સંસાર સળગાવી દીધો! નણુંદે, આ વાત-વહુના-સસરાને

કરી, સસરાએ, સાસુને કરી, સાસુએ જોઠ ને કરી, જોઠે પરપવાને કરી,
અને એક દિવસ, આ રોજના કંકાસનો અંત લાવવા પરપવ એ અદીચું
ધોળીને આટલું જ કહ્યું,

પીઆ ગારી, નકર હું પી જાશિં રે,
વહુએ વગોવ્યાં મોટા ખોરડાં રે લોલ,
ધટંક હુ જોરાંદે પી ગયો રે લોલ.
ધરચોળાની તાણી એણે સોડય રે,
વહુએ વગોવ્યાં મોટાં ખોરડાં રે લોલ ।

આ લોકગીત તો સમાજ જીવનની રચના પર કેવો ભયંકર કટાક્ષ
કરે છે ! કુટુંબની શાંતિ માટે જે સ્ત્રી બલિદાન આપતાં જરાય વિચાર
પણ કરતી નથી, ધોળેલા અદીચુને ધૂંટડો મટમટાવી જાય છે, એ જ
સ્ત્રીએ 'મોટા ધરના ખોરડા વગોવ્યા' છે, એમ કહેનારાઓને શું કહેવું ?
કુટુંબની શાંતિ અને સુખ માટે કે' કેટલી અગાત વહુઓએ આવા કડવા
ધૂંટડા ગળે ઉતર્યા હશે ? અને તેમને બહાણું ગણ્યું હશે ? સમાજે બસે
પછી એને 'આપઘાત'ના નામે ઓળખાવ્યા હોય, પણ આવા મોતની
ખરેખરી નામાવલિઓ તૈયાર થાય, તો એનો આંકડો કેટલો મોટો હશે ?

કુટુંબસંસારના આવા વેદનામય ભાવોથી ભરેલાં ધણાં ધણાં લોકગીતો
આપણે ત્યાં છે. કેને યાદ કરીએ, અને કેને ન કરીએ ? 'માડી ।
ખાર ખાર વરસે, રે આવિયો, નો દીડી પાતળી પરમાર રે,' કે 'કાણુ
હલાવે લિંગડી ને કાણુ હલાવે પીપળા ? ભાષની શ્રેણે બેનડી, બોળકની
રંગે ચૂંદડી !'...એ ગીતો પાછળ જે દંદ છૂપાયું છે, એમાં વેદનાના
તાણાવાણા વણાયા છે, તે પારખ્યાં પછી જ શું સાહિત્યકારોએ તેમને
સિદ્ધ સાહિત્ય જાહેરું જ સ્થાન આપ્યું હશે ?

પ્રસંગે પ્રસંગના ગીતો

સ્ટીજવનમાંથી પ્રસંગે પ્રસંગે ગવાતા અસંખ્ય લોકગીતો આપણને સાપડે છે. સ્ત્રીએ પાણી ભરતાં ગાયું, ગાર કરતા ગાયું, રોટલાં ઘડતાં ગાયું, અને બાળકને કિંચોળતા ગાયું....

‘લિપ્પું ને ગુપ્પું માડું આગણું,

પગલીના પા નાર ઘોને,

રન્નાદે ! વાંઝિયા મેણાં માતા દોહાલા રે !’...

અને પુત્ર પાપિત પછી પણ ગાયું.

‘તમે મારા દેવના હીધેલ છે,

તમે મારા માગી હીધેલ છે,

આવ્યા ત્યારે અમર થઈને રે !’

આ ઉપરાંત પતિ પત્નીનો પ્રેમ મહિમા ગાનાર ગીત ‘મેંદી તે વાવી માળવે ને એનો રંગ ગયો ગુજરાત રે, મેંદી રંગ લાગ્યો,’ એ લોકગીતમાં, સંસારના તમામ સંબંધો કરતાં પતિ-પત્નીનો સબધ સર્વોચ્ચ છે, એ લાવના કેટલા સરળ અને સાદા પ્રસંગમાંથી ઝડપી છે ! હોળીનો તહેવાર, દિવર ભોજનધની મીઠી મનઠ, અને તેમાં ભોજનધનો હાથ રંગવાનો ધન્કાર ! શા માટે ?

‘હાથ રે રંગીને હું તો શું રે કહું ?

એનો બેનારો પરદેશ રે ! મેંદી રંગ લાગ્યો !’

ભારતીય સંસ્કૃતિને ઉજવણ રાખનારી કુટુંબજીવનની મર્યાદાઓ જેમાં નગાર્થ છે, એના આવા આપણાં પ્રાચીન, પ્રચલિત કે બહુ ગવાએલાં લોકગીતો આજના સુધરેલા સમાજને બહોળું જુના લાગતા, ભલે ચવાઈ ગએલા લાગતા, પણ એમાં સંસ્કૃતિના જે પ્રતિબિંબિત ચિત્રો છે, એ ચિત્રોમાં જે પ્રતિભા છે, તેને પેણી સુધરેલો સમાજ શું જુસી શકશે ? અરે ! કાળના વાયરા કે સમયના સપાટા જેને જુસી શક્યા નથી, તો આજનો સુધરેલો સમાજ એને શું ડિચાવવાનો હતો ?

આપણે જોને માટે ગૌરવ લઈ શકીએ એવા આપણાં આ લોકગીત સામે દાખલા રૂપે એક જ અમેરિકન લોકગીત રચ્યું કરીશ;

“Woman! Go home, your man is ill—”

“Ill! give him a pill oh! my dear Franz!

Just One more dance! And then I'll go home
to my poor old man!”

સ્ત્રીનો પતિ માદો પડ્યો છે, પયારી ધગે એવો તાવ ચડ્યો છે, અને, લગભગ જીવનના છેલ્લા શ્વાસો ગણી રહ્યો છે, ત્યારે તેનો પડોશી સ્ત્રીને આ સંદેશો કહેવા, એ કલ્પમાં જાય છે, ત્યાં પેલી સ્ત્રી પરપુરુષનાં પડખાંમાં લપાઈને બોલડો-સનો આસ્વાદ માણી રહી છે! સ્ત્રી પોતાના પતિની માદગીના સમાચાર સાંભળીને કહે છે, કે ‘મારા પુરુષ મિત્ર’ કાન્ઝ! હજી એક વધુ વાર આપણે નૃત્ય કરી લઈએ, પછી જ હું મારા પતિને જોવા માટે ઘેર જઈશ!’ પતિ-પત્નીના સર્વોચ્ચ, પવિત્ર અને પરસ્પર માટે ત્યાગ અને પ્રેમથી હલકાતા સંબંધના મૂળમાં જ કારમો ધા કરવું આ અમેરિકન લોકગીત, એ દેશની સુધરેલી સમાજ વ્યવસ્થાના આડંબરના પરદા ચીરીને ત્યાંના પતિ પત્નીના સ્વાર્થ પ્રેમને ખૂલ્લો નથી પાડવું શું?

આટલું બોલું હોય, તેમ બીજી પંક્તિમાં સ્ત્રીને કહેવામાં આવે છે કે તારો પતિ મરી ગયો છે! તો સ્ત્રી કહે છે, એમાં શું? જો એમ જ હોય, તો મારે બીજું કશું કહેવાનું નથી!

સ્વાર્થ લોલુપતાની હદ તો છેલ્લી કડીમાં છે, સ્ત્રીને કહેવામાં આવે છે કે સ્ત્રી! તારા ઘરે જ, તારા પતિના વારસાનું વીજ વંચાય છે, ત્યારે સ્ત્રી એ પેલા પરપુરુષને કહે છે,

“O! My dear Franz!

Now no more dance,

Let me go home to my
poor old man—!

વસિયતનામાની વાત આવી, ત્યારે સ્ત્રીને પોતાનો પતિ 'પાદ' આવ્યો !

આ છે, અમેરિકન સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ જિવતું એક અમેરિકન લોકગીત ! તેને પેલા ગુજરાતના લોકગીત સાથે સરખાવવું જોઈએ, જેમાં સ્ત્રી પતિની ગેરહાજરીમા પોતાના હાથ રંગીને દિવરને બતાવવાની પથ ના પાડે છે ! અને કહે છે,

‘લાખ ટકા આપું રોકડા બે કોમ બેયે પરદેશ જો,
મંદી રંગ લાગ્યો !’.....

*

*

*

દમ્પતિજીવનની રસિકતા

હોળીના તહેવારના ગીતો, નવરાત્રિના ગરબાઓ, અને રાસો આપણે ત્યાં પ્રસંગે પ્રસંગના ગીતો લોકોએ અલગ અલગ રીતે રચ્યા છે અને મુક્તમને ગાયા છે !

‘રાધાજીના ઊંચા મંદિર, નીચા મોલ,
જરૂર ઘેર દીવા બળેરે લોલ.

રાધાગોરી ગરબે રમવા આવો,
સાહેલી સૌ ટોળે મળે રે લોલ.

જે લીટીમાં જેવું રૂપાણું શબ્દ ચિત્ર ખડું કયું છે, ગામડાની ગોરીઓએ ! ગામનો ચોક, ચોકની વચ્ચે ગરબો, ગરબા આસપાસ ગરબે રમવા એકઠી થયેલી ગોરીઓ અને ગોરીઓની નજરે પડતો, રાધા જેવી રૂપાળી સ્ત્રીનો જરૂર ! ત્યાં સાદ દર્શને ‘બોલાવતી રમણીઓ-‘રાધા ! ગોરી ગરબે રમવા આવે. સાહેલી સૌ ટોળે મળી છે લોલ !’

કોણે રચ્યાં આ લોક ગીતો ? ક્યારે રચ્યા ? એના કોઈ ખુલાસો નથી ! લોકોને ગાવાનું મન થયું અને તેમણે ખૂદસા દિલે ગાયું ! લોકો શ્રમથી કંટાળ્યા, અને તેમણે ગાવા માંડ્યું ! ન જોયું સ્થળ કે ન જોયો કાળ ! ખૂદસાં ખેતરમાં ગાયું, ગામના ચોકમાં ગાયું, ધનધાન્ય ઊગાડતાં ગાયું અને રાણે મળીને વાર તહેવારે ગાયું ! સ્ત્રીઓએ ગાયું અને પુરુષોએ પણ ગાયું ! ગરબા અને ગરબીઓ અલગ ગાયા અને પછી સાથે મળીને પણ ગાયા ! સમુદ્ધ જીવનના સહીયારા ગીતો ! સાથે મળીને એમણે આનંદ-હિત્સવ આણુવાં ગીતો ગાયા-પ્રસંગે પ્રસંગે ગાયા, એ પછી લોકગીતો બની ગયા !

સ્ત્રીએ, પતિની હાજરીમાં પણ ગાયું અને પતિ પરદેશ જવા નીકળ્યો ત્યારે પણ ગાયું ! સ્ત્રી જીવનમાંથી વીણેલા આ રસિસા, લોકમોગ્ય લોકગીતો જૂઓ તો ખરા-

સોના વાઢકડી રે, કેસર ઘોળ્યાં વાલભિયાં !

લીલો છે રંગનો છાંડ, રંગમાં રોળ્યા વાલભિયાં !...

રસિક દામ્પત્ય જીવનની તસ્વીર ઉપસાવતું આ લોકગીત, પતિની હાજરીમાં સ્ત્રીએ ગાયું,

કડય પ્રમાણે ઘાઘરો જોઈ રે વાલભિયાં !

(નહિ તો) ચૂંદડીની બળ્બે જોડ !

કેસર ઘોળ્યા વાલભિયાં !

હાથ પ્રમાણે ચૂડલા જોઈ રે વાલભિયાં !

(નહિ તો) બંગડીની બળ્બે જોડ !

કેસર ઘોળ્યા વાલભિયાં !

અને પતિ જ્યારે ચાકરીએ ઉપડ્યો, ત્યારે તેની ધોડીની રાંગ (લગામ) પકડીને તેને જતો અટકાવી ગાયું :

આસમાં ઝીણી ઝખુકે વીજળી,
 ઝીણું ઝરમર વરસે મેહ,
 ગુલાબી ! કેમ કરી જાશે, ચાકરી રે ?
 સિબ્બય, મેડીને સિબ્બય માળિયાં રે,
 સિબ્બય, મેડીમાં બેસતલ રાણી,
 ગુલાબી ! કેમ કરી જાશે, ચાકરી રે ?
 તમને બહાલી ફરખારી ચાકરી,
 અમને બહાલો તમારો નેહ,
 ગુલાબી ! નહીં જાવા દહીં ચાકરી રે !

—આ પ્રચલિત લોકગીતને શ્રી ઉમાશંકર ભેળીના કાવ્ય સાથે

સરખાવી જુઓ :

ગારી ગારી ફાગણ ફાલ્ગુ જાય,
 કે ચૈતર કેણુ દીઠા રે લોલ.
 બહાલા મારા, જોખન ઝાલાં ખાય,
 કે જૂલણે લાગે મીઠા રે લોલ.
 ગારી ગારી હૈયાં ઢળી ઢળી જાય,
 કે જૂલણે ક્યાં લગી રે લોલ.
 બહાલા મારા, જૂલણે મેલ્યો ન જાય,
 કે જૂલણે લાગે મીઠા રે લોલ.

અને આગળ જતા આ ગીત કહે છે,

આસમાં ફરકે આવણ વીજ,
 ગારીની ઉઠી આંખડી રે લોલ.
 બહાલા મારા, ધીજની કરજે ન ત્રીજ,
 સિબ્બતી અહીં આંડી રે લોલ.

ઉપરના કાવ્ય અને પેલા લોકગીતનો સાવાથ એક જ છે; એનિ પણ એક જ છે. ચાકરીએ જતા પતિને રોકીને સ્ત્રી કહે છે, 'બહાલા મારા, બીજની કરજે ન ત્રીજ,' એ છે; કવિ ઉમાશંકરના કાવ્યની નાયિકાનું કથન, બ્યારે લોકગીતની નાયિકા કહે છે, 'તમને બહાલી દરબારી ચાકરી, અમને બહાલો તમારો નેહ, ગુલાબી ! નહિ જાવા દહિં ચાકરી !' કેવું સામ્ય ?

દમ્પતી જીવનની રસિકતાનું એક વધુ લોકગીત જણવા જેવું છે,

સ્ટ્રો. રંગરસિયા, ક્યાં રહી આવ્યા રાત જો ?
 આંખલડી રતી રે, ઉઝગરા બહુ થયા રે,
 હાં રે અમે ગ્યા'તા 'માનેતી'ને મહેલ જો,
 'માનેતી'ને મનાવતા બહાણલાં વહી ગયા રે.
 હો રંગ રસિયા, ક્યાં રહી આવ્યા રાત જો,
 આંખલડી રતી રે, ઉઝગરા બહુ થયા રે.
 હાં રે - અમે ગ્યા'તા કમુ'બીને હાટ જો,
 ચૂંદડી બહોરાવતા બહાણલાં વહી ગયા રે.

પછી તો—

ઘાટ રે ઘડાવતા બહાણલાં વહી ગયા રે.
 વીટીયું મઠાવતા, બહાણલાં વહી ગયા રે.
 હાર રે ત્રૂંથાવતા બહાણલાં વહી ગયા રે !

લોકગીતોમાં ઉપમાઓ :—

આપણાં ઘણાં ખરા પ્રચલિત લોકગીતો કુટુંબજીવનમાંથી જ આવ્યા છે; 'શું' 'મેંદી તો વાવી માગવે' કે 'વહુએ વગોળ્યા મોટા ખેરડા,' શું; 'વાગડની વટિવારી સાસુ' કે શું, 'જોગાનો ખૂંદનાર' આ બધા કુટુંબજીવનના વિધવિધ પ્રસંગોને વર્ણવતા લોકગીતો છે. જેમ

કુંડુંબજીવનમાં સુખદુઃખ સાથે માણુના મળે છે, તેમ લોકગીતોમાં પણ એવું જ છે; કોઈક લોક ગીત દમ્પતિ જીવનની રસિકતા ગાય છે, તો કોઈક લોકગીત, તેમાં રહેલું ભારોભાર દુઃખ પણ વર્ણવે છે. કોઈક લોકગીત સામુનો વઢિયારો સ્વભાવ વર્ણવે છે, તો કોઈક લોકગીતમાં વઢૂ સામુને ખળખળતી 'નદિયુ'માં નહાતી હોય એવી દોહલો પણ કદપે છે !

આ પ્રચલિત લોકગીત કેવી મનોહર ઉપમાઓથી મરેલું છે ?

આજરે 'સપ્ના'માં મેં તો ડાહસતો કુંગર દીઠો જો,
ખળખળતી નદિયું રે સાહેલી, મારા સપ્નામાં રે !

કોણુ આ ડાહસતો કુંગર ? અને ખળખળતી નદીયું
શા મારે ?

ડાહસતો કુંગર ઈ તો અમારો સસરો જો,
ખળખળતી નદિયુંમાં સામુજી નહાતા'તા !

આજરે સપ્નામાં મેં તો ઘમ્મરવલોણું દીઠું જો,
હહી' હૃદયના વાટકાં રે, સાહેલી મારા સપ્નામાં !

ઘમ્મરવલોણું, ઈ તો અમારો જેઠ જો,
હહી' હૃદયના વાટકાં રે જેઠાણી મારા જમતાં'તાં !

આજરે સપ્નામાં મેં તો લવીંગ લાકડી દીઠી જો,
ઠીંગલાને પોતિયાં રે, સાહેલી મારા સપ્નામાં !

લવીંગ લાકડી, ઈ તો અમારો ઢેર જો,
ઠીંગલાને પોતિયાંથી ઢેરાણી મારા રમતાં'તાં !

આખું લોકગીત ઉપમાઓથી લયુ' છે. જટાળા જોગીની ઉપમા નણુદોષને આપી છે, તો નણુ'દને સોનાની યાગીમાં જમતી કદપી છે ! પારસ પીપળાને ગોરની ઉપમા આપી છે, તો ગોરાણીને તુલસીનાં ક્યારાની સાથે સરખાવ્યા છે ! આમ અંતે સ્ત્રી પોતાના પતિને કેની સાથે સરખાવે છે ?

ગુલાબી ગાંઠો, ઇ તો અમારો પરણ્યો ને,
ફુલડાંની ફાચું રે, સાહેલી ! મારી ચૂંદડીમાં રે.

લોકગીતોમાં ઉપમાઓ યાદ આવતાં જ પેલું પ્રચલિત લોકગીત પણ નોંખ્યા વિના આસે તેમ નથી:

લવીંગ કેરી લાકડીયે, રામે સીતાને માર્યા ને,
ફુલ કેરે ફૂલીએ, સીતાએ વેર વાળ્યાં ને !
પણ રામ સીતાનો પ્રેમ કેવો ? સીતાજી કહે છે,
'રામ ! તમારે બોલડીયે, હું પરધેર ફળવા જઈશ ને.'
રામનો જવાબ તો જુઓ !

'તમે જશો ને પરધેર ફળવા, હું ઘંટુડો થઈશ ને !'
'રામ તમારે બોલડીયે, હું પરધેર ખાંડવા જઈશ ને !'
તમે જશો ને પરધેર ખાંડવા, હું સાંબેલું થઈશ ને !'

આમ આ લોકગીતમાં આગળ જતાં રામ સીતાના સંવાદ રૂપે ધણી ધણી વાતો કહેવાઈ છે. જેમાં સીતાજી નદીનું નાણું બનવાનું કહે છે, તો રામ તેનો જવાબ આપે છે કે તો 'હું પ્રોબી થઈને તમારી પાસે જ રહીશ !' રામ કહે છે, 'તમે આજની વીજળી થશો, તો હું મેદુને થઈ, તમારી સાથે જ રહીશ !' આમ આખું લોકગીત કેવી મનોહર ઉપમાઓથી ભરેલું છે ? રામ સીતા જેવા આદ્ય પતિ પત્નીના મુખે તો આવા જ રીસામણા મનામણાં શોભે ને ?

લોકગીતોમાં ઉપમાઓ વિશે વિચારતાં જ એક લગ્ન ગીતમાં વરકન્યાને પરણાવનાર ગોરબ્હારાજને સંબોધીને મગાએલું લોકગીત ખાંસ નોંધવા જેવું છે. ને કે તેમાં રહેલી ઉપમાઓ પરિહાસપુરક છે; છતાં અત્યુક્તિ તો નથી જ !

ગાર કર રે ઉકેલ, ગાર લટપટીયા !
 ગારને મુપડા જેવડા કાન, ગાર લટપટીયા
 ગારને આખ છે, કે ફાંકા ? ગાર લટપટીયા
 ગારને નાક છે, કે નળીયા ? ગાર લટપટીયા
 ગારને ફળિયા જેવી ફાંદ ! ગાર લટપટીયા

પરિહાસચક્રત ઉપમાઓ પણ આપણાં લોકગીતોમાં દેરદેર જોવા મળશે.

લગનગીતમાં એક સ્થળે સાસુને બાદરવાની બે મ સાથે મરખાવતા મતારું છે :-

‘હાલ’તી માલ’તી નીસરી, ઈતો ભાદરવાની ભેંસ રે !

સ્રીજીવનની કડચુતા

સ્રીજીવનની કડચુતા તો જૂઓ ! તેને આપણાં સમાજે સતી કહી, માતા કહી, અન્નપૂર્ણા કહી, પણ વખત આવ્યે, વિષનો ખ્યાલો ધરી કહ્યું ‘પીઓ, ગોરી, નકર હું પી જાઉં’ રે, વહુએ વગોળ્યાં મોટાં ખેરડા રે ! * સાસુએ એને દોઢ હાથનું ‘સિંચણિયું (દારકું)’ અને ઘડો લઈને પાણી ભરના મોકળી. કુનામાં વીસ હાથ જોડે પાણી હનું ! બિયારીએ તો રડી રડીને કૂવા કાઢે માંજ પાડી ! પત્રી તો એકજ માગે રકચો, કૂવો પૂરવાનો ! આ બધું શાથી થયું ? સાસુએ મેણાં માયો કે, ‘વહુ ! પિયરથી આણ્યામાં શું લાવ્યા ?’

ગરીબ ઘરની દીકરી, સાથે શું લાવે ? એટલે સાસરિયામાં રડી રડીને જ દિવસે વિતાવવાના રહ્યા !

દીકરીના દાદાજીને ખબર પડી, દાદાજીએ કહાવ્યું કે :-

કુવે નવ પડએ, અફીણુ નવ ઘોળજો,
 અજવાળી આઠમે રે, આણાં લઈ આવશું !

પણ ફક્ત આણાથી સાસુને ક્યાં સંતોષ થાય એમ હનું ?

* અહીં ‘દાદા, હો દીકરી’એ ગીતનો ઉલ્લેખ છે.

સામુવડુંના કણ્ઠયાઓએ આપણાં સુખી સંસારના કેટલા માળાઓ વેરવિખેર બનાવી દીધા હશે!

પેલા 'પાતળી પરમાર'વાળા લોકગીતમાં પણ, કલેયો કુંવર તાર તાર વધે' ઘેર આવે છે, ઘરમાં પોતાની પાતળી પરમારને જોતો નથી, એટલે માને પૂછે છે, 'મા! પાતળી પરમાર ક્યાં ગઈ છે?'

મા કહે છે, 'બેટા! પાણી ભરવા ગઈ હશે,' દીકરો તાર તાર વર્ષના વિયોગથી પત્નીનું મુખ જોવા અધીરો ગયો છે

'વાવને કુવારે હું તો જોઈ વળ્યો,
તો દીડી પાતળી પરમાર રે,
જાડેજામા! મોલુમાં દીવો શગ બળે રે.'

પછી તો મા ગહાના કાઠવા માંડી. મા કહે, 'દળાવવા ગઈ હશે!' દીકરો ચક્કીઆ અને રથકા જોઈ વળ્યો, પણ ન દીડી પાતળી પરમાર રે.'

પણ અંતે દીકરો કહે છે,

'મા! બાચકીમાં ફેરી બાંધણી,
બાંધણી દેખીને બાવો થઉં રે,

ગોઝારણુમા! મોલુમાં દીવો શગ બળે રે!'

કલેયા કુંવરે પોતાની પત્નીની બાચકી વાંખી. આમત્રા ભરેલ ચૂંદડી જોઈને પોતાની પત્ની સાથે વીનાવેથી રાત યાદ આવી ગઈ! હૈયું ચીરાઈ ગયું. વળી પાછી બાચકીમાંથી ફેરી દીકડી મળી આવી! દીકડી દેખાને ત્રિશળ તાણું, ગોઝારણુ મા! મોલુમાં દીવો શગ બળે રે!' અને તેવે મૂકવેલી લોહીભીની ચૂંદડી જોઈને હૈયું હારી બેઠો, ધાવણ થઈ ગયો! સંસાર છોડીને એ 'બાવો' ન બને તો બીજું શું કરે?

આ લોકગીતમાં તો એક સામુએ ૪ વડું માથે વીતાડી છે, જ્યારે પેલા પુરાણ લોકગીતમાં-નાનકડી સોનગાઈ ઉપર સાત સાત બાળીઓ બોલું વીતાડે છે!

કોઈ હલાવે લીમડી, ને કોઈ હલાવે પીપળી,
ભાઈની ખૂસેલ બેનડી, બોજઈની રંગેલ ચૂંદરી!

સાત સાત લાઈએને આશરે એક જ બેન સોનજાઈને સોંપીને મા બાપ પરદેશ ગયા છે; પરદેશથી વરો બાદ માબાપ પાછા આવે છે, ઘરમાં તપાસ કરતાં લાઈએ તો કાઈ બોલતા નથી, પણ સોનજાઈની લાઈએ કહે છે, ‘અમે તો સોનજાઈને કપડાં ઘોરા મોકલી હતી, તે નહીનાળે ક્યાંક પડી ગઈ હશે!’ માબાપ આણુ ગામ ખૂંદી વળે છે, ક્યાવથી ખુલાસાવાર જવાબ મળતો નથી, ગામને પાદર એક અલગારી ભરવાડ પેલા લોકગીનની પંકિતએ લલકારતો સંભળાય છે’

કોઈ હલાવે લીમડી, ને કોઈ હલાવે પીપળી;
લાઈની ભૂલેલ બેનડી, સોનજાઈની રંગેલ ચૂંદડી !

માબાપ બવો સાર સમજી જાય છે. શું આ લીમડી નીચે જ અમારી સોનજાઈ દટાઈ હશે ?

આપણાં સંયુક્ત કુટુંબોની પીંખાતી શાંતિ કે ભાંગતી એકતા પાછળ સ્ત્રી જીવનની આવી કુટુલુ ઘટનાઓ જ જવાબદાર હશે ને !...

આટલું જોઈું હોય તેમ, પરણેલી સ્ત્રી, સંસારી સ્ત્રી, ધરના બધા માટે પાપડ વણગ મઈ, ત્યાં શું ‘યથુ’ ?

‘આપડ વણગા બ્યા’તા મા, બ્યા’તા મા !
એક પાપડ ચોરો મા ! ચોરો મા !
ઘંટી હેઠળ ઘાલ્યો મા ! ઘાલ્યો મા !
રોટલા ઘડતાં શેક્યો મા ! શેક્યો મા !
ભેંસ દોતા ખાધો મા ! ખાધો મા !

અરે ! જે હાથ અન્નપૂર્ણા બનીને આખા કુટુંબને, આખા સંસારને જમાડે છે, ‘અને ઓલ્યેણુ માતા’નું બિરુદ પામે છે, તેણે પોતાને માટે ચોરી કરીને ખાવાનો અવસર આવે ? એ કુટુંબની શાંતિ કે એકતા પછી ક્યા પાપા પર નભે ?

ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં (હજી આજે પણ) રોજગરોજ મનતા સ્ત્રીઓના આપઘાતના કિસ્સાઓ કે ઘાસલેટ છાંટીને મળી મરવાના મનના - કશું બનાવો પાછળ ધરતી વડુંઓના જીવન આવા જ દુઃખી, અસંતુષ્ટ અને વેદનાભયો હશેને? હિંદુ સમાજ જોટલો વડેલો મગશે, આ બાબત જોટલો વધુ ગંભીરપણે વિચારતો થશે, એટલો વડેલો સુખમાંતિને પામશે !

લોકગીતોની આ સૃષ્ટિમાં વધુ ઊંડા ઊતરીએ. જોમ કુટુંબ જીવનના લોકગીતોમાં વિખવાદ અને વેદનાના સૂરો સંમળાય છે, એમ એમાંથી નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ અને ત્યાગના સૂરો પણ સંભળાય છે :

બાળપણમાં ઘોડિયા પાસે બેસીને ખડેને બાઈને હાલરડાં ગાયા.
 મારો ભાઈ તો ભાઈ ! ભાઈ તો રાત્રી જમાઈ !
 રાત્રી કુંવરી કાળી, ભાઈએ પાદરથી વેલડી પાછી વાળી !
 ભાઈ મારો આવે પાન, ભાઈ તો દિલ્હીના દિવાન !
 ભાઈ મારો રાંકેનું રતન, ભાઈનું કંઈ રે જતન !
 ભાઈની મોટાઈ માર્છ માર્છને બાળપણમાં જહેને કંઈ કંઈ ભાવતુમિ
 અનુભવી હશે. એટલે જ ઝવેરચંદ મેઘાણીએ તેમના પેલા ગીતમાં ગાયું
 હશે ને કે-

ખડેનીને કંઠે, નિતરતાં હાલરડાંમાં ઘોળયો કસુંખીનો રંગ.
 લીપણ રાત્રિકેરં ખડાડાની ત્રાડાએ, ચોળયો કસુંખીનો રંગ !
 એ બહેની પરણીને સાસરે સિધારી. બહેનના લગ્નને ખાર વર્ષ
 વીતી ચૂક્યા. ભાદર નદીને એક કાંઠે બહેનનું પિયર છે અને ખીજે કાંઠે,
 જહેનનું સાસરું છે; ખાર ખાર વર્ષથી દીકરીના કાંઈ સમાચાર નથી
 એટલે ગરીબ મા પોતાના દીકરાને બહેનની ખજર કાઢવા મોકલે છે;
 અગિયાર વર્ષોની 'ભાઈ ખીજ' બહેને ભાઈની રાહ જોઈ છે, પથુ-ભાઈ આવ્યો
 નથી ! ખારમું વર્ષ બેઠું છે, 'ભાઈ ખીજ'નો તહેવાર છે, બહેન ભાઈને
 મળવા આતુર છે, કવિ બોટાદકરે ગાયું છે તેવી બહેન વિહવળ છે :

ભાઈ બહેનના નિર્માળ

ભાવનું લોકગીત :

‘હિંચા’ આંખા ને
નીચી આંખલી,
હિંચી વાડીની વેલી,
હિંચે ચઢે,
નીચે ઉતરે,
આજે વીરાની બહેની !

પોતાને ઘેર આવતા
ભાઈને મળવા તલપાપક
મતી બહેનના અંતરનું
‘કેવું’ ગતિશીલ ચિત્ર કવિએ
ખડું કયું છે !

દૂરદૂરથી વગડે વીંધીને આવતો ભાઈ, ક્યાંય અટવાઈ ગયો નથી ને ?
ક્યાંક ભૂલો પડી ગયો નથી ને ? એ જોવા માટે બહેન ધડીક મેડી પર
ચડે છે, ધડીક નીચે ઊતરે છે, તો ધડીકમાં આંખા અને આંખલીની
ઉપર નજર કરીને નિસાસા નાખે છે !

પછી પનખટ પર પાણી ભરવા જતાં ગામને પાદર, વડલા નીચે
એક માનવીને, ગાડું છાડીને વિચારાતિ લેતો નિહાળે છે. ઘણાં વર્ષથી
બહેને ભાઈને નથી જોયો, ભાઈએ બહેનને નથી જોયું, પણ પનખટ
પર પાણી ભરવા જતાં વડલા હેઠે બેઠેલા એક યુવાન પુરુષ પર બહેનની
નજર ફરે છે અને ત્યાં જ ચંબી ભૂંચે છે.

બહેનના અંતરની લાગણી વ્યક્ત કરતું આ લોકગીત જુઓ :

ઝાળખ્યો, ઝાળખ્યો માની આંખ્યને અણસાર;
બાપની બોલાશે, વીરને ઝાળખ્યો રે!

‘અરે ! આ તો મારો જ લાભ !’ કહીને જડેન લાધને આંખને
અણસારે અને બાપ જેની બોલીથી ઝાળખી કાઢે છે ! પછી સાસરે
દુઃખી એવી બહેન, લાઈને પોતાને ઘેર આવવા કહે છે.

‘વીરા ચાલો દુઃખિયારી બેનીને ઘેર,
ઉતારા દશુ’ ઊંચા ઝોરડાં રે;
વેલ્યું છાડજો વીરા, લીલી લીંબડી હેઠ,
ઘોરીડા આંધળે વચલે ખોરડે !’

આમ, ‘તમારી વેલડી માટે અને જળદ માટે હું’ સારી વ્યવસ્થા
કરી આપીશ, તેમને માટે હું—

‘નીરીશ નીરીશ વીરા લીલી નાગરવેલ,
ઉપર નીરીશ રાની શેરડી રે !’
પછી તમારે માટે વીરા,

‘રાંધીશ, રાંધીશ, વીરા કમોદના કુર;
પાશેર રાંધીશ, કાશુ ખીચડી રે !

પાપડ શેકીશ રે વીરા, પૂનમ કેરો ચાંદ,
ઉપર આહુને ગરમર આથણાં !’

બહેન લાઈની મહેમાનગતિ કરવા જેની અધીરી ઘણ રહી છે ! ખાર
ખાર વર્ષે પોતાને મળવા, પોતાને સાસરે આવેલા લાઈને જમાડવા
બહેન શી શી તૈયારી કરે છે, શી શી સામગ્રી એકઠી કરે છે ! એનું
કેવું સુરેખ શબ્દ ચિત્ર ઉપરની પંક્તિઓ રજૂ કરે છે ! અને આ બધી
સામગ્રીમાં, ઉતાવળમાં, દોડાદોડીમાં પેલી જાંઘુ પ્રેમની ઉંડાત ખાવના
કેવા ડોકિયા કરી રહી છે ?

‘જમશે, જમશે, મારો માડી જયો વીર,
 લેળી જમશે, એક જ બેનડી !’
 ઊંચી મેડી રે વીરા ઉગમણુ ફરખાર,
 તિયાં ઢાળશું, તારા ઢાલિયાં રે !’

લાઇ જમીને જરા આડે પડખે યશે. પછી એક ખીખને સુખ
 દુઃખની વાતો પૂછશે, ત્યારે.

‘કે’જે કે’જે બેની સુખ દુઃખની વાત,
 ઘર જશું તો માતા પૂછશે રે...’

ભાઈ બહેનના સાસરિયાના સુખ દુઃખની વાત પૂછશે. ત્યારે બહેનનું
 દિલ ખેલશે.

‘ખાવી ખાવી રે વીરા ખોરડી જર,
 ખાર વરસેનો ખાટેલ ખાજરો રે !’

‘ભાઈ ! પૂછીશ મા ! સાસરિયાના દુઃખ ! ખોરડી જર અને
 ખાટેલ ખાજરાના રોટલા, તારી બહેનના નસીબમાં લખ્યા છે ! અને
 મારા શરીરની શી હાલત છે એ તો પૂછતો જ નહિ, કારણુ કે-

‘ખાર ખાર વરસે રે માથા આળિયાં,
 ને તેર તેર વરસે તેલ નાંખિયા !’

‘ભાઈ ! તું આવવાનો છે, એમ જાણીને, તારી ખીકે જ મારા
 સાસરિયાવાળાઓએ મને માથું છોડીને તેમાં તેલ નાંખવાની રખ આપી,
 નહીં તો સાસરિયાના કામકાજમાં કાંઈને મારા માથા સામે
 જોવાની કુરસદ ક્યાં છે ? બહેનના દુઃખની કરુણ કથની સાંભળી લાઇનું
 અંતર દ્રવી ઉઠે છે ! લાઇ લાગણીવશ થઈ જઈ બહેનને કહે છે.’

‘મિલો મિલો રે બેની તમારા દેશ,
 મિલેને બેની તમારા સાસરા !’

પણ બહેન એમ લાગણી વશ થઈને હકીકત અવગણી શકતી નથી,
 કહે છે.

‘વીરા મારા ! બેની તારે ત્યાં માસ છ માસ,

પછી તો જાવું બેનીને સાસરે રે !’

ભાઈ ! તું ઉતાવળો ન થા. બહેનને નમીએ તો સાસરિયું કાયમનું તપાસું છે ! તારે ત્યાં હું આવું ચ કેટલાક દાંડા ? માસ, છ માસ ! પછી કાંઈ સાસરે આવ્યા વિના ચાલશે ?

પણ...ખીજ સવારે હૈયું ચીરી નાખે તેવો પ્રસંગ બને છે. બાર બાર વખે પોતાના વીરા પાસે સાસરિયાની પેતાની કડુણ આપરીની સંભળાવતી બહેન, ભાદર (નદીમાં) ઝંપલાવે છે, અને જીવનનો કડુણ અંત આણે છે. ત્યારે લોકગીતમાં જે કડુણતાની પરાકાષ્ટાનું હૃદય વેધક ચિત્ર છે, એની આ બે પંક્તિઓ ગમે તેવા કઠોર હૈયાને પીગળાવે એટલી તાકાત ધરાવે છે.

‘ભર્યાભર્યા રે વીરા ભાદરના પાણી,
ભાદરની રહે બેનીઆ તણાઈ ગયા.’

‘આ રે કાંઠે વીરો રહ રહ રૂએ,
ઓલે કાંઠે રૂએ માવડી રે !’

લોકગીત તો લોકજીવનની વહેતી ગંગા છે. ક્ષણે ક્ષણે ઊઠતા જન-હૃદયના કોમળ અને કઠોર ભાવો તેમાં બિંદુબિંદુ બનીને ભળ્યા છે. અસંખ્ય હૃદયોએ પોતાનાં વ્યક્તિત્વ, કલ્પના અને મનોભાવોને વાણીઘાટ આપ્યો છે. અનુભવની સાદગી અને સચ્ચાઈ તેમાં સુક્રપણે બોલે છે. જીવનના નિરનિરાળા પ્રસંગ-રંગો તેમાં આગવી રીતે ખીલે છે. આ દૃષ્ટિએ જનમન, જીવન અને સમાજ-જગતનો એવો એક પણ ભાગ કે ભાવ શેષ રહ્યો નથી, જે લોકકંઠે ચડીને ગવાયો ન હોય !

મારો સૂરીલો સથવારો-

બોરીબંદર પામે દોટ હોળી
ચકલાનો નવરાત્રિ ઉત્સવ હોય
કે ચોપાટી તીંગે આવેલું લોય-
લકા એસ્ટેટનું ચોગાન હોય.
પણ મારા લોકસંગીતના
હાર્યકમના શ્રીગણેષ મહાય, શ્રી
એ. યુ. પરમારની કલેરીયોનેટના
મધુર સૂરોધી! કલેરીયોનેટમાં એ
કુક મારે અને જાણે આંખાના
વનમાંથી ચેત્ર વૈશાખે કોયલનો
મધુર ટહુકો ફિલ લોભાવે એવો
સૂર છોડે! ..અને શ્રોતાઓના
હિલ બોલે, “સંભળાવ!
સંભળાવ! ભાઈ! તારી ‘શર-
ણાધ’થી અમને ધરવી દે...આજ

**[કલેરીયોનેટનવાજ
શ્રી એ. યુ. પરમાર]**

અમને તરસ્યા ન છોડતો!’
મારા મિત્ર નવિનભાઈ શેઠ અને તેમના પિતાશ્રી વરજીવનદાસ
શેઠ તો આ કલાકારની કલા પર સદાય આક્રિત છે...

—યશવંત વ્યાસ.

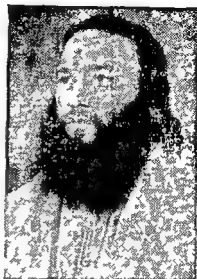
મુખ દીધો પ્રભુ ભજનકું,
સુનન દીધો હે કાન;
તાર ને કું દી દીનતા,
જૂડન કું અભિમાન!

શ્રી યશવંત વ્યાસે

લોકસાહિત્યમાં 'ધાર્મિક ભાવના'

રજુ કરીને સૌને મંત્રમુગ્ધ બનાવ્યા !

નવરાત્રિ ઉત્સવ દરમિયાન
ગયા વર્ષે હું મુંબઈ આવ્યો.
એ આશાએ કે મને મુંબઈમાં
રાસ, ગરબા, ગરબીઓ રમાતી
અને ગવાતી જોવા મળશે;
પણ એવું જવલ્લે જ જોવા-
માંલળવા મળ્યું. આકસ્મિક
યોગથી જ એક સ્થળે એક
નવરાત્રિ ઉત્સવના કાર્યક્રમમાં
ભાઈ યશવંત વ્યાસના લોક-
ગીતોનો કાર્યક્રમ સાંભળવા
મળ્યો. વિષય હતો, 'લોક-

[સ્વામિ પૂર્ણાનંદજી.]

સાહિત્યમાં ધર્મ ભાવના' અને સ્થળ હતું, રામબાગ, ભૂલેદેર.
એમની લોકગીતો રજુ કરવાની શૈલી અને લોકસાહિત્ય પીરમ-
વાની કળા પર હું મુગ્ધ થઈ ગયો. તેમણે આ કાર્યક્રમમાં
મારા પ્રિય અથ 'રામાયણ'માંથી પણ કેટલાંક પ્રસંગો ગાઈ
સમજાવ્યા; તેમાં રહેલી લોકકવિની ભાવના સમજાવીને તેમણે
શ્રોતાગણ કે જેમાં સ્ત્રીઓ, પુરૂષો અને બાળકો યોદ્ધી સંખ્યામાં

હતા, તે સૌને મંત્રમુગ્ધ કરી દીધા ! સલાને એમણે 'રામમય' બનાવી દીધી !

પછી તો હું એમના એ પત્રીના બધી રાત્રિઓના કાર્ય-ક્રમેમાં ગયો, અને એ ના લોકસાહિત્યની રસદહાણ લીધી. મુંબઈ ઈશ્વરનો પાડ માને કે તેને આવા નવયુવાન જ્ઞાની-અને ગાયક-કલાકાર મળ્યા છે. હું તેમની પ્રગતિ ઈચ્છું છું.

—સ્વામિ પૂર્ણાનંદજી.

તા ૫-૧૧ '૬૪

સ્વામિ પૂર્ણાનંદજી ખેડા જીલ્લામાં સહીજ પાસે સદામતની મઠીમાં રહીને ગુરૂ દત્તાત્રય આશ્રમ ચલાવે છે. આનુબાનુના ગામડાઓમાંથી આવતા બહા લોળા ગ્રામ્યજનોના અનેક દુઃખ — દહો, રોગો દૂર કરી તેમની યોગ્ય ચિકિત્સા કરે છે, ગ્રામ્યજનોમાં અને શહેરી જનતામાં તેમનું નામ છે અને સારું માન જળવાય છે. તેઓ આજન્મ બ્રહ્મચારી છે, જ્ઞાની છે, અને સેવાભાવી છે.

રાતકો ભૂપણ ઇંદુ હૈ, દિનકો ભૂપણ ભાણ;
દાસકો ભૂપણ ભક્તિ હૈ, ભક્તિ કો ભૂપણ જ્ઞાન !

જીવનના વિધવિધ પાસાઓને આવરી
લેતા લોકગીતોને લોકભોજ્ય બનાવનાર

શ્રી યશવંત વ્યાસ

તા. ૨૭ નવેમ્બર ૧૯૬૪ ને દિવસે, શ્રી યશવંત વ્યાસે
અમારી કોલેજમાં લોકગીતોનો એક કાર્યક્રમ રજૂ કર્યો હતો.
જીવનના વિધવિધ પાસાઓને આવરી લેતા લોકગીતોને તેમણે
રસપ્રદ શૈલિએ અને હૃદયસ્પર્શી ભાવો સાથે ગાઈ બનાવ્યા
હતા. બરસો વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રાધ્યાપકોએ પૂરા બે કલાક
સુધી ચાલેલા તેમના કાર્યક્રમમાં શરૂથી અંત સુધી ખૂબ આનંદ
માણ્યો હતો. હું ઈચ્છું છું કે આપણી સમાજક સંસ્થાઓએ
આપણા લોકગીતોનાં પ્રચારમાં ઉંડા રસ ધરાવવો જોઈએ, અને
શ્રી યશવંત વ્યાસ કે જેમની પાસે લોકગીતોને લોકભોજ્ય
બનાવવાની પુરતી શક્તિ અને લાયકાત છે; તેઓ આ કાર્યને
વધુ સફળતાથી ખરે પાડી શકશે. આ દિશામાં હું તેમને
વધુને વધુ સફળતા ઇચ્છું છું.

-સાવિત્રીબેન એચ. દોશી.

પ્રાધ્યાપિકા,

ગુજરાતી વિભાગ;

ઝૂનઝૂનવાલા આર્ટ્સ અને

સાયન્સ કોલેજ, ઘાટકોપર.

જનસમૂહને જકડી રાખતા

લોકપ્રિય લોકગાયક —

થોડા સમય અગાઉ તેમના વતન સિહોર (સૌરાષ્ટ્ર)માં શ્રી યશવંતભાઈ વ્યાસનો, લોકસાહિત્યનો એક સુંદર કાર્યક્રમ અમારી સંસ્થાના ઉપક્રમે વિશાળ જનસમૂહની હાજરીમાં યોજાયો હતો.

ભાઈશ્રી વ્યાસ પાસે લોકસાહિત્યની આગવી રજૂઆત છે; ઉપરાંત તેમની સૂઝ પણ હાલ માગી લેયે તેવી છે; તેમની શૈલી અને જનસમૂહને વહેતા પ્રવાહમાં સતત જકડી રાખવાની તેમની શક્તિ ખરેખર પ્રશંસાને પાત્ર છે.

ભાઈશ્રી વ્યાસ લોકસાહિત્યનું વિશેષ સંશોધન કરી જનતા સમક્ષ મૂકે અને લોકોની દિનપ્રતિદિન સાહિત્ય પ્રત્યે વધતી જતી અંતરીય ચિંતા તેઓ સંતોષે તેવી હાર્દિક અપેક્ષા છે.

—હરિપ્રસાદ એમ. સંઘવી.

મંત્રી :

સંગીતકલા વિહાર,

મુનીચોક, સિહોર.

(સૌરાષ્ટ્ર)

લોકસાહિત્યમાં સમાજજીવન:

વિભાગ

૬૬૦

ગદ્ય કાલનું અને આજનું

અને તે સર્જનારા સંસ્કારબળો. ★

લોકસાહિત્યના મહાસાગરમાંથી મળેલાં કેટલાંક મહામૂલ્ય રત્નોમાંથી થોડા નીચે રજૂ કરું છું.

આગ લાગી વન ખંડમે, દાઝયાં ચંદન વંસ,
હમ તો દાઝયા પંખવિણ, તું ક્યાં દાઝે હંસ ?

વિશાળ વનમાં એક દિવસ આગ લાગી ત્યારે ચંદનવૃક્ષો સળગી ગયા પશુ ચંદનવૃક્ષ સાથે હંસ પશુ દાઝયા, તેમને આગમાં બળતા જોઈ વૃક્ષોએ પૂછ્યું, 'તમે કેમ દાઝો છો ?' હંસનો ઉત્તર :

પાન મરેડયા, રસ પિયા, બેઠયા એક જ ડાળ;
તુમ જલો હમ હાડયે, જીવો કિતોઈ કાળ ?

હે ! ચંદનવૃક્ષ, તારા પાંદડા મરેડી મરેડીને તોડયાં, તારો રસ પીધો, આપણે બંને એક જ નવાણુ પર વસ્યા, હવે જ્યારે તું સળગતો હો, ત્યારે તને મૂકીને અમે બેઠી જઈએ, તે અમારે કેટલા બધ હવે કાઢવા છે ?

વૃક્ષ અને પંખીઓના પ્રતીક દ્વારા લોક કવિએ આ વિચાર કણિકામાં માનવજીવનને કેવો ઉમદા બોધ આપ્યો છે ! માણસ જ્યારે પૈમે-ટકે સુખી હોય, ત્યારે આસપાસ સગાંસનેદી જતીને રહેવાવાળા ધણાં 'મિત્રો' બની જાય છે, પશુ માણસ જ્યારે દુઃખમાં આવી પડે, નિર્ધન બનીને જીવતો હોય, ત્યારે જ જે ઠાઈ તેનો સાથ ન મૂકે, એ જ તેનો ખરો મિત્ર સમજવો ।

* આમાંના ઘણાંખરા ગીતો સંપાદકે 'જ્ઞાનપ્રસાર મંડળી'ના વ્યાખ્યાનોમાં રજૂ કર્યા છે.

જનસમૂહને જકડી રાખતા

લોકપ્રિય લોકગાયક —

થોડા સમય અગાઉ તેમના વતન સિહોર (સૌરાષ્ટ્ર)માં શ્રી યશવંતભાઈ વ્યાસનો, લોકસાહિત્યનો એક સુંદર કાર્યક્રમ અમારી સંસ્થાના ઉપક્રમે વિશાળ જનસમૂહની હાજરીમાં યોજાયો હતો.

ભાઈશ્રી વ્યાસ પાસે લોકસાહિત્યની આગવી રજૂઆત છે; ઉપરાંત તેમની સૃષ્ટિ પણ દાદ માગી લેતેવી છે; તેમની શૈલી અને જનસમૂહને જોતા પ્રવાહમાં સતત જકડી રાખવાની તેમની શક્તિ ખરેખર અશંકાને પાત્ર છે.

ભાઈશ્રી વ્યાસ લોકસાહિત્યનું વિશેષ સંશોધન કરી જનતા સમક્ષ મૂકે અને લોકોની દિનપ્રતિદિન સાહિત્ય પ્રત્યે વધતી જતી અંહીરૂચિને તેઓ સંતોષે તેવી હાદ્દિક અપેક્ષા છે.

—હરિપ્રસાદ એમ. સંઘવી.

મંત્રી :

સંગીતકલા વિહાર,

મુનીચોક, સિહોર.

(સૌરાષ્ટ્ર)

ગામના લુહારી રે વીરા,
 વજને વિનવું રે;
 મારી માંડવડી મઠી લાવ્ય રે,
 મારી સાહેલીનું બે...હ...હું...રે!

ગામનો સુધાર, ગામનો લુહાર, ગામનો રંગારી સૌ એક સીને મન સગા બાઈ જેવા હતા. આ બધાની મદદથી સ્ત્રીએ પોતાની માંડવડી ખનાવી. આ સામાન્ય સાગતા લોકગીતમાં સમાજ જીવનના સહિયારા કૃત્યનો સહિયારો આનંદ નથી શું? આત્મેષ આપણે શહેરી સ્ત્રીઓને શાકભાજીવાળાને કે બંગડીવાળાને પણ 'બાઈ!' 'માઈ!' કહીને પોતાનું મન માન્યું કામ કઢાવી લેવાની કળા અજમાવતી નથી જોતા? સ્ત્રીના આ ગુણને તેની આવડત તરીકે જ ઓળખવો જોઈએ.

આ વિશે ઘણાંખરા ગીતો આગલા પ્રકરણમાં (કુટુંબ જીવનમાં) આવી ગયા છે, એટલે તેનું પૂનઃઉચ્ચારણ કે વિવરણ ન કરતાં બીજા મુદ્દા પર આવીએ.

લોકસાહિત્યની કેડી પાડનારા મણે સામાન્ય માનવીઓ હતા પણ તેમણે સમાજજીવનની મર્યાદા કદિ લોપી નહિ. જાણે પછી તેઓ ખેડૂત કામના હતા કે નીચલા ઘરના હતા, ચારણ હતા કે રજપુત હતા, આહીર હતા કે મેર હતા. પણ તેમના જીવનમાંથી કેવી સમ્બાધ નીતરતી હતી? તેમના પછી આવનાર પેઢીને તેમણે સાચો રાહ બતાવ્યો.

સોરઠી પ્રેમકથાના પાત્રો

આ કથન માટે અવ્યાસીઓને સોરઠી પ્રેમકથાઓ તપાસી જવાની મારી લલામણ છે. સૂરજની સાથે પરણેલા છતાં એકબીજાને સ્પર્શ્યા વિના રહેલા પતિ-પત્ની આણંદ અને દોહરો, પ્રથમ દ્રષ્ટિએ જ નાગમદ નામની કાઈ યુવતી પોતાની

લોકકવિ શ્રી દુલાભાઈ કાગળું પેનું ભજન ‘વડો કુંછે મારી વડવાઈયું
સળગી ને મેલી ઘો તમે જૂના માળા.’.....

એ ઉપરના દુહાની ભાવના પર જ આધારિત છે ને? આ કથાના
મૂળ મહાભારતની એક કથામાં છે. એ ભજનની એક પંક્તિ જુઓ :

‘આશરે અમે તારો ઈંડા ઉછર્યા ને, ખાધાં ફળ રસવાળા,
મરવા ટાંણે, સંગ મેલી છે, ઈ મોઢાંરે, મશવાળાં !’ *

કાઈ નિબંધ લેખકને કે કાંઈ પ્રખર વક્તાને જે સમજાવવા માટે
લાજું ભાષણ આપવું પડે કે પાનાંના પાનાં લખવા પડે, તેને લોકકવિએ
દ્રંધ્રા દુહાની બે પંક્તિઓમાં જ સમજાવી દીધું !

પાત્ર બિગાડે ફળ ડસેં, ખેઠે શીતલ છાંય;
તુમ જલો, હમ ઉડિયે, જીવનકા ફલ નાંય !

સૃષ્ટિ પર સમાજજીવન કેમ ઘડાયું? માનવીને સમાજ રચવાની જરૂર
કેમ જણાઈ? માનવીને સુખમાં તો કદાચ ‘સમાજ’ની જરૂર નહિ લાગતી
હોય, પણ દુઃખમાં ‘સમાજ’ સાંભર્યા વિના રહે છે? એટલે જ તો
ભગવાન મનુએ સમાજના નિયમો માનવી માટે ઘડ્યા, માનવીએ માનવીના
દુઃખ વખતે શું કરવું એ સમજાવ્યું. માનવી-માનવી મળ્યા, અને સમાજ
થયો. બન્ને પરસ્પરના સુખદુઃખોની લાગણી સમજતા થયા; પરસ્પરના
દુ ખોમાં ભાગ લેતા થયા.

જીજીવનની જ વાત લખએ, નવરાત્રિના દિવસો આવ્યા. સ્ત્રીને ગરબી
રચવાની જરૂર પડી. એટલે એણે મરણો ગાતાં ગાતાં ગાયું.

ગામના સુધારી રે વીરા, તુજને વિનવું રે;
મારી માંડવડી ઘડી લાવ્ય રે,
મારી સાહેલીનું બે...ડ...હું...રે !

* આ આખું ગીત ‘કાગવાણી’ ભાગ ૩ માં જોવું.

વિદાય પછી કે મૃત્યુ પછી) ફરીથી પરણી શકી હોત, ફરીથી સંસાર માંડી શકી હોત, પણ એને મન તો એણે પેલા સોમનાથની સખાતે જતા 'ધરવીર સાથે ગાળેલી એક રાત' જ સાચો સંસાર હતો, એમાં જ એના જીવનનું સુખ સમાઈ જતું હતું ! કેવી ઉદ્ધત લાવના ! કેવો અવિચળ પ્રેમ !

ધન્ય છે, એ સ્ત્રી જીવનને !...જેણે ભારતીય સ્ત્રી માટે સતી સીતા, સાવિત્રી કે દમયંતી પછી પણ એ પ્રણાલિકા જાળવી રાખવા પોતાનું જીવન સુખ સમર્પ્યું !

આ ગર્ભ કાલના સમાજ જીવનની વાત. હવે આજના સમાજ જીવનના પ્રતિબિંબ ત્રીસનું લોકસાહિત્ય જોઈએ.

એક પર બીજી પત્ની લાવવાના પ્રતિબંધક કાયદાની ભીતરનું લોકગીત !

કુળમાં સરકારે દિપતી પ્રતિબંધક કાયદો પસાર કર્યો છે ! એ કાયદો ગરીબ-શ્રીમંત, સામાન્ય, અસામાન્ય અને શહેરી તથા ગ્રામ્ય જનતાને એકસરખોજ લાગુ પડે છે ! હવે આ કાયદાની ભીતરમાં કેવા કેવા કારણો છૂપાયા છે, કે જેનાથી આ પ્રધાને બંધ કરવા કાયદાનું સ્વરૂપ આપનું પડ્યું છે, તે સમજવા આ લોકગીત તપાસીએ.

આ લોકગીત સુરત તરફની દુનગા કામમાં ગવાના લોકગીતોના સંગ્રહમાંથી સાંપડ્યું છે.

સાકરિયા શેરડી વાવી મથુરિયે,

સાકરિયા શેરડી વાવી રે લોલ.

વાઢી વાઢીને ભારા બાંધ્યાં મથુરિયે,

વાઢી વાઢીને ભારા બાંધ્યાં રે લોલ.

સામે ટીકી ટીકીને જોઈ રહી છે, એ ખજર પડતાં જ પોતાના મોં આગળ પાઘડી ધરી દેતો નાગવાળો, માત્ર એક વચન ખાતર સો સો નવચંદરી લેંસો શોધવા નીકળતો ત્રીમી વિજ્ઞાણ, કે હલામણુ જોઈવાની 'સમશ્યા'ઓ ઉકેલવાની યુદ્ધિ પર આક્રિંત થઈને તેને દિલ દઈ બેસતી સોન જેવી ચતુર સ્ત્રી જેવા પાત્રો કઈ વિદ્યાપીઠના સ્નાતકો હતા? * છતાં તેમણે તેમના આદર્શ જીવનથી સમાજ માટે દાખલા બેસાડ્યા છે, તે નવી પેઢી માટે કેવા પ્રેરક છે? પોતાની સામે નિહાળતી યુવતી પરથી નજર ફેરવી લેનારા કે વચ્ચે પુસ્તક ધરીને આવરણ ઊભું કંનારા યુવાનો આજે, આ સુધરેલા સમાજમાં પણ ક્યાં જોવા મળે છે?

બીલ કન્યાનો આદર્શ

મગવાન સોમનાથનું મંદિર તોડવા ધસી આવતા મહમંદ ગઝનીની ચઢાઈ સામે 'સોમનાથની સખાતે' જતાં અરહીલા ગામનો હમીરજી ગોહિલ, ગીરની કુંગરાળ ઝાડીઓ વચ્ચે વસવાટ કરતા બીજોના આગેવાન, વેગડાની કન્યા સાથે પરણે છે. માત્ર એક જ રાત સાથે રહે છે અને પોતાનું સંતાનખીજ બીલપુત્રીના ઉદરમાં મૂકતો જાય છે! ખીજી સવારે તો એ ચાકી નીકળે છે! એને ખજર જ છે (અને તેને પરણનાર બીલ કન્યાને પણ ખજર જ છે) કે પોતે (હમીરજી ગોહિલ) પાછો આવવાનો નથી, છતાં આ ગોહિલ હમતે મોંએ મોતને બેટે છે, પણ તેનું કુળ-વંશ વેલો-વધારે છે, પેલી બીલ કન્યા! એક જ રાત્રિનો લગ્ન-સંસાર! પણ ક્યાંય 'મનની ઓછપ નહિ. કે દિલનું દુઃખ નહિ!' આ છે, લોકસાહિત્યમાં સમાજજીવન-સર્જનારા પરિણો, કે જેમણે સમાજને નિયત કરેલી મર્યાદા કદિ લોપી નહિ! એ બીલ કન્યાએ ધાયું હોત, તો (હમીરજી ગોહિલની

* વધુ દાખલાઓ માટે જુઓ મેવાણીનું 'સોરઠી પ્રેમકથાઓ' નામનું પુસ્તક.

વિદાય પછી કે મૃત્યુ પછી) ફરીથી પરણી શકી હોત, ફરીથી સંસાર માંડી શકી હોત, પણ એને મન તો એણે પેલા મોમનાથની સખાતે જતા 'થરવીર સાથે ગાળેલી એક રાત' જ સાચો સંસાર હતો, એમા જ એના જીવનનું સુખ સમાઈ જતું હતું' કેવી ઈદ્દત ભાવના ! કેવો અવિચળ પ્રેમ !

ધન્ય છે, એ સ્ત્રી જીવનને !...જેણે ભારતીય સ્ત્રી મટિ સતી સીતા, સાવિત્રી કે દમયંતી પછી પણ એ પ્રજ્ઞાલિકા જાળવી રાખવા પોતાનું જીવન સુખ સમર્પ્યું !

આ ગર્ભ કાલના સમાજ જીવનની વાત. હવે આજના સમાજ જીવનના પ્રતિબિંબ ત્રીલતું લોકસાહિત્ય જોઈએ.

એક પર ખીજ પત્ની લાવવાના પ્રતિબંધક કાયદાની ભીતરનું લોકગીત !

મુખ્ય સરકારે દ્વિપત્ની પ્રતિબંધક કાયદો પસાર કર્યો છે ! એ કાયદો ગરીબ-શ્રીમંત, સામાન્ય, અસામાન્ય અને સહેરી તથા ગ્રામ્ય જનતાને એકસરખોજ લાગુ પડે છે ! હવે આ કાયદાની ભીતરમાં કેવા કેવા કારણો ધૂપાયા છે, કે જેનાથી આ પ્રધાને બંધ કરવા કાયદાનું સ્વરૂપ બાપનું પડ્યું છે, તે સમજવા આ લોકગીત તપાસીએ.

આ લોકગીત સુરત તરફની દુનગા કામમાં ગવાતા લોકગીતોના સંગ્રહમાંથી સાંપડ્યું છે.

સાકરિયા શેરડી વાવી મથુરિયે,

સાકરિયા શેરડી વાવી રે લોલ.

વાઢી વાઢીને ભારા બાંધ્યાં મથુરિયે,

વાઢી વાઢીને ભારા બાંધ્યાં રે લોલ.

મુંબઈ વેચવા ગ્યો'તો મથુરિયો,
 મુંબઈ વેચવા ગ્યો'તો રે લોલ.
 રોકું રૂપિયા લાવ્યો મથુરિયો,
 રોકું રૂપિયા લાવ્યો રે લોલ.

મથુરિયા નામના ખેડૂતે પોતાના ગામડા ગામના ખેતરમાં શેરડી વાવી.
 તેના પાક સારો થયો એટલે બારા ખાંધીને મથુરિયો મુંબઈ શેરડી વેચવા
 ગયો. તેમાંથી તેને સોથી વધારે રૂપિયા મળ્યા ! પછી ? પેલી કહેવત
 મુજબ, મુંબઈમાં સાબરે સોની અને દુઃખમાં સાબરે રામ !

રૂપિયા મળ્યા એટલે મથુરિયો ઉપડ્યો, સોનીને ત્યાં !
 તે બે બેરીનો ધણી હતો.

એટલે,
 નવીને સાંકળા ઘડાવ્યા મથુરિયે,
 જૂની રિસાઈને ચાલી રે લોલ.

જ્યાં સો રૂપિયા હાથમાં આવ્યા, એવા મથુરિયાએ તેના સોનાના
 સાંકળા (કકંણ) ઘડાવ્યા, પણ ધરે આવ્યો ત્યાં થઈ તકરાર નવીને
 રીઝવા જતાં જૂની રિસાઈ ! પછી તો ઘરમાં નવીજૂની વચ્ચે રાજ
 રાજ ઝગડાઓ વધતા ચાલ્યા ! જૂનીને મનાવવા જતાં નવી રિસાઈ,
 અને નવીને રિસાઈવતાં જૂની રિસાઈ ! ધરના નાના નાના કણ્યા કંકાસની
 મથુરિયાના મગજ પર કેવી અસર થઈ.

બંગાડી લેવા ગ્યો'તો મથુરિયો,
 ચૂંદડી લઈને આવ્યો રે લોલ
 કાથમીર લેવા ગ્યો'તો મથુરિયો,
 આદુ લઈને આવ્યો રે લોલ !

✓ દર્શન કરવા ગ્યો'તો મથુરિયો,
 ઝાંપે જઈને આવ્યો રે લોલ !

આમ, મથુરિયાના રોજરોજના કામમાં કંટાળો, ભૂલો અને એકને બદલે બીજું થતું ગયું ! એના કંકાસને કાંઈ સીમા ન રહી, એટલે મગજની અસ્થિરતા પણ વધતી ગઈ, પરિણામે—

બળ્યું, તારૂં જીવડું ને બળ્યું તારૂં રળવું.

બળ્યું સંસારમાં રહેવું કે લોહ !

જે ઊંચીના ધણીની હાલત, ધરસંસારના રોજરોજના અગડા, કજીયાકંકાસ અને અશાંતિના કારણે કેવી દયામણી થઈ જાય છે ? જેના ધરમાં શાંતિ નથી, જેના મનમાં શાંતિ નથી, જેના જીવનમાં શાંતિ નથી, એ માનવી પછી સાખ્યો રૂપિયા કમાયો હોય તો ય શું ? પૈસાથી કાંઈ શાંતિ થોડી ખરીદી શકવાનો હતો ? આ લોકગીત તદ્દન સરળ છે, પણ લોકકવિએ જે ઊંચીના ધણીને આ ગીતનો નાવક બનાવીને આંતે તેમાંથી કેવો બોધ અને સાર કાઢ્યો છે ? આ લોકગીત, સરકારના દ્વિપત્ની પ્રતિજ્ઞાક કાપદાના પ્રચાર માટે કેટલું ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે ?

ઝોરડીની સમસ્યાનું લોકગીત :

આવું જ એક બીજું લોકગીત, જે લોકકવિ શ્રી. મગનલાલ ચાંદલિયાની કલમે લખાયું છે, તે પણ આપણો સરકાર, કુટુંબ નિયોજન, ફેમીલી પ્લાનીંગ (બર્થ કન્ટ્રોલ) નો જે રીતે પ્રચાર કરે છે, તેના કરતાં ધણી સચોટ અસર કરે તેવું સળ લોકગીત છે.

‘ઝોરડી થઈ ગઈ સાંકડી, એની પાછડી મોટી થઈ રે,
આજ હું શોધું, ઝોરડી આખા ગામમાં ગાંડો થઈ રે.’

લોકકવિ વગર પાછડીએ ઝોરડી શોધવા નીકળે છે, અને તેના અનુભવે તેને જણવા મળે છે કે વખત જતાં ઝોરડી નાની નાની થતી જાય છે અને તેની પાછડી (ની-રકમ) મોટીને મોટી થતી જાય છે ! ગરીબ બિચારો લોકકવિ એક ઝોરડીની પાછડીના રૂપિયા કાંચી નાવે ?

‘ઝોરડી માટે ઇંટ મળે નહીં, મેડિયું મોટી થઈ રે,

ઝોરડી કેરાં ‘મુરતિયાં’ની ફાળું ફરી રહી રે !

લોકકવિ જેવાં ધણાં મરીત યુવકો ‘ઝોરડી’ના લગ્ન માટેના ઉમેદવારો (મુરતિયા) બનીને ફરી રહ્યાં છે, પણ ઝોરડી મળતી નથી, (અલબત્ત, પાવડી વગર !)

ધણાં ધણાં કારણો ખતાવી, એ વગર પાવડીએ ઝોરડી શોધવા નીકળે છે, પણ તેને કોઈ દાદ દેતું નથી ! છેલ્લે થાકેલો, કંટાળેલો એ લોકકવિ વૈદ્યાનિકને સંબોધીને કહે છે કે,

‘મનમાં થાતું ઢાલ ટીપું આખા જગતને ચોરે જઈને,

ખેતરે ખેતરે અન્નની સાથે ઝોરડી વાવો લઈ રે...ઝોરડી !’

આ વૈદ્યાનિકે અધા એટલે બોમ્બ, હાઈડ્રોજન બોમ્બ અને જાતજાતના સસ્ત્રોની શોધખોળમાં પડ્યા છે, અને જગતનો વિનાશ અને તોડલો જલ્દી કેમ થાય તેની શોધમાં પડ્યા છે ! શા માટે તેઓ એવી કોઈ શોધ નથી કરતા કે જેથી ખેતરમાં એક ઝોરડી વાવીએ અને દસ ઝોરડી ઉગી નીકળે !

પણ હતાશ થએલો—નિરાશ થએલો લોકકવિ, એ જાણે છે કે વૈદ્યાનિકે એવી શોધ કરી શકવાના નથી ! એટલે છેલ્લે જાણે કે પોતે ‘ફિમિલી પ્લાનિંગ’ને (કુટુંબનિયોજન યોજનાનો) પ્રચાર કરતો હોય તેવી અદાથી કહે છે.

‘જનમ’ લેતાં જાળવજે, નવા જનમનારા લઈ રે !

‘જનમ’ લેતો આવજે, તારી ઝોરડી સાથે લઈ રે !

ઝોરડી થઈ ગઈ સાંકડી એની પાવડી મોટી થઈ રે !*

વૈદ્યાનિકેએ એવો ચેતવણીનો સૂર સંભાળ્યો છે કે આજની ઝડપે જો જગતની વસ્તિ વધતી જશે, તો આવતા સો વર્ષમાં આ પૃથ્વી પર

* આ ગીત ધણું લાંબું હોય મુખ્ય પંક્તિઓ જ આપી છે.

માનવીને માર જીભા રહેવાની જ જગ્યા રહેશે ! એટલે એ ક્યનને સહારે પેલા લોકકવિએ કહ્યું કે 'જાઇઓ ! બર્ષ કન્ટ્રોલનો અમલ કરો, નહીં તો નવા જન્મ લેનાર જાળક માટે આ જગતમાં હવે રહેવા માટે જગ્યા નહીં મળે, એટલે એને કહેડું' પડશે કે જાઇ (કે બહેન !) જનમ લેવોજ હોય, તો તારી ઓરડી સાથે લઈને જન્મ લેજે !'

સરકાર, કાયદો અને લોકગીતો

આપણી સરકારે દાંડબંધીનો કાયદો પસાર કર્યા પછી તેના કાયદા સમજાવવા લોકકવિઓને અને સંગીતકારોને તેના પ્રચાર અર્થે નાના નાના ગામડાઓમાં મોકલી આપ્યા હતા, કારણ કે શહેરીઓ તો ભણેલા ગણેલા હોઈ સરકાર જે કાયદો પસાર કરે તેનો અભ્યાસ કરી તેની વિગતો જાણી શકે, પણ ગામડાંના અશિક્ષિત લોકો તેની માહિતી ક્યાં મેળવવા જાય ?

પણ દાંડબંધીના એક માત્ર કાયદાના કાયદા સમજાવવા જ લોકકવિઓ કે લોકગાયકોનો શા માટે ઉપયોગ થાય છે ? સરકારે ખીજ ઘણાં કાયદાઓના કાયદા અને તેને લગતી માહિતી સમજાવવા પણ લોકકવિઓનો અને લોકગાયકોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. સરકાર જે કાર્ય કડકમાં કડક ફરમાન કાઢીને નથી કરી શકતી, તે લોકગાયકોની મીઠી મધુર વાણી અને તીર જેવા તીક્ષ્ણ શબ્દો કરી શકે છે !

—સંપાદક.

લોકકવિ ગિરધરનું એક મુક્તક :

સવાલ :

જલસે પતલા કૌન હૈ,
કૌન જમિસે ભારી ?
કૌન અગ્નિસે તેજ હૈ,
કૌન કાજલસે કારી ?

જવાબ :

જલસે પતલા જ્ઞાન હૈ,
પાપ જમિસે ભારી !
કૌંધ અગ્નિસે તેજ હૈ,
કલંકે કાજલસે કારી !

✽

ઉપરના કથન માટે કોઈ દાખલાઓની જરૂર છે ? રાજા રાવણુથી માંડીને જર્મનીના એડોલ્ફ હિટલરના દાખલાઓ આપણી સામે મોજુદ છે. હિટલરના કોષે દુનિયાને વિશ્વયુદ્ધમાં હોમી દીધી, રાવણના કલંકે તેના કુળનો નાશ થયો, અને કૌરવોના પાપે જમિનો ભાર વધારી દીધો; જે માટે પછી કુરુક્ષેત્રનું યુદ્ધ લડાયું !

લોકગીતોથી લોકસમૂહને કેળવવા તૈયાર થએલા લોકપ્રિય લોક ગાયક - શ્રી વ્યાસ

મુંબઈમાં નવરાત્રિ ઉત્સવ દરમિયાન જાણીતા લોકગીત ગાયક શ્રી યશવંત વ્યાસના ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રના લોકગીતો સાંભળવાની મને તક મળી. ત્રણ કલાક સુધી ચાલેલા તેમના કાર્યક્રમને ખૂબ રસથી સાંભળ્યા પછી પણ લોકો કંટાળ્યા નહોતા પણ વધુ સાંભળવા માટે ઉલટભેર પ્રશંસાપૂર્વક વિનંતી કરતા હતા ! જનસમૂહને કેળવવાની ચોક્કસ દ્રષ્ટિથી લોકગીતો રજૂ કરતા શ્રી યશવંત વ્યાસ તેમના આ હિતુને સારી રીતે સિદ્ધ કરી શકશે. આપણાં જૂના લોકગીતો પર આધારિત આજના કેટલાંક આધુનિક ફિલ્મી ગીતોના રાગોને શાધીને રજૂ કરવાની તેમની સંશોધનવૃત્તિ ખરેખર આશ્ચર્ય પમાડે તેવી છે. શ્રી વ્યાસની આ અતિ મૂલ્યવાન કલાને હું સફળતા ઈચ્છું છું.

જમને મદારાષ્ટ્ર સરકારે
તાજેતરમાંજ જે. પી.
નો ખિતાબ આપ્યો છે.

—ઉપાકાંત જે. લાદીવાલા.

બી. એસ. સી.

(કાર્યવાહક સભ્ય; સૂર સિંગાર સંસદ)

આપણાં સમૃદ્ધ 'વારસા'ના મહાન પ્રચારક યશવંત વ્યાસ

શ્રી યશવંત વ્યાસના લોક
ગીતા સાંભળવાની મને બે
વખત તક મળી છે. આ લોક-
ગીતા યશવંત વ્યાસ મધુર
હલકે અને વિશિષ્ટ સમજાવટથી
રજૂ કરે છે. સિનમાના ગીતાની
તરજે અને જૂના લોકગીતાના
ઢાળ સરખાવીને રજૂ કરવાની
તેમની શૈલી કાંઈને પણ મુગ્ધ

કરે તેવી છે; લોકગીતા એ આપણા સમૃદ્ધ વારસો છે.
આજે એ ભૂલાઈ રહ્યું છે, ત્યારે શ્રી વ્યાસ જેવા તેડ
સંશોધન અને અભ્યાસ કરીને એ વારસાને જાળવી રહ્યા છે;
એ આનંદની વાત છે.

—આશા પારેખ.

તા. ૧-૯-૬૧

ભાતીગળ ભૂતકાળને

જીવંત રાખતી લોકવાણી

સોરઠી સાહિત્ય માત્ર દુહાઓ અને ગીતોમાં જ ઝીલાયું છે એમ નથી. ગદ્યરૂઢિ પણ વીપુલ સામગ્રી કોઈ મંદોદકની રાહ જોતી પડી છે. ચારણો ઉપરાંત ભાદ, છુરી લોકો, રાવડીઆ. ભાતીસર, હુંઘા, મીર વગેરે લોકોનો તો વ્યવસાય જ વહીવંત્યા ઇતિહાસકારોનો છે. આ લોકો પાસે ઇતિહાસીક, સામાજિક, સત્ય, અર્ધસત્યના અનેક વાર્તાઓના ભંડાર ભર્યા છે. એમની કથન-શૈલી વેગીલી ચિત્રાત્મક અને અત્યંત જોશીલી હોય છે. શૌર્ય અને પ્રેમ, સરકારોશી અને સ્વાર્પણ, ઝિઝાહીલી અને જાન-કેસાની, દુશ્મનાવટ અને કાતાર્ધ, અડગતા અને અટંકીપણું, સોરઠી જીવનના આ ભાતીગળ ભૂતકાળને રજૂ કરતી ગદ્યકથાઓ આ વ્યવસાય વાર્તાકારોને કંઈ જીવંતી રહી છે.

—ચુનીલાલ મડીયા.

ખાંધી હાલ તલ્વાર, વહારે ચઢે જે વાલમો;
ધન્ય એ અવતાર, સાચું સોરઠીઓ ભણે!

અર્વાચીન કવિઓના કેટલાક દુહાઓ :

‘નજરે નજર મળતી, એમાં નહીં ઠેકા નહીં તાલ;
આછેરા ઘૂંઘટની આડે, ઉછળે ઝાઝું બહાલ !’

—કવિ રાજેન્દ્ર શાહ.

‘ચેહ ઠરે દુઃખડા ઠરે, ઠરી જાય ખટરાગ;
પણ ધ્યાની આગ, કારે ત્યમ ખમણી ઠરે !’

—કવિ વેણીભાઈ પુરોહિત.

‘કગર, મગર ને કાચખા, જલ સૂકે ચલ જાય;
સાચો રનેહ મીનકો, જલ સૂકે મર જાય !’

—કવિ તનસુખ ભટ્ટ.

‘આપ બળે એકલ ખૂણે, ધૂપ બધે પ્રસરંત;
જગમાં એવા જનમિયાં, અગરખતી ને સંત !’

—કવિ તનસુખ ભટ્ટ.

પ્રાચીન કવિનો એક દુહો !

‘તુલસી ખાંહ સપૂતકી, સપતેમેં અડ જાય;
આપ નિલાવે જીવતાં, ઔર લડકે કો કહ જાય !’

તુલસીદાસજી કહે છે કે સપૂત કે સન્નજનની ખાંચ (હાથ) નો સ્વપ્નમાં પણ સ્પર્શ જાય, તો તેથી કેવો લાલ યાય છે ? તે પોતે તો આપણને જીવે ત્યાં સુધી નિભાવી જાય છે પણ પોતે મર્યા પછી પોતાના પુત્રને પણ આપણને નિભાવવાતું કહેતા જાય છે ! આવી છે સન્નજનતા; આવો છે, સન્નજનતાનો ગુણ !

લોકભાષાનું બળ

વિભાગ

૭ મો

તલ્લવારથી પણ

તીક્ષ્ણ વાણી.

એક જમાનામાં
જ્યારે રાજા મહારાજાઓ
યુધ્ધે ચઢતાં, કે બહા-
રવટિયાઓ જ્યારે
બહારવટે નીકળતા,

ત્યારે ચારણના કવિતો કે બારોટની બિરદાવણીઓ, તેમના બાહુઓમાં
ગળખતું બળ પૂરતા ! ત્યારે ચારણ કે મઠવીની વાણી તલ્લવારથી પણ
તીક્ષ્ણ ધારતું કામ કરતી ! રણસંભામમાં ચૌરંગીતો કે વીરસના
દુહાઓ તેમના બાહુબળમાં વધારો કરતા !

‘ક’થા ! રણમાં પેઠકે કોનો જૂએ સાથ ?

સાથી તારો ત્રણ છે, હૈથું, કઠારી હાથ !’

-આ-કે આવા દુહાઓ લહનારને પાનો ચઢાવતા, પૌરસ ચઢાવતા.

ધ્રુવ ચળે ને મેરૂ ડગે, મહદ્ધ મેલે માણુ;

જોગા કીં જતી કરે, ક્ષત્રિયવટ ખૂંભાણુ ?’

જોગીદાસ ખૂંભાણુની આ ક્ષત્રિયવટને બિરદાવતા કવિ કહે છે કે

જોજે, ધ્રુવનો તારો ચળે તો તેને ચળવા દેજે, દરિયો માઝા મૂકે તો
તેને મૂકવો દેજે, પણ તું તારૂં લીધેલું વચન (તારી જન્મભૂમિ, સાવર
કુંડલા લેવાનું) ન મૂકતો !

લોકવાણીમાં થોરના કાંઠા છે અને જુઠંતા ફુલ છે;

એમાં અમાસના કાળાં ડીબાંગ રૂપ ભર્યાં છે

અને એમાં ગોરી પૂનમના તેજ છે.

— જિતુભાઈ મહેતા.

‘અથવા’ ‘મૂળુ માણેક’ના બહારવટાને ઉત્તેજતો આ દુકો જુઓ :

મૂળુ મૂછે હાથ, બીજે તલ્વારે તહાં;

હત બે ત્રીજે હાથ, (તો) નમત નર અંગ્રેજ ને !

અને કાયરને બેરો કરે, બાયલાને પાણી ચઢાવે અને હાથમાં તલવાર લપ્પને ઝાટકા બોલાવવાનું એમ આરે એવું આ શૈયંગીત, લોકભાષાની તાકાતનો પરચો નથી આપતું ?

ના છડિયા હથિયાર, અલ્લાલા બેલી !

મરણે બે હકડી વાર...અલ્લાલા બેલી !

દેવો ભા ચેતો, મૂળુભા વંકડા !

ના છડિયા હથિયાર...અલ્લાલા બેલી !

‘ખખરદાર ! મૂળુભા ! હિમ્મત ન હારતા, એક વાર મરવાનું તો છે જ ! પછી હથિયાર છોડવાની વાત ત્યાં માટે ? હિમ્મત હારવાની નથી ! ઉઠાવો તલવાર, અથવા આપણો બેવી છે ! ચૂકાવો જંગમાં !...’ એમ દેવુભા કહે છે !

વાઘર મારે છે લાઠીના માર, સંગડા ના કરીએ રે મારા
પરદેશી પાંદડા !

મૂળુએ ચિચોડા માંડિયો, ને વાઘર ભરડે વાડ;
સોદજરની કરી શેરડી; આર્યા ભડ આનાર !

આ લોકવાણીની હિપમા તો જુઓ ! બહારવટિયા ને યરાતન ચઢાવવાની તેની રીત કેવી છે ? મૂળુ માણેકે અંગ્રેજ સરકાર સામે ય મોરચો માંડ્યો છે, અને સોદજરની શેરડી બનાવી છે, તેને ક્રાંતિના સંચારમાં આરવા (નાખવા) માંડ્યા છે ! આવી આવી વાતોથી પછી બહારવટિયાઓ શાંત બેમે ?

ગામતીએ ઘૂંઘટ તાણીયો, રેવે રણછાડરાય
મોતી હતું, રોળાધ ગયું, એવો માણેક મૂળયો !

જુનાગઢ રાજ્ય સામે બહારનું બેઝાર કાઢુ મહારાણીની મદોનગીને
ખિરદાવતો આ દુકો જુઓ.

‘સાવજ ત્રાડે ગિરમાં, જુનાણે તારી હાંક;
દુરમનના કાપ્યા નાક, કરડા થઈ તે કાઢુડા !’

અને પેલા પ્રચલિત લોકગીતની પથમ પકિત જ હોય ને—

કુંગરે કુંગરે કાઢુ ! તારા ડાયરા,
હાડોળાની વાગે હારમ ઠાર રે;
મહારાણી કાઢુ ! ડોકા દીધો તે સોરઠ દેશમાં !

આ સોરઠી મહારવટિયા ! શા માટે ગ્વ. મેવાણીએ તેમને ખિરદાવ્યા ?
કારણકે બહારવટે ચડ્યા પછી પશુ તેમને નીતિ નિયમોના અંધને હતા !
ત્રી પગ કુદૃષ્ટિ ન કરવી, કોઈ મહેન દિઠરી જેવી ગરીબ કન્યાની સાજ
ધૂંટાતી હોય તો જાનનું જોખમ વડોરી લેવું, ગરીબને ત્રાસ ન દેવો વગેરે

એ લોકભાષાની ખિરદાવણી તો જુઓ :

‘વાટકી જેવડી વાવડી, ‘રાવણ’ જેવો રામ;
ભાંગ્યા, ગાયકવાડી ગામ, રોંઢે દિ’યે રામડા !’
‘ધારી અમરેલી મૂજતાં, ખંભા ધરથર થાય,
દરવાજા દેવાય, રોંઢે દિ’યે રામડા !’

બહારવટિયાઓની મદોનગીના કે બહાદુરીના કેટકેટલા દુહાઓ રજુ
કરું ! ખમીરવંતી લોકભાષાએ, —દુહાઓએ, અને સ્ત્રીઓના રાસોએ, તેમના
બહારનટાને વધુ ઓપ આપ્યો !

નારીયું નિત રંડાય, પુરૂષ કદિ રંડાય નહિ;
ઓખો રંડાણો આજ, જાતાં માણેક મૂળવો !

પકડીને રાગના ચરણે પરી દેવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ આરત્ય જંગ સન્નિધિ પોનાના યુનંદા સૈનિકો સાથે ચાલી નીકળ્યો.

ચાર મહીના સુધી સલિમ આરત્ય સેનાપતિ અને બહારવટિયા વેલુખા વચ્ચે સંતારૂઢી જેવું યુદ્ધ જાગ્યું. બહારવટિયાના સમાચાર સલિમ આરત્યને મળે ત્યાં તો બહારવટિયો છટકી જાય. આમ કરતાં કરતાં નાનામાં કુંગર પર બહારવટિયો વેલુખા જંગે બહાદૂર આરત્ય સલિમની ફોજને વચ્ચે ઘેરાઈ ગયો. તલવારો ખળુંખળી અને લોહીની નદીઓ વરસી. વેલુખા જાખમે દાંયે તલવારો ઝાલીને ઝોક બોલાવતો. કેાષ કહેતું કે તેને 'જુજીયા બાપા'ની સહાય છે. પણ અંતે આરત્યના ગાળિયામાં બહારવટિયો ઝડપાઈ ગયો.

મેનાપતિ સલિમ આરત્યજંગે પકડીને તેને કચ્છના મહારાજાની સમક્ષ હાજર કયો.

કચ્છની રાજધાનીનું સરેર જૂજ. પરાંટિયે ત્યાં દમિય સરણામના મીઠા સૂરો વાતાવરણમાં મૂજ હિટતાં, તે બણી ગામ ગામથી લોહો ધળી આવ્યા. 'બહારવટિયો વેલુખા પકડાયો! વેલુખા પકડાયો,'ની વાત આખા કચ્છમાં ફેલાઈ ગઈ. સાત સાત વર્ષથી કચ્છને રંજડતા બહારવટિયા વેલુખાને ફાંસીની સજા થઈ. ફાંસી માટે બહારવટિયો તૈયાર જ હતો. પણ સૌને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરે તેવો બનાવ હવે જન્મ્યો.

ફાંસીને ગાળિયો બહારવટિયાના ગળામાં નાંખવામાં આવ્યો. ઠાળો છુરખો માથે ઢાંકવા માટે તૈયાર કરવામાં આવ્યો તે પહેલાં બહારવટિયાની ઠાઈ છેલ્લી ઈચ્છા બાકી હોય તો તે માટે તેને પૂછવામાં આવ્યું. તેણે કહ્યું, "હા! મરતા પહેલાં મારી એક ઈચ્છા છે. નખત્રાણા તાલુકામાં રંજડતા એક દીપકાને જીવતો પકડીને મારે મહારાજાના પગમાં નાખવો છે."

સૌ આશ્ચર્યચકિત થઈ તેની આ વાત સાંજળી રહ્યા. કેટલાંક હસ્ય. કેટલાંક ગંભીર બની ગયા. મહારાજાએ તેની આ ઈચ્છા મંજૂર રાખી.

હથિયાર વગર દીપડાને પકડયો !

મહારાજનો રસાલો નામનાણાના એ જગતી પ્રદેશ ભણી હિપડયો ચત્વડા નહીના કાતરોમા એક દીપડો રહે દીપડો બારે હુચ્ચો લોકોના દોર પર તરાપ મારી કયાથ માર્તઁ જાય, તે ક્રોધને ખમર ન પડે

સૌને એક સ્થળે મૂકી મહારવટિયો વેલુભા, પેલા દીપડાની બોડ પાસ ગયો દીપડો મહાર નીકળવાની રાહ જોઈને બેઠો 'જીવતા મોત' જેવો વિકરાળ, મરજી જેવા દાત ખતાનતો અને લસલસ કરતી જીભ ઝૂનાવતો દીપડો મહાર નીકળ્યો બાજ પક્ષીની અદાથી વેલુભાએ તેના પર તરાપ મારી અને તેને બન્ને હાથની પકડમાં ઝાલ્યો બિલાડીના બચ્ચાની જેમ પકડીને દીપડાને કચ્છના મહારાજના ચરણમાં ફેંક્યો દીપડો જેવો મહારાજ પર હુમલો કરના ધસ્યો, ત્યાં ફરી એક વાર મહારવટિયા વેલુભાએ દીપડાને ગળેથી પકડી લીધો અને તેની બોડમાં મૂકી આંચો !

વેલુભાની બહાદુરીની વાત કચ્છના આખા પ્રદેશમાં ફેલાઈ ગઈ. વેલુભાની મર્દાનગી પર ખૂબ ચર્ચાને કચ્છના મહારાજાએ તેની ફાસીની સળ માફ કરી એટલું જ નહીં તેને 'કચ્છ કેસરી'નો શિરપાવ આપ્યો પછી તો વેલુભા એક સમાજસેવક અને સંત તરીકે જીવ્યો, અને બાકીનું જીવન તેણે પ્રજા ભક્તિમાં વિતાવ્યું.

ખૂદ કચ્છની પ્રજા આ મહારવટિયાના જીવનથી પૂરેપૂરી ભયંકાર નથી સૌરાષ્ટ્રમાં જેમ મૂળુ માણેક, કાદુ મકરાણી, જોગીદાસ ખૂમાણ કે રામવાળાના મહારવટિયાની વાતો આજે પણ સભળાય છે, તેમ કચ્છના આ મહારવટિયાની બહાદુરીની વાત એટલી મધી પ્રચલિત નથી.

રજપૂત, રાણીવાસનો અને રણુવાસનો !

મધરાતનો સમય છે એક રજપૂત અને રજપૂતાણી એક જ પલંગમાં પોડયા છે. રજપૂત હાંધમાં પડખું ફેરવવા જાય છે ત્યાં તો રજપૂતાણીના ચૂડલામાં રજપૂતના માથાનો વાળ ભરાઈ જાય છે; અને રજપૂત તે વાળ ખેંચાતા હાંધકારો કરે છે; પણ વાળ ન નીકળતાં, તે પલંગમાંથી જમીન પર પડે છે. ધણીને નીચે પડેલો જોઈને રજપૂતાણી જાગી જાય છે; મનમાં મનમાં કહે છે, ‘જે ધણી મારી ચૂડલીના પાશમાં ભરાતા આટલો કાવર અને ડરપોક થઈ ચીસ પાડે એ રણુક્ષેત્રમાં શત્રુઓના પાશમાં સપડતાં તો મરણને શરણુ જ પડેચિને?’

પતિપત્નીની નજર મળી. રજપૂતે રજપૂતાણી સામે જોયું, રજપૂતાણીએ રજપૂત સામે જોયું. પ્રસંગ પારખીને જન્મે ચૂપ બની ગયા. આ વાતને થોડો સમય વીતી ગયો.

દેશ પર આક્રમિત આવી. દુરમનના દળ ચઢી આગ્યા. રણુશિંગા ફૂંકાયા, ત્રંબાળુ ઢોલ ધડૂક્યા અને સમરનો સાદ પડ્યો.

ધર ધરમાંથી એકેકો જુવાન રજપૂત બહાર પડ્યો.

‘ઢોલ ત્રંબાળું ધ્રૂસકે, સિંઘડાના સૂર;
શૂરા રણુમાં સંચરે, ખંખતરીયા બહાદર.’

રણુક્ષેત્રમાં દુરમનો સામસામા આવી ગયા, તલવારોના પા ઝિકાવા માંડ્યા, તલવારની ધારે કેંકના માથા ધડથી જુદા થવા માંડ્યા, ક્રિકિયારીઓ અને ચિત્કારથી રણુક્ષેત્રનું વાતાવરણ કરુણ બની ગયું; કોઈક સૈનિકના હાથ કપાયા, કોઈકના પગ કપાયા, કોઈકની આંખ વિંધાઈ ગઈ તો કોઈની છાતી !

રણસંગ્રામ પૂરો થયો; દૂરમનોને હરાવીને રજપૂતોએ દેશને ખચાખચો, અને ખચેલા, ઝખમી રજપૂતોની સારવાર કરવા તેમની માતાઓ, પત્નીઓ, અને સગાવહાલાઓ પણ રણક્ષેત્રમાં આવી ઊભા.

એવે વખતે પેલી સ્ત્રી પણ આવી, જેની ચૂડીમાં વાળ ભરાયાથી રજપૂતથી ચીસ પડાઇ ગઇ હતી.

ચેતરફ લાશો વેરવિખેર પડી હતી, ઢાઢક નિર્જીવ તો ઢાઢક જખમી. ઢાઢક લોહી નિતરતી તો ઢાઢક ખૂરી રીતે ધાયલ થએલી આવી લાશો જોતા જોતા રજપૂતાણી પોતાની સાસુ સાથે, પોતાના પતિની લાશ શોધવા સમરાગણમાં આગળ વધી;

ત્યાં એક દિશાએથી 'પાણી' પાણી !'ના પોકારો સંભળાયા.

માથે ધડો લઇને રજપૂતાણી, જે દિશાએથી પાણીના પોકારો સંભળાયા, એ દિશા શોધે છે, સાસુ તેને પોતાના પુત્ર પાસે લઈ જવા તૈયાર થાય છે, પણ રજપૂતાણી કહે છે,

કિણુ વિધ પાઉં આણિયો, બોલતાં જલ લાવ,
વાંટે સાંસ બલોબલી, ભાલો હંદા ઘાવ !*

સાસુજી ! તમે પાણી પાનની આગ્રા આપો છો, પણ ક્યા છે, મારો એ કાયર પતિ, જે મારી ચૂડીની નાગચૂડથી ડરી ગએયો? એ પતિ ભાલાના ધાવ ઝીલવા તો ક્યાથી રોકાયો હશે? એ તો દૂરમનોના ઇળ આવતા ભાળીને રણક્ષેત્ર છોડી નાસી ગયો હશે! એ ક્યાથી અત્યાર સુધી અહીં હોય? વળી રજપૂતાણી જાના અનુસંધાનમાં જ આવો જ એક ખીજો કટાક્ષમૂકત દુકો જ ભળાવે છે.

કઠણ ચૂડી લાગતાં, કસમસતો જે કંથ;

એ ભાલાઓ શું સહે, શું સહેશે ગજદંત? x

સાસુ! તમે મારા પતિને પાણી પાવા જવાનું કહો છો, પણ જે પતિ મારી ઠણ્ઠ ચૂડલી લાગતાં જ કઠકાતો, (અકળાઈ જતો) એ આ રણક્ષેત્રમાં બાલના ધા કે હાથીના દાંતના ઝખમો સહન કરવા ક્યાંથી રોકાયો હશે?...

અને સાસુ વડુ રજપૂતને શોધતા શોધતા સમરાંગણમાં આગળ વધે છે; યુદ્ધનું કરણ વાતાવરણ એમનાં કુમળાં હૈયાં કંપાવે છે: ગીધડાના કડકડાટ અને ઝખમીઓના આક્રંદો સાંભળીને નારી હૃદયો ડરી જાય છે, છતાં પોતાના રજપૂતની પૂરેપૂરી સાળ કાઢ્યા વિના રણક્ષેત્ર છોડવું નથી એવો નિર્ધાર કરીને આવેલી આ ખન્ને સ્ત્રીઓ (સાસુવડુ) આગળ વધે છે. આખું સમરાંગણ ખૂંદી વળેલી સાસુ વડુ યુદ્ધભૂમિને છેવાડે પહોંચતાં, એક જખમી સૈનિકને પડેલો જુએ છે, છાતીમાં લોહીની ધારા વહી જાય છે; આંખો અર્ધખિડેલી છે, વાળની વટો કપાળ પર રમી રહી છે અને હાથપગ નિશ્ચેતન પડ્યા છે, પણ હોઠ પર એ જ હાસ્ય છે, જે તેની પત્ની રજપૂતાણીએ આખું જીવન નિરખ્યા ક્યું છે. રજપૂતાણી પોતાના પતિને ઓળખી જાય છે; અને ઓળખતાં જ હરખેલી ચમને પાણીનો ઘડો લઈ દોડી જાય છે, ખોખે ખોખે પાણી પાવ છે, સાસુ પાસેથી કંઠાવટી લઈને પતિને કપાળે વિજયનું તિલક કરે છે; અને મરતા પતિ પાસે તે રાતનો પ્રસંગ વર્ણવી પોતાની જૂલ બરેલી માન્યતાનો એકરાર કરે છે.

‘સ્વામી! હું તમને મારી ચૂડલીના પાસથી ડરી ગએલા કાપર માનતી હતી, પણ આજે જ મને ખાત્રી ચર્ચગર્ભ કે રજપૂત, એ રાણીવાસમાં જુદો અને રણવાસમાં જુદો છે! મારે મન તો આપણાં લશ્કરની જીત કરતાં, તમારું મૃત્યુ વધુ આનંદની વાત છે. દેશ માટે હસતાં મોઢે મરવાનું અને દુઃશ્મનને નસાડીને દેશને બચાડત કરવાનું તો તમારા જેવા કોઈકના ભાગ્યમાં જ લખાયું હોય છે.

હવે હું ગૌરવથી મારી સાહેલીઓને કહીશ કે—

‘સખિ અલીણો સાયબો,
 શૂરવીર ધીર સમરથ;
 યુદ્ધમાં વામન દંડ જયમ,
 હૈલી ખાંધો હાથ !’

હે સખી ! મારો સાયબો (પતિ) ધીર, શૂરવીર અને સમર્થ છે, યુદ્ધમાં
 એ વામનમાંથી વિરાટ બની જાય છે અને વામન અવતારમાં પણ
 વિજયના હાથમાં જેમ દંડ શોભતો, તેમ તેમના (મારા પતિના) હાથમાં
 હથિયારો શોભે છે !

‘વિષ્ણુ મરિયા વિષ્ણુ ભતિયા,
 જો ધવ આવે ધામ;
 પગપગે ચૂડી પાછડું,
 તો રાવતરી જામ !’

હે સખી ! જો મારો પતિ વિજય મેળવ્યા વિના રણમાંથી
 નાસીને પાછો આવત તો હું મારા સોહાગની ચૂડીઓને પગ
 નીચે પછાડી તોડી ફેાડી નાખત, કેમકે હું વીર રજપૂતની
 કન્યા છું; તેથી કાયર રજપૂતની પત્ની થવાનું કદિ પસંદ નહીં
 કરું ! તેના કરતાં તો મારો પતિ જીવતાં, વેધવ્ય પાળવાનું હું
 વધુ પસંદ કરીશ !

રજપૂતાણી સતી શા માટે થતી ?

શૌર્ય અને વીરત્વથી ભરેલા રાજસ્થાનના ઇતિહાસમાં યુદ્ધના ઘણાં
 પ્રસંગો આવી ગયા છે; એટલે રજપૂત યુવાનનું મૃત્યુ સમરંગણમાં લડતા
 લડતા થાય એ પ્રસંગ ત્યાંની સ્ત્રી માટે નવો નથી; પતિ સાથે સતી થવા
 તૈયાર થએલી સ્ત્રી, પોતાની સખીને સંબોધીને કહે છે :

‘કંઠાણી ચંપે ચરણ, ગીધાણી સિર ગાહ,
 મો વીળ સૂતો સેજરી, રીત ન છેડે નાહ ?’

હે સખી ! મારા પતિ મારા વગર રણસૈન્યામાં સૂતા છે, છતાં અહીં
 પણ તેમની રોજની રીત, પગ ચંપાવવાની અને માથું દબાવવાની બૂધ્યા
 નથી ! તો આ કામ કોણ કરે છે ? કંઠાણી પક્ષી પગ ચંપી કરે છે, અને
 ગીધાણી (પક્ષી) માથું દબાવે છે !

‘હિલી ! કી અચરજ કર, કંથ પર બસિહાર;
 ધરમે દેખું દાય કર, રણમે દાય હુમર !’

સાહેલી ! આશ્ચર્યની વાત તને શું કરું ? કારણકે હું મારા પતિ પર
 વારી જાઉં છું. ધરમાં તેમના કક્કત બેજ દાય હતા, તો અહીં રણમાં
 બે હુમર દાય જેવા થઈ ગયા છે ! મતલબ કે તેમણે જે દાયે, બે હુમર
 દાયોનું કામ લીધું છે ! એવા ચરવીર ખનીને તેમણે મુઠ્ઠા કપું છે, અને
 લડતા લડતા તેઓ મરાયા છે ! તેનું મને ગોરવ છે.

વીર પતિનું મૃત્યુ અને એ પણ દુઃખનોને હરાવીને વિજય પ્રાપ્ત
 કરનાર, લડતા લડતા રણમાં મરણને શરણ થનાર રજપૂતનું મૃત્યુ, તેની
 રજપૂતાણી પત્ની માટે તો આનંદનો અવસર છે; એ તેને માટે જરાય
 શોક કરતી નથી, રડતી નથી. રજપૂતાણી સમજીને સંબોધતા કહે છે.

‘સમજી ઓર નિસંક લખ, અંબક રહમ રાહ;
 પણ ધણ રૌ કિમ પેખાહી, નયણ વિણઠા નાહ !’

સમજી ! મારા પતિના ખીજ બધા અંગોનું નિસંકે બક્ષણ કરજો,
 પણ મારા પતિની આંખો એમને એમ રહેવાં દેજો કેમકે જો આંખો
 જશે, તો તેઓ મારું સનીત્વપણું કેવી રીતે જોઈ શકશે ? (હું સની થઈશ,
 એ તેઓ આંખ વિના કેવી રીતે જોઈ શકશે ?)

અને પોતાની સખીને સંબોધીને કહે છે :—

‘સાથણ દોલ મુહાવણી, દણી મોર સહ દાહ;
ઉરસા ખેતી વીજ ઘર, રજવટ ઉલટી રાહ !’

હો, સખી ! હું જ્યારે સતી થાઉં ત્યારે જોરથી દોલ વગાડજો, કારણકે હવે અમારે (રજપૂત પતિ પત્ની) માટે આ એક જ મંગળ પ્રસંગ રહ્યો છે, રજપૂતોની રીત ઠેવી ઉલટી હોય છે ? તેઓ વાવણી ધરતી પર કરે છે અને લણણી આકાશમાં કરે છે ! મતલબ કે મુદ્દ ધરતી પર ખેતે છે પણ વીરગતિ પામનાથી (તેનાં પરિણામે) સ્વર્ગ મેળવે છે !

‘કાંઉ ઝાઝા ગારિયાં ? કાઉ ઝાઝા કપૂત ?
મેયણ તો એક જ ભલી, એક જ ભલો સપૂત !’

જેમ ઝાઝી દીકરીઓ એ માઆપને સાચના ભારા સમાન છે, તેમ દીકરાઓ પણ બણા હોય છતાં તે કપૂત પાડે, તો પણ તેથી માઆપને શું મુખ મળવાનું છે ? જેમ ટકે સવામણ દ્રવ્ય દેવાવાળી એક જ ભેંસ હોય તો તે સારી છે, એમ પુત્ર પણ એક જ હોય, તેથી કુળની લાજ રહેતી હોય અને માતાની કૃષ્ણ અજવાળાતી હોય તો માતાને એક જ સપુતથી સંતોષ થાય છે !

ગોરાઓની આંખો ફાટી ગઈ!

ઓખાનો મશહર બહારવટિયો મૂળુ માણેક, તેના પહેલા બહારનડા પ્રસંગે પકડાઈ ગયો. બ્રિટીશ સરકારે તેની સામે અમરેલીની ઠાટમાં કામ ચલાવ્યું; ત્યારે કામ ચલાવનાર ન્યાયધીશ અને બ્રિટીશ સરકારના યુરોપીયન વકીલો મૂળુ માણેકની તલવાર જોવા ધણા અધિરા થઈ રહ્યા હતા; તેમણે મૂળુ માણેક સમગ્ર શહે તેવી બાધામાં પૂછ્યું, કે 'તમારી એ તલવાર ક્યા છે, જેના જોરે તમે બ્રિટીશ સરકાર સામે બળવો કરવાની હિંમત કરી છો?' ત્યારે મૂળુ માણેક પોતાની શ્યાનમાયી એક તલવાર કાઢીને ઠાટામાં રજુ કરી. મૂળુ માણેકની આ તલવાર જોઈ બ્રિટીશ વકીલ અને ન્યાયાધીશ હસી ઉઠ્યા મૂળુએ તેમના હસવાનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે બ્રિટીશ વકીલે કહ્યું, 'શું તમે આવી બૂઝી ધારવાળી તલવારના જોરે બ્રિટીશ સરકાર સામે બહારવટે અટવા હતા?' મૂળુ માણેક તેમના હસવાનું કારણ સમજ્યો અને પછી ભરકોટમાં ધૂનું અનાજ ભોંડ્યો :

‘તરાર તરાર કરે ચેતો ?

તલવારમેં કી નારણા આય ?

પાંજો કાંડો નાર ! કાંડો !’

‘અરે તલવાર ! તલવાર ! શું કરે છે ? તલવારમાં શું જોવાનું છે ? આ મારું કાંડું જો કાંડું !’

મૂળું માણેકના જમણા હાથનું લાલચોળ સગમતા લાકડા જેવું કાડું જોઈને ગોરાઓની આંખો ફાટી ગઈ !

ખલે ખંભાતી ધોતિયાં, ધધકે લોહીની ધાર;
ગામતિ લાલ ગુલાલ, માણેકે રંગી, મૂળવા !

નવરંગી વાડીમાં !....

(એક લોકગીત)

‘આજ ભારી નવરંગી વાડીમાં
કેવડિયો મધમધે રે લોલ.’

‘હાકોર ! કેવડો લેતા જાવ,
કેવડિયો આવો નહિ મળે રે લોલ.’

‘આવ્યા આવ્યા શિયાળાના દા’ડા
શિયાળો પિયૂ ! દાઢલો રે લોલ.’

‘લેળાં રેશમી, ગાદડા લેશું,
શિયાળો પછી શું રે કરે રે લોલ ?’

‘આવ્યા આવ્યા ઉનાળાના દા’ડા,
ઉનાળો પિયૂ ! દાઢલો રે લોલ.’

‘લેળાં મિષ્ટીયા માફા લેશું,
ઉનાળો પછી શું રે કરે રે લોલ !’

‘આવ્યા આવ્યા ચોમાસાના દા’ડા,
ચોમાસું પિયૂ ! દાઢલું રે લોલ.’

‘લેળાં ‘છતરી’ ચામર લેશું,
ચોમાસું રાણી શું રે કરે રે લોલ !’

—લોકગીત.

મુશાયરામાં જન્મ્યું, લોકગીત !

મુખર્ષમાં ખિરલા માતૃશ્રી ગૃહમાં એકવાર મુશાયરા ચોળાએલો. આ પ્રસંગે તે સમયના મહારાષ્ટ્રના અર્ચમંત્રી શ્રી જર્વે પણ અતિથિ વિશેષ તરીકે હાજર હતા. એક પછી એક ગુજરાતી શાયરો બોલવા લેખા થયા; પણ શાયરોની શાયરી કરતાં ય કવિ શ્રી મહેન્દ્ર વ્યાસે આદિવાસીઓના ઉત્સવમાં સાંભળેલા એક લોકગીત પરથી રચેલું કાવ્ય ખૂબ જન્મ્યું. વન્સમોર ઉપર વન્સમોર મેળવી ગયું! એટલું જ નહિ એ સમયના એક મારવાડી ગૃહસ્થ જે પ્રમુખ હતા, તેમના તરફથી રૂ. ૧૦૧ નું ઇનામ પણ મેળવી ગયું! આ મુશાયરાનું સંચાલન કરી રણા હતા, મારા મુરખી મિત્ર શ્રી સૈફ પાલનપુરી. આ રહ્યું એ ગીત:

—સંપાદક.

જીવનસખિ ! તારે કાજે—

‘તારે અંબોડલે ગૂંથવાને આભના

કુલમાં ચૂંટી લાવું રે લોલ !

તું કહે તો તારી વેણીમાં પેલો

★ શશિયર ગૂંથી લાવું રે લોલ !

કાળી કાળી રાતના કાજળ લોચનિયે

આંજવાને લઈ આવું રે લોલ !

સંધ્યા ઉપાના સિંદૂરી રંગ તારા,

સિંદૂરમાં પુરાવું રે લોલ !

ચેત્ર વૈશાખે શિતળ વિઝણુલા,
 મલયાનિલના લાવું રે લોલ !
 સૂરજ ઠારી દે એવા શિતળ શિયાળે,
 હૈયાની હૂંફ ઓઠાડું રે લોલ !
 તારા એક જ ઉચ્ચારે આસને
 અવનિ ગીતોથી ગૂંજાવું રે લોલ !
 આવો આવો ને એકતાને આરે,
 એવા તે ગીતડા ગાઈએ રે લોલ !
 ઉલ્લાસમાં પણ બે પણ જીવનની
 આવોને જીવી જઈએ રે લોલ !
 કેવી ત્રિપતિ ને કેવી વિરંબણા,
 કેવાં રે સુખચેન કેવાં રે લોલ ?
 ઘેલી એ કલ્પના, ઘેલા હૈયાંની,
 જીવન જેવું છે, તેવું રે લોલ.
 ભવસાગર છે, ખારો ખારો તોય,
 પ્રીતની નદીયું મીઠી રે લોલ,
 આજે ભરી દ્યો, ઘૂંટડે ઘૂંટડા,
 કાણે વળી કાલ દીઠી રે લોલ ?
 —કવિ મહેન્દ્ર વ્યાસ 'અગલ.'

★ (શશિવર=ચંદ્ર)

શ્રી યશવંત વ્યાસ

અને

શ્રી શિરીષ વ્યાસની

દુ હા ઓ ની

જુગલ બંધી

સવાલ (દુહામાં)

જવાબ (દુહામાં)

શ્રી કોટ હોળી ચકલા
નવરાત્રિ ઉત્સવમાં
સત્ત્વ ત્રણ ત્રણ વર્ષ
મુધી લોકગીતોના
લલકાર જગાવી શ્રી
યશવંત વ્યાસે નવ
રાત્રિ ઉત્સવોમાં
લોકસાહિત્ય પ્રત્યે
સારો રસ અને રૂચિ
જન્માવ્યા હતા

ધી ગ્રેન ડીલર્સ એસોસીએશન તરફથી સન્માન.

તા. ૨૦-૫-૬૦ શ્રી યશવંત વ્યાસના લોકગીતો અને લોકસાહિત્યનો એક કાર્યક્રમ રંગલવનમાં મુંબઈના ધી ગ્રેન ડીલર્સ એસોસીએશન તરફથી રખાયો હતો. ત્યારે શ્રી મોરારજી રવજી કુરલાવાળા અને એસોસીએશનના ખીલ સભ્યો સાથે શ્રી યશવંત વ્યાસ, આ પ્રસંગે સમારંભના પ્રમુખ તરીકે મુંબઈરાજ્યના તે વખતના પુરવઠા પ્રધાન શ્રી. એસ. જી. કાજી હાજર રહ્યા હતા. ડાબી બાજુથી પહેલા શ્રી યશવંત વ્યાસના વડિલબંધુ શ્રી વિજયકુમાર વ્યાસ છે.

પાંચાળની વીર કાઠિયાણી સંજુઆઈ.

‘શૂરા! રણમાં પેઠકે,
કોનો જૂએ સાથ?
સાથી તારા ત્રણ છે;
હૈયું, કટારી, હાથ!’

પોતાના રૂપ પર મુગ્ધ
થનાર બહારવટીયા
સાથે સંજુઆઈએ કેવો
વર્તાવ કર્યો?

આ કુહો યાદ કરું છું અને
શૌર્ય, મહાનગી અને વીરતાનો એક
જમાનો આંખ સામે ખડો થઈ જાય છે! મહાનગી, વીરતા કે શૌર્ય
પુરુષો જ દાખવતા એવું નથી; ધણી સીઓ પણ એવી થઈ ગઈ જેના
નામ સાથે આવી વીરતા અને શૌર્યની કથાઓ વણાઈ છે!

પોતાના રક્ષણ માટે ગમે તેવા સંત્રુ સામે રણે ચડતાં પાછી પાની ન
કરનાર કાઠિયાણી અને રજપૂતાણીઓની અનેક ગણીતી કથાઓ ઇતિહાસે
સંધરી હશે પણ ઇતિહાસ જેની મોંઘ લેવાનું વીસરી ગયો, એવી કેટલીય
વીરાંગનાઓની શૌર્યકથાઓ લોકસાહિત્યમાંથી આજે પણ સાંપડી રહે છે.

એવી એક વીર કાઠિયાણીની શૌર્યકથા, ઉપલા કુહાના રમરણ સાથે જ
યાદ આવી જાય છે...

કાઠિયાવાડમાં પાંચાળનો કુંગરાળ પ્રદેશ. દિવસે ય ન્યાં જતાં ૩૨
લાગે એવી વિશાળ ઝાડીઓ, વનરાષ્ટ્રઓ, અને હાંડી હાંડી ગૂફાઓ!

એવા પ્રદેશમાં જાડલા ગામના દેવાત ખાતર નામે ગરાશિયાને
થેર સંજુઆઈ નામે એક દીકરી. સંજુઆઈ નાનપણથી જ બહાદુર,
દિમ્ભતવાન અને નિઠર.

સ્ત્રી જ્યારે પોતાનું રક્ષણ પોતે જ કરતી!

સજ્જુબાઈ સોજ વર્ષની થઈ, તેના લગ્ન લેવાયા, રાજપરના ધાધલ નામના યુવાન સાથે.

પરણીને સાસરેથી પ્રથમવાર સજ્જુબાઈ પિયર આવ્યા. પિયરેથી આણું વળાવીને સાસરે જવાને ધણી વાર હતી, પણ એકાએક સજ્જુબાઈને સાસરેથી કહેણું આવ્યું કે 'સજ્જુબાઈને બહેલાસર મોકલો !'

સજ્જુબાઈના બાપ દેવાત ખાચરે સજ્જુબાઈને મુકવા આવવાની તૈયારી કરી. બાપને તૈયારી કરતો જોઈ, સજ્જુબાઈ બોલી : 'બાપુ ! તમારે મારી સાથે આવવાની કાંઈ જરૂર નથી, હું મારે જમણા એકલી ! વળી અહીંથી રાજપર ક્યાં બહુ આણું છે ?'

'ના, બેન ના, એમ તને એકલી ના જવા દેવાય. તું જીવન, હમણાં જ તારા લગ્ન થયેલા, વળી આણું વળાવીને જઈ રહી છે. તે સાથે કપડાં, દાગીના અને જોખમ પણ સાથે ખરું ! હું કાંઈ મુરખ છું કે તને એમ એકલી જવા દઉં ? અને વચ્ચે પાંચાળનો મુલક... ખીચ આડીઓ અને ઉંડી ઉંડી ગૂલાઓ ! ના, બેન ! ના, એવી બૂલ હું ન કરું !'

'પણ બાપુ ! તમને હવે આંખે આણું દેખાય, એટલે તમારે સાથે આવવાની જરૂર નથી, મારી સાથે જે વળાવીયા મોકલશે તે આલશે. એમ કરજો એમને બબ્બે હથિયારો આપજો ! આંકડું બાણું અને અકેકી કટારી !'

સજ્જુબાઈને ધરડા બાપે ધણી સમજાવી, પણ એકની બે થાય, તે સજ્જુબાઈ શાની ?

બાપને ત્યાંથી આણાના કપડા, દાગીના, અને માલ-સામાનનું જોખમ લઈ સજ્જુબાઈ તો ઉપડી સાસરે જવા.

આગળ પાછળ બે વળાવીયા, અને બે ડોળી ઉંચકનારા. ચાર જણાં સાથે સજ્જુબાઈ પાંચાળ પ્રદેશનો વનવગડો વિંધની સુની કેડી પરથી સપ પસાર થાય એમ ચૂપચાપ પસાર થઈ રહી છે !

ઠાઠ બોલતું નથી, ઠાઠ અવાજ કરતું નથી. ગીચ ઝાડીઓ અને વમડો વિંધીને ક્યારેક ઠાવલના મધુર ટહુકાઓ તો ક્યારેક તમારાંનું ઝીણું સંગીત સંભળાઈ રહ્યું છે.

એટલામાં એક વટેમાગું સામેથી ચાલ્યો આવે. આ વટેમાગુંએ આ રસાલાને રોક્યો અને કહ્યું, 'લાઇઓ ! આ માર્ગે ન જવ તો સારું', સાંજ થવા આવી છે અને રસ્તે ભય જેવું છે !'

'કાના ભય જેવું છે ?' ગૂઝામાંથી વાધણુ ગળે એમ 'વેલડીમાંથી સજીઆઈ બોલી.

'ભીમરા ગઢનો બોખરો શેખ ! બાઇ માણસને તો દીડી નહિ મુકે ! માટે મારું કહ્યું માનો, માર્ગે બદલીને આગળ વધો તો સારું !'

'હીક, બા ! હીક ! તું તારે જ !' સજીઆઈએ કહ્યું, અને તેણે એક વળાવીવાને પાસે બોલાવ્યો, તેની આગળથી કટારી માગી લીધી અને તેને કહ્યું કે, 'તું' મારે સાસરે જ, રાજપર જઈને મારા સ્વામિને ખબર કર, કે સામે લેવા આવે.'

અસવાર ઉપડ્યો. થોડી વારમાં જ દેખાવો અદ્રશ્ય થયો.

પણ ત્યાં વેલડું બેએક ફ્લીંગ આમળ ગયું, ત્યાં બહારવટીયા બોખરા મેળના માણસોએ વેલડું રોક્યું !

'કેણુ છે ?'

'અરે ! બાઇ માણસ છે.'

'કેણુ ? બાઇ કે બાઇ, જે હોય તે પહેલા દામીના ઉતારી દો અને પછી અમારી સાથે ચાલો !'

'ક્યાં ?'

'અમારા સરદાર શેખ બોખરા પાસે !'

'ક્યાં છે તમારા સરદાર ?'

'આ પેલા ટેકરા પર, ગઢની મેડીએ...'

બાઈ સંતુષાઈનું કપ, દરસો અને તડાતડ સવાલ-જવાબ કરવાની રીતભાત જોઈ અસવારો આભા બની ગયા ' જરાય કર નહીં, જરાય કે પ નહી, જીવ બચાવવા માટેની જરાય ચિંતા કે કાકલુદી નહી !

તમારા સરદારને કહો કે, મારી મહેમાનગતિ ઠરવી હોય તો મને આવીને સહ જાય. એક અસવારને તમે આહીં રાખો ! આહીથી તમ્હારે પણ નહીં ખસીએ, બસ !'

અસવારો કંઈક સમજ્યા. બે ત્યા રહ્યા, બે સરદાર પાસે ગયા દરમ્યાન સંતુષાઈએ પોતાના હથિવારનું વળાવીયાને વેલડી પાસે બોલાવી કંઈક કહ્યું.

થોડી જ વારમાં બોખરો શેખ બની હતીને આ-થો મોઢે બૂકાની બાધેલી, વીંછીના અકોડા જેવી મૂછો હનમાં લહેરાતી, અને ખમાનો લાલો ઝાડીના પાદડા, ડાળીયું પીંખતો ચાલ્યો આવે

શેખને આવેલો જાણી બાઈ સંતુષાઈએ કહ્યું :

'આવો મે'માન ! મારી વેલડીમાં વંચા આવો !'

શેખ હરખાણો, આ સ્ત્રી કેવી ?

હિંદુ સ્ત્રીઓ પરપુરની હાજરીમાં પોતાના પ્રિતમ પાસે ખૂબ મોઝે રતી નથી, એ વાત એને ખમર એટલે શેખ તો ઘોડેથી નીચે ઉતર્યો, હરખાતો વેલડાની બૂલતી વેચો બે હાથોએ આવી કરીને માથુ બગવાની પેઠે અદર નાખ્યું, પણ જ્યાં તેનું માથુ અંદર ગયું, ત્યાં જ એક કારમી ચીસથી જગત ગાજી ઉઠ્યું પખીઓની ચીચીતારીઓથી વગડો ગાજી ઉઠ્યો, સંતુષાઈની કટારીએ શેખનું માથુ, વેન પરથી તરખૂચ ઉતારે એમ ઉતારી લીધું. લોહીની નીકમાં ખદખદતું ધડ વેલડાની નીચે ધડિંગ કરતું પડ્યું, અને માથું તરખૂચની જેમ વેનડીમાં સંતુષાઈના પગ પાસે પડ્યું અને તરત જ એ વીરાગનાએ ડુંકમ છોડ્યો, 'ખમરદાર ! સાથીદારો ! કોઈને ચ જીનતા જ્યાં દેશો નહીં, હમણા રાજપરથી મારા સ્વામિ આવી પહોંચશે, ત્યાં સુધીમાં આ પુટારાના જોડીદારને પૂરા કરો !'

અને પછી તો સન્નિવાસ પોતે રહ્યુંડી સમી વેલડીમાથી બહાર આવી બહારડીવાઓ સામે જંગે ચડી, મારામારી અને કાપાકાપીથી વાતાવરણ ચથરી ઉઠ્યું, એટલામાં તો સન્નિવાસનો સ્વામિ ધાધલ મદદ લઈ આવી પહોંચ્યો. ધિંગાણું ખતમ થયું, પણ પોતાની વીર પત્નીએ પોતાનું શીલ સાચવવા ખેલેલો જીવન-મરણનો જંગ દેખીને સન્નિવાસના ધણીના કેડિયાની કસ તૂટવા માંડી; એ જોયો.

‘વાહ! કઠિયાણી, વાહ! તેં તો આજે રંગ રાખ્યો. પુરુષને લજ્જે એવી વીરતા બતાવી!’

પાંચાળનો વગડો વિધીને વેલડું પછી તો સુખરૂપ રાજપરે પહોંચી ગયું. સન્નિવાસના ધણીએ સૌને ચેતવ્યા, ‘એલા, જો! જો! હં, આ ધિંગાણીની વાત કોઈને કાને ન જાય!’

**કડકડતી ઠંડીમાં પાણુ સોરઠની સરવાણીમાં
જેમણે અમને રસતરબોળ બનાવ્યા!**

અમારે ત્યાં દર વર્ષે પ્રગતસતાક દિન નિમિત્તે કાર્યક્રમ યોજાય. એક વર્ષે અમે ભાઈ યશવંત વ્યાસનો કાર્યક્રમ રાખ્યો. કડકડતી ઠંડીમાં પણ રાત્રે જે વાગ્યા સુધી તેમને છોડવા અમં તૈયાર ન હતા, એવો તેમનો વાણી પ્રવાહ. લોકગીતો, દુહાઓ, લગ્નગીતો, છંદોની જાણે સરવાણી વહેતી જ રહી. અમારું મિત્રમંડળ હજી તેમને અને તેમની વાણીને યાદ કરે છે.

—મનુભાઈ એ. દેસાઈ
મંત્રી, કૌશિક નિવાસ, મિત્ર મંડળ.
લખમશી નમ્પુ રોડ, માટુંગા.

નવરસનોકુંભ છલકાવનાર- લોકસાહિત્યકાર

ભાઈશ્રી,

આપે 'લોકસાહિત્યનું રસદર્શન' નામનું પુસ્તક પ્રગટ કરે છે, જાણી આનંદ થયો. આ ક્ષેત્રમાં આપે વર્ષોના સંશોધન અને સાધના પછી આપણું લોકસાહિત્ય જનતા સમક્ષ રજૂ કરીને જે પ્રેમ સંપાદન કર્યો છે, અને જેમણે આપને સાંભળ્યા છે, એમને આ પુસ્તક પ્રગટ થવાના સમાચાર મળતાં જ અત્યંત આનંદ થશે.

આપે અમારા નવી હનુમાનગલી નવરાત્રિ ઉત્સવ મંડળમાં લોકસાહિત્યનો, ત્રણ કલાક સુધી એકધારે કાર્યક્રમ આપી, શૌર્યરસ, કરુણરસ, રૂંગાર રસ વગેરે ઉપર બોલી તેમજ આજના સાહિત્યને ગદ્ય કાલની સાથે સરખાવીને જે સૂરગંગા વહાવી, તે હું પણ કાનમાં ગૂંજ્યા કરે છે અને હૃદયમાં રમ્યા કરે છે.

—ચુનીલાલ વીઠ્ઠલદાસ શાહ

પ્રમુખ :- નવી હનુમાનગલી નવરાત્રિ મંડળ.

લોકજીવન અને ગુજરાતનું લોકસંગીત

ગુજરાતનું સંગીતસત્ત્વ લોકસંગીત રૂપે માત્ર ગુજરાતની નાગર સ્ત્રીઓના કંઠમાં જ નહિ પણ દૂબા ફૂટતી સમાજના છેક છેલ્લા સ્તરની સ્ત્રીઓ અને દુબળા કોમની સ્ત્રીઓના કંઠમાં પણ રહ્યું છે. તેમાં સારંગ જેવો સ્વયંભૂ રાગ સાંભળવા મળે છે...ગુજરાતના રોવામાં પણ સંગીત છે, તે એકું ભાવોત્કટ છે કે કેમ સાંભળનારની મગદુર નથી કે રાજિયો સાંભળે અને છતાં રડે નહિ !

ગુજરાતીઓના લગ્નમાં યજ્ઞ થતી વેળા સામવેદનું ગાન, વાતાવરણને શુદ્ધ કરે છે, અને શિવાલયમાં ફુંકાતા શંખથી વાતાવરણ જંદુ મુક્ત બને છે !

ગુજરાતની આ સંગીત-કલા હવે લુપ્ત થતી જાય છે, તેને સાંચવી રાખવા ગુજરાતે ખુબ જાગૃત થવું પડે અને તેને નષ્ટ થતી અટકાવવી જોઈએ.

—પંડિત ઓમકારનાથજી

શ્રી યશવંત વ્યાસે

પાંચ હજાર શ્રોતાઓને વાણીના

અસ્ખલિત પ્રવાહમાં વહેતા રાખ્યા !

જીભે સરસ્વતી વસી હોય, તે જ આ કરી શકે.

અમારા શ્રી કનકેશ્વરી જીર્ણોદ્ધાર કમિટિ તરફથી દર વર્ષે 'શ્રી કનકેશ્વરી નવરાત્રી મહોત્સવ' ઉજવાય છે. ૧૯૬૪ની સાલમાં લોકગાયક શ્રી યશવંત વ્યાસનો કાર્યક્રમ અમે રાખેલો. લોકસાહિત્યમાં ધાર્મિક-ભાવના' વિષે તેઓ બોલ્યા. દુહા, છંદ, ગીતો, અને ચારણી સાહિત્યની વાણીના અસ્ખલિત પ્રવાહમાં તેમણે પાંચ હજાર શ્રોતાઓને એકરસ બનાવી દીધા. શ્રી વ્યાસને મોંઝે આ સાહિત્ય સાંભળવું એ ખરેખર અનેરો લહાવો છે. જેની જીભે સરસ્વતી હોય તે જ આ કરી શકે. એમને સાંભળ્યા પછી અમને લાગ્યું કે 'શ્રી મેઘાણીનું બીજું' સ્વરૂપ જ જોઈ લ્યો ! માતાજી કનકાઈ તેમની આ શક્તિમાં વધારો કરે એ જ પ્રાર્થના.

—વૃજલાલ દુર્લભદાસ કાણાકયા.

પ્રમુખ : શ્રી કનકેશ્વરી જીર્ણોદ્ધાર કમિટિ,
મુંબઈ-૪.

કુચ્છી લગ્નગીતનો નમૂનો •

છન્ને કલંગી જે મથે મોર નયતા,
છન્ને ન્યારી મનમેં તોજે લહું તહંતા,
છન્ને ફરી ધ્યાન તોજે હિયો ખીસેતો,
ન્યાર સખી ખાવરી દુલ્હો અથે તો !

અર્થ :

(૧) જેના સાથની કલંગી માથે મોરનું પીછું નાચી રહ્યું છે, જેને
જોઈને તારા મનના લાડુઓ ભાંગી રહ્યા છે, જેનું ધ્યાન ખરી તારું હૈયું
ખીસે છે, જો, તે જ, તે જ તારો પતિ (દુલ્હો) આવી રહ્યો છે !

મનમેં તોજે સરથસજ વાગ વળન્તા,
માફ તોજે રસિયે કે ઘેરી હલન્તા,
ખારી મેંસે ન્યાર કેડો શોર મથે તો,
ન્યાર સખિ ! ખાવરી, દુલ્હો અથેતો !...

અર્થ :

(૨) જેને જોઈને તારા મનમાં સરથસના વાગ વાગી રહ્યા છે,
પેલી તરફ સાજન માંજન વાંટળાઈને આવી રહ્યું છે; ત્યાં કેવો
આનંદનો શોર મચી રહ્યો છે ? જરા ખારીમાંથી જો તો ખરી.
ખાવરી સખિ ! તારો પતિ (દુલ્હો) આવી રહ્યો છે !

અને છેલ્લે,

પુંચ કુંવારી, ને હલ હુય કુંવારો !
અલ્લાહ કરે, ધીના હાથે હિનમેં વધારો !
વાડીમેં છ પીણ સીં, વેલો વધે તો,
ન્યાર સખિ ! ખાવરી, દુલ્હો અથે તો !

અર્થ :

(૩) હજી હું ને તું બન્ને કુંવારા છીએ, પણ લગ્ન થતા જ છુદાના રુક હશે તો એમા વધારો થશે, સંસારની વાડી કુલશે, ફાલશે અને વાડીમાં જેમ પાણીથી વેલો વધે, એમ તારો વસવેલો પણ વધશે !
જો સખિ ! બાવરી, તારો પતિ આવી રહ્યો છે !

કુંવારી કન્યાના, લગ્ન પ્રસંગના મનોમંત્રની આ ઇમીને ઠાઠ ફેમ કે રંગની જરૂર નથી ? — —સંપાદક.

‘સંતવાણી’....

કઠન ગલી હૈ પ્રમતી,	હિરદે આવે રામ;
રવિ સનક આદિ મધન ભયે,	એસા હૈ હરિનામ.
મન મરે, માયા મરે,	મર મર જાત શરીર;
આશા તૃષ્ણા ના મરે,	કહ ગયે કાસ કબિર.
જેસા પ્રમ પર નારીસોં,	એસા હરસે હોય;
સાંધ્યાં કે કરખારમેં,	પક્ષા ન પકડે કોય.
બડા બડાઈ ના કરે,	બડા ન બોલે બોલ;
હીરા મુખસે ના કહે,	લાખ હમારા મોલ !
ચિંતા એસી ડાકની,	કાઠ કલેજ ખાય;
વેદ બિચારા કયા કરે,	કહાં તક દવા લગાય ?
લધુતાર્ધમેં પ્રભુતાર્ધ હૈ,	પ્રભુતાર્ધસે પ્રભુ દૂર;
કીડી હો મિસરી ચૂગે;	હાથી સિર ડારે ધૂર !
કામી તિરે, કાધી તિરે,	લોભી કી ગત હોય,
સલીલ ભગત સંસાર મેં,	તિર સકે ન કોઈ !

લોકસાહિત્યમાં ભક્તિરસ

વિભાગ

૮મો

ભક્તકવિ અને સંતોની

લજ્જન વાણી

‘ભક્તિ રસ, ધીજા
આઠે આઠ રસોથી
ઉત્તમ છે, કારણ કે
અન્ય સર્વ રસોમાં
ક્યાંક ક્યાંક કડવાશ
છે, ભક્તિરસમાં
ક્યાંય કડવાશ નથી!’

રામચરિત માનસમાં રામચંદ્રએ ક્યું છે કે, ભક્તિરસ જ મને
પીગળાવી શકે છે. ભક્તિને કંઈ પણ જાતના અવલંબનની જરૂર નથી,
તે સ્વતંત્ર છે, હિંદુ તેને આધિન યાન છે, વિદ્યાન છે !

‘જાતે વેગી દ્રવઈ મેં ભાઈ,

સો મમ ભક્તિ ભગત સુખદાઈ !

સો મુતંત્ર અવલંબન ન આના;

તે હી આધિન જ્ઞાન વિગ્યાના !’

—‘રામચરિત માનસ.’

આઠે રસોમાં ઉત્તમ ભક્તિરસ

આવો ભકિતરસ, લોકસાહિત્યમાં વર્ષોથી ગવાતો આગ્યો છે. ચોરાઓને ઝોટલે, મંદિરાના હરિકિર્તનોમાં કે ભજનિકોના ભજનોમાં આવો ! એ રસને સાથે મળીને માણીએ.

* ભજનિકોની ભજનવાણીનું આ સૌ પ્રથમ ભજન જ લઘુએ...

કર મન ભજનનો વેપાર, હરિ તારા નામનો આધાર,
કરમન ભજનનો વેપાર !

જે દિશાએ મન ન માને, એ દિશાએ મન જાયછ,
અમૃત પ્યાલાં સકળ ભરીયાં, કેળતાં વખ થાય છ !
કરમન ભજનનો વેપાર !

કાગવાણી છાડ માંદાલા ! ને, હંસવાણી લાવછ !
પિંજરામાં એક પોપટ બોલે, જેને રામનામ લે લાગી !
કરમન ભજનનો વેપાર !

પાંચ, સાતા, નવ, બારા, તેત્રીસ કરોડ આરાધછ,
રાયતરણસી બોલિયાં, મારે સંતમેળો થાયછ !
કરમન ભજનનો વેપાર !

હરિ ! તારા નામનો આધાર,
કરમન ભજનનો વેપાર !

ક્યા ભજનને યાદ કરે ને ક્યાને રહેવા દઉં ? મીરાંમાધના ? નરસિંહ મહેતાના ? અખા ભગતના ? ધીરાભગતના ? દાસી જીવણના કે કમ્બીરજીના ? એક એક ભજનમાં જન્મથી મૃત્યુના પ્રસંગોની જીવન મંચીવના સારનો નિચોડ છે ! ઉપરનું જ ભજન લ્યો ને ?

‘જે દિશાએ મન ન માને, એ દિશાએ મન જાયછ !’ આપણાં અંચળ મનની કેવી દુગ્રહ જમી ! આ જમી ! ઝીલનારાઓ

કઈ વિદ્યાપીઠના સ્નાતકો હતા ? કે કઈ ઉપાધિઓના પૂંઝડા એમના નામની પાછળ લાગતા હતા ? છતાં આ અનગારી, મરત અને ભક્તિ-રસમાં ડૂબેલા રહેતા લોકોએ જે ભક્તિરસ દ્વારા જીવનનું તત્વગાન દાલવ્યું છે, તે પેલી વિદ્યાપીઠના પુસ્તકિયા યાનથી જરાય બિતરવું નથી !

‘અમૃત ખ્યાલાં સકળ ભરિયાં,

દેખતા વખ થાય છ !’

વખ એટલે વિષ-(ઝેર) ! અમૃતનો ખ્યાલો, પણ ભરમાં ઝેરનો ઘમ જાય છે ! જે તે પીતાં ન આવડે તો ! આજે પણ એવા કેટલાય ભેટશે, જેઓએ જીવનના અમીના કુંપને ઝેરના ખ્યાલમાં પવટારી દીધો હશે !

આ જૂઓ ! એવા ભજનિકોની કિલ્લુકીનો એક વધુ નમૂનો :

‘એજ મનખા માયલા છ રે, ગારખ ! જગતા નર સેવીએ;

પથર પૂજે હરિ મિલે તો, મેં લી પૂજું પહાડજ !

એહી પહાડકી ચકકી ખનત હૈ, પીસ પીસ જગ ખાતજ !...

આપણે પથરની મૂર્તિ દ્વારા પ્રભુને પૂજીએ છીએ, શા માટે ? શું પથરમાં જ પ્રભુ સમાયો છે ? એમ જ હોય તો લોકકવિ કહે છે કે હું તો આખો પહાડ પૂજવા તૈયાર છું. પણ પ્રભુએ પથર (પિતાની મૂર્તિ માટે) એટલા માટે પસંદ કર્યો હશે કે તેમાંથી ધંદીના પડ બને છે અને એ ધંદીમાં પીસાએણું અનાજ ખાઈને માણ્યો જવે છે ! પથર તો જગતને જીવનદાન આપે છે ! જે જીવન આપે છે, તે પ્રભુ છે !.....લોક કવિની આ મૂનવાણી સમી ભજનવાણીમાંથી પણ આજની કવિતાને રણકો નથી સંભળાતો ?

સૌરાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ સંત કવિ દામી જીવણની રચના પણ કેવી સુંદર છે ?

જીવણ કહે જગદીશને, ક્યાં ગયા હજારો હાથ ?

તારે ખજાને ખોટ પડી, કે નિર્ધન થયો દીનાનાથ ?

ધ્રુવરનો ઉત્તર, દાસી જીવણી જ કલ્પનામાં :-

જગદીશ રહે જીવણજીને,
આ રહ્યા હજારો હાથ;

(પથ) જેમ માનવીએ સંકાર્યાં મન,
એમ મેં સંકાર્યાં હાથ !

પ્રહ્લાનંદજીનું તત્ત્વજ્ઞાન

લોકકવિ શ્રી પ્રહ્લાનંદજીનું એક કવિત નોધવા જેવું છે. સાદું છે, સરળ છે, લોકભાષામાં લખાયેલું છે, છતાં તેની પાછળ ડેટલું મૂક તત્ત્વજ્ઞાન સમાયેલું છે !

‘એક ઉંદરડે પીધો દારૂ, મસ્તાનો થઈ ડાલે જ,
મગફરીમાં અંગ મરોડે, મુખથી જેમ તેમ ખોલે જ !’

હાઈ એક દારૂડિયાએ દારૂ પીતે ખાતી ખાટ્યો ફેળી દીધા પછી તેમાં થોડો રહી ગએલો દારૂ એક ઉંદરના પીવામાં આવ્યો, દારૂનો નશો ચઢતા જ, એ જીવાન ઉંદર તેના દરમાં જઈને મસ્ત-મનીને ડાવવા માડ્યો. વેંત વેતના ફૂદકા મારવા માડ્યો, મુખથી જેમ તેમ ખોલવા માડ્યો, ‘અરે ! મારા બાપદાદા પણ કેવા મૂર્ખ છે કે મિંદસ બિલાડા જેવા પ્રાણીઓથી ડરે છે ? ક્યા ગયા એ બધા ? એકાદ તો મારી સામે આવે ?’

આ જીવાન ઉંદરની આવી ઉધ્ધતાઈભરી વાણી સાંભળીને એક વૃધ ઉંદર બોલ્યો, ‘ભાઈ ! બહુ અભિમાન ન કર ! તને જીવાનીનો નશો ચડ્યો છે. તે બિતરતા જ સાચી પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન થશે ! ધીરજ રાખ’

પણ જીવાનીમાં મસ્ત અને દારૂના નશામાં ચક્રચૂર પેના જીવાન ઉંદરે-પરડા ઉંદરની સવાહ હમી કાઢી અને-

‘મનમાં જાણે, છે મુજ સરખો, બળિયો નહિ કોઈ બીજો જ !
ખાંદે તાકી રહી બિલાડી, ખાતાં વાર ન લાગી જ !’

અભિમાનમાં પોતાના દરની બહાર આવતાં જ છપાઇને જોઈને એક
ગિલાડીએ એ જુવાન ઉંદરને ઝડપી લીધો અને એ પાંખ વચ્ચે દગારી
ઉંદરને જમી ગઈ !

આ નાના સરખા કાવ્યમાં આપેલા આ સામાન્ય દ્રષ્ટાંતમાંથી
લોકકવિ જે ઉંડું તત્ત્વચાન તારવે છે તે કેવું સુંદર અને અદ્ભુત છે !

‘તન આ રંગ પતંગ સરીખો, જાતાં વાર ન લાગે છ !

દેક ગયાં, ધન સંપત્તિ મેલી તારી, ‘નગર’ આગળ છ,

આજ કાલમાં ‘હુ’ ‘તુ’ કરતાં સો એ પૂરાં ધાશે છ !

બ્રહ્માનંદ કે ‘ચેત અજ્ઞાની ! અંતે ઉપર જાવું છ !’

અભિમાની (નર કે ઉંદર) કોણ રહ્યું છે આ જગતમાં ? આપણી જ
નગર સામે આપણે કેવા કેવા ચમરન ધીઓ, શ્રીમંતો, રાજ મહારાજઓ
અને યોગીમહાત્માઓને પણ આ ફાની દુનિયા છોડી જતા નથી જોવા શું ?

જીવનચક્ષિ

૧૪

ચક્ષિ ફિરતી દેખકે, દેખ કબીરા રોય,

દો પડ બિચ આયકે, સાબુત ગયા ન દોય !

ભાવાર્થ :- ઘંટીના બે પડને ફરતાં જોઈને કબીરજી
રડી પડયા અને તેમણે કહ્યું કે ‘જેમ આ ઘંટીના બે પડ
વચ્ચે અનાજના દાણા પીસાઈ જાય છે, કોઈ પણ દાણો
સલામત રહી શકતો નથી તેમ આ કાળરૂપી ઘંટીના બે
પડાં વચ્ચે આ પામર જીવો પીસાઈ (મરી) જાય છે.
કોઈ પણ જીવ સલામત રહી શકતો નથી.

કવિ મુરાદની બે સુંદર રચનાઓ

સૌરાષ્ટ્ર સતી, સંત અને સાવજની જૂમિ, ત્યાં થએલા સંતોમાં જેમ કવિ નરસિંહ મહેતા અને જલારામ બાપા જાણીતા છે, તેમ ઇતર બાપાના સંતો પણ ધણાં છે. સંત ઇસરદાસ, દારી જીવજી અને સંત કવિ મુરાદ પણ ધણાં પ્રખ્યાત છે.

સંત કવિ મુરાદે ઉર્દુ બાષામાં ઈશ્વરી શક્તિના શુદ્ધગાન ગાતા ધણાં છંદો રચ્યા છે. તેમાંના નમૂના રૂપે બે એક નીચે રજુ કરું છું. સરળ ઉર્દુ બાષામાં રચાએલા આ છંદોમાં આરજુકિની રચના જેવી શબ્દોની અમક અને નાદ્વૈભવ પણ સરસ રીતે ગુંથાયા છે.

(છંદ રૈવતી)

તું હી નામ તારન, સભે કાજ કારન,
 'ધરો ઉરફા ધારન, નિવારન કરેગા,
 મુરાદ કહેજો, મુકકરકરી અંદર,
 તીને ટાંક મારા ન ટારા ટરેગા !
 ન થા દાંત વાંક, દિયા દૂધ માંક,
 ખખર હૈ ખુદા કુ...સખર જો ધરેગા,
 તેરા દૂંદ સીના, મિયા દિલકા કીના,
 જીને પેટ દીના, સો આપે ભરેગા,
 મુરાદ કહે જો, મુકકરકરી અંદર,
 તીને ટાંક મારા ન ટારા ટરેગા !

કેવી સુંદર રચના છે ? આપણે કહીએ છીએ ને કે ઇશ્વર માનવીને જૂખ્યો ઉઠાડતો હશે, જૂખ્યો સ્વરાવતો નથી ! જેણે અનાજ આપ્યું છે તેણે આવના માટે દાંત પણ આપ્યા છે !! આજકતો જન્મ થયો ત્યારે તેના મોંમાં દાંત નહોતા. તેને પીવા માટે દૂધ ન હોતું ! કાણે બાળકના મોંમાં દાંત અને માતાના સ્તનમાં દૂધ ભરી દીધા ?

ધમ્મરને ઘેર દેર છે, અંધેર નથી !" વખત આવ્યે માનવીને ધમ્મરે અક્ષલ, ભુદ્ધિ, સમજ, સાન, જ્ઞાન બધું આપી દીધું છે ! એવી ધમ્મરી સંકીર્તમાં જુલ કે જોડખાંપણ કાઢનાર આપણે કાણ ? ઉપલા જંદો બીજો ભાગ આ પ્રમાણે છે :

ખૂદા હૈ ખરાદી, અક્ષલ ઉસ્મેં જાદી,
 વો આદિ, અનાદિકા કરતા કહાયા,
 પવન આગ પાની સુ, મિટી મિલ ની,
 રૂમકી નિશાની, સે આદમ બનાયા,
 કિયા કાન-નાશા ઓર ચરમકાં તમાશા,
 જીભકા ખુલાસા, બેકલ પઢાયા,
 મુરાદ કહે જો, સહી કરેકે દેખા,
 ખૂદા કી ખૂબીકા નહીં પાર પયા !

ધમ્મરે સૃષ્ટિ સર્જી, પવન પાવક (અગ્નિ) અંને પાણી સજ્યોમાં તો તેને માટે માનવી પણ સર્જ્યો, માનવી સર્જને તેને આંખ, નાક, કાન અને જીભ આપી ! કુદરતની લીલા નિહાળવા માનવીને આંખ કામ આવી, સાંભળવા માટે કાન કામ આવ્યા, બોલવા અને સ્વાદ ચાખવા જીભ કામ આવી, અને સુંઘવા માટે નાક કામ આવ્યા, તેથી જ આપણે ધમ્મરને આદિને અનાદિનો સર્જનદાર કહ્યો છે !

કવિ દલપતરામે પણ આ જ ગાયું છે ને—

જોવા આપી આંખડી, સાંભળવાને કાન,
 જીભ બનાવી બોલવા, ભણું ક્યું ભગવાન !

આ જ કવિ મુરારનો એક બીજો જંદ (ઇન્દ્રવિજય) ધરો મનોહર છે, કર્ણુ ગ્રિય, છે,—આ જંદ સાંભળવા પછી કહેરાઇ જાય છે કે, 'લક્ષિતમાં ભાષાના ભેદ હશે, ભાવનાના ભેદ નથી !'

‘ચીરપૂરે ચંદ્રાવલિ કે, નામ દેવકો છપ્પર, હાથસે છાંયો:
ચેકી શીશ પેન આઈ પરી તબ, નાઈ જની નૃપ કામ ચલાયો !

ઝેર હિતાર મીરાં બાઈકો,
લીલની શુનકાકું બિમાન લેજાયો,
હું તો નાથ ! અનાથ, અનાથ રહ્યો,
તુમ કૈસે અનાથ કો નાથ કહાયો ?

(૩)

હાર દિયો અપને કરસે,
શિરસે મંડલિકકો માર મિલાયો,
ટેર સૂની, ઢિટવા યિવીકી,
ગયદંતકે કંઠસે ઘંટ ગિરાયો !
દાસ કબીર કો લીડ પડી તબ,
પોઠ ભરી ઘર માલ પહોંચાયો,
હું તો નાથ, અનાથ, અનાથ રહ્યો,
તુમ કૈસે અનાથકો નાથ કહાયો ?

ભકતકવિ મુરારે પર બીડ પડી, આકૃત આવી. આ મુસ્લીમ સંત
પણ હિંદુ ભકતોની બહારે ધાએલા ભગવાનની ચમ કારિક શક્તિથી કયા
અગણ્ય હતા ? ઈશ્વરની, ખૂદાની પરવરદિગારની કે ઇસુખ્રિસ્તની, ભકિતમાં
ઠાઈ ફરક નથી. ઈશ્વરી શક્તિને કોઈ પણ નામે વાદ કરો, પણ શ્રદ્ધા
જોષએ, કવિ મુરારે કહે છે, કૌરવોની સલામાં પાચાવી (દ્રોપદીના) ચીર
પૂર્ણા, મીરામાઈના ઝેરના આધારે અમૃતનો જનાવ્યો, ભકત કવિ નરમિહને
માડલિકના કરથી મચાવના, ગળામા હાર પહેરાવ્યો, કવિ કનિરને બીડ

પડી, ત્યારે તેની ધૂળમાંથી ધાન કરીને બીડ બાંધી તો હે પ્રભુ ! હે
ખૂદા મેં શું શુંનો ક્યો છે કે મને, તારા ભક્તને નાથનો પણ નાથ તું
હાજરાહજુર હોવા છતાં અનાથનો અનાથ જ રાખ્યો ?

‘હું’ તો નાથ ! અનાથ, અનાથ રહ્યો,
તુમ દૈસે અનાથકો નાથ કહાયો ?’

મુસ્લીમ કવિનું પણ હિંદુ ભક્તો અને ભક્તિ વિષેનું જ્ઞાન કેટલું
વિશાળ અને ગૂઢ છે ! તે દ્રીપદી, કવિ નરસિંહ ભગત, મીરાંબાઈ, સંત
નામદેવ, અને ભક્ત અમ્લમિલ એ બધા સંત-ભક્તોના જીવનની વાતો
જાણે છે અને પોતાની પ્રાર્થનામાં દાખવાઓ આપે છે !

છેલ્લી ૪ પંક્તિઓમાં તો આ સંત-કવિના હૃદયની પ્રાર્થના
ફરિયાદમાં ફેરવાઈ જાય છે. જૂઓ :

સંતન કે મુખ બાત મુની;
કિતને હરિ ! નીચ કો જિંચ બનાયો ?
હીન ઉધારી અધમ અમ્લમિલ,
બાજ કો મારી, કપોત બચાયો,
ધૂલકો ધાન, ધનાકો, દિયો;
કવિ કે’ત, મુરાદ પેં જૂઠ જનાયો,
હું તો નાથ ! અનાથ, અનાથ રહ્યો,
તુમ દૈસે અનાથકો નાથ કહાયો.

અરે ! હે પ્રભુ ! તે ભક્તોને તો તારી જ છે. પણ અધમ અને
નીચ પુરુષોને પણ તે જિંચા બનાવ્યા છે ! અમ્લમિલ કોણ હતો ?
જતાં તેને તારો ભક્ત બનાવ્યો તારે શરણે આવેલા હોવાને ઉગારીને
બાજ પક્ષીને મારી ભગાડ્યું. આ બધો પ્રતાપ કેનો ? તારા જેવા
અનાથના નાથ હોવા છતાં હું હજી કેમ ‘અનાથ’ જ રહ્યો ? પ્રભુ !
મારી સહાય કરો !

લોકસાહિત્યના અચ્છા અભ્યાસી અને જાણુકાર એક મિત્ર ઘરે આવ્યા અને કહે 'ભાઈ ! આજે તો લોકસાહિત્યના કાયરાઓ ભરાતા નથી, ગામડા ગામમાં પણ 'ચોરાઓ' લાંગી ગયા છે. 'હાકુર દારો'માં પણ હવે તો ભજનિકો અને કથાકારો શોધ્યા જડતા નથી, પણ આજથી વીસેક વર્ષ પહેલાં ચોરખંદર પાસેના નાનકડા ગામમાં રહેતો હારે એક લોકગાયકને મેંએ ઘણાં ઘણાં કવિતા જોડો, ગીતો, ભજનો, અને દુહાઓ સાંભળેલા, તેમાંના મોટા ભાગના તો ભુલાઈ ગયા છે; બાકી જે યાદ છે તેમાં પણ ઘણી લીટીઓ ખૂટે છે. હવે તમને સંભળાવું. ખૂટે એટલું તમે ચોખ્ખી રીતે વિચાર કરી; જોડીને પછી પૂરું કરજો !'

આમ કહીને એ ભાઈએ હાર્મોનિયમ લીધું. સુર મેળવ્યો અને અને સૂરીલા કંઠે અને મધુર હલકે ગાવા માંડ્યું.

‘જો તું ઘટઘટે, જપ ઝટપટે.

ભજનાથ નટખટ, તો ઝટ મટે,

આવન મરન સખદુઃખ હરન. આ ઘટ ઘટે !’

પાછળ ‘ટ’ આવે, એવો એક સખદ લોકકવિએ યાદ કર્યો, અને તેને લગતા બીજા (એવાળ) શબ્દો યાદ કરવા માંડ્યા, ઘટ, ઝટ, મટ, ખટ, પટ, વગેરે પણ લોકકવિ માત્ર શબ્દનું આવું જુલુક કે ઝુમઝુમ કરીને ખેતી ન રહ્યો તેણે, જેમાંથી સુંદર ભાવાર્થ અને કલ્પાગ્રિય નાદવૈભવ મળે એવો જંદ બનાવ્યો : એ જંદનું ‘મુવ’ ‘પ્રથમ પંકતિ’ ઉપર આપી છે.

શ્રદ્ધા ભક્તિના અદભૂત ચમત્કારો.

ચારણી સાહિત્ય (ચારણોનું સાહિત્ય) જે મુખ્યત્વે કંઠ, કહેણી અને કવિતા શ્રેણી રીતે પરંપરાગત સજીવ રહ્યું છે, તેનો પુરાવો ઉપરના જંદમાં આવી જાય છે. સાંભળવા ગમે તેવા શબ્દોના જંદોવાળી આવી ઘણી કવિતાઓ, ચારણોના મૃત્યુ સાથે વિસરાઈ ગઈ છે. જે થોડી ઘણી

બચી છે, તેમાંથી ઘણી જુગ જ અંચરથ થઈ છે. ઉપલા હાંદની પંક્તિ
મેં કોઈ ચારણ પાસેથી સાંભળી નથી, કોઈ લોકસાહિત્યના અંચમાં
વાંચી નથી કે સ્વ. મેંઘાણીના 'ચારણ અને ચારણી માહિત્ય'ના
પુસ્તકમાં પણ સંગ્રહાએલી નથી !

હવે એ હાંદની પંક્તિઓનો અર્થ તપાસીએ !

'૮૪ લાખ ફેરાની,' જનમ જનમની આ અનંત ઘટમાળમાંથી હે
માનવી, તારે બચવું હોય, તમામ દુઃખો મટાડવા જ હોય, તો
ભોજાનાથ (ભગવાન)ના નામની માળા જપ ! અને તે પણ એકાદ વાર
નહીં, જપ કરતો હો તો રીતે ! અટક્યા વિના ! તપ વિના સિદ્ધિ
નહીં, તેમ બોધ્યા જ કર !

'જો તું ઘટઘટે, જપ ઝટપટે, ભજ નાથ નટખટ, તો ઝટ મટે,
આવન મરન, સખદુઃખ હરન, આ ઘટઘટે, છય ઘટઘટે !'

ભૂતકાળમાં જેમણે ભગવાનના નામનો, દુઃખને વખતે, (અધીને
વખતે) જપ જખ્યો, તેઓ ખરા સંકટમાંથી કમ ઉઠ્યા, તેના દ્રષ્ટાંતો
તે પછીની આ પંક્તિઓમાંથી મળી રહે છે.

'એક પાપી, તણે પેઠો, બીજે શિર પર ફેરન,
સપ્ત્રીજે થડે ચઢીચો, બચ્યાં લાગ્યા દરન !'

'એક જંગલમાં એક વૃક્ષ પર એક પાખીનો માજો હતો, તેમાં થોડા
વખત પહેલાં જ બચ્યાઓનો જન્મ થયો હતો, તેનો શિકાર કરીને,
તેમનું ભક્ષણ કરવા માટે, જંગલમાં ફરતો ફરતો એક પરાંધી આવી
ચડ્યો, તે જ ઘડી એ કોઈ સમઢીને આ તાગ જ જંગોલા બચ્યાએની
ખજર પડી, તે પણ તેના ભક્ષણ માટે વૃક્ષની ઉપર વિમાનની જે
ધુમી રહી, એટલે ઠવિએ ગાયું.

'એક પાપી તણે પેઠો, બીજે શિર પર ફેરન.'

ત્યાં બરોબર એજ ઘડીએ ન જાણે ક્યાંથી, એક સાપ આવી ચડ્યો, તેને કવિએ ‘ત્રાજ પાપી’ તરીકે ઓળખાવ્યો. આમ પંખીના બચ્ચાને શિકાર કરવા માટે ત્રણ ત્રણ શિકારીઓ આવી પહોંચ્યા, શિકાર પર ટાંપી રહ્યા. પંખીઓના બચ્ચાં ફફડી ઉઠ્યા, ડરી ગયા. ધૂણ રહ્યા. ત્યાં માદા પક્ષી પોતાના (પતિ) નર પક્ષીને કહે છે. ‘નાથ ! આમાંથી કેમ બચશું ?’

ડરીને, પણ બ્રહ્મથી, પેલું નર પક્ષી કહે છે, ‘પ્રભુનું નામ લે ! આ ત્રણ ત્રણ પાપીઓના પંખમાંથી બચાવી શકનાર હજાર સિવાય, કોણ બચી શકે નથી ?’

સાં શું બચું, જુઓ !

પંખીના બચ્ચાને ખાવા માટે અધીરો બનેલો સર્પ. કંઈક વિચાર આવવાથી, થડેથી પાછો જતર્યો, અને.

* પારધિકો સાંપ ડંસીયો, પડ્યો ‘હાય ! હાય કરન !’

‘પારધિ નિશાન ચૂક્યો, પડી સમડી તરફડન !’

જો તું ઘટઘટે.

સર્પને થયું કે હું પંખીઓના બચ્ચાને ખાવા ઉપર તો જાણે છું, પણ આ પારધી તે બચ્ચાઓને તીરથી વીંધી નીચે પાડશે, તો હું રખડી રહીશ ! એટલે તે થડેથી નીચે જીર્યો અને બચ્ચાઓના માળા બહાર તીર તાકાને બેઠેલા પારધીને ડંખ્યો, ડંખ લાગતાં જ પારધિ તો ‘હાય ! હાય ! કરીને નીચે પડ્યો ! તે પડતાંજ માળા પર તાકેલું નિશાન ચૂક્યો, ને માળા પર ફરતી શિકારી સમડી તેનું નિશાન જતી ! સમડી તરફડીને નીચે પડી, પારધી પણ ‘હાય ! હાય !’ કરતો, સર્પના ડંખથી પીડાતો નીચે પડ્યો, અને નીચે પડતાં પહેલાં તેણે સર્પનું વેર વાળવા, સર્પના શરીરમાં પણ એક બીજું તીર મારી દીધું ! જુઓ ! ત્રણ

* આ ગીતની પંક્તિઓ શ્રી દુષ્યન્ત જોગીશ પાસેથી મળી છે.

ત્રણ શિકારીઓના પંજમાં કયા દૈવી ચમત્કારે એ નિર્દોષ પંખાડાઓને બચાવી લીધા ? કોઈ ચમત્કાર નથી, કોઈ તર્કવાદ નથી, બની જ શકે તેવી સત્ય હકીકત છે, છતાં આ પ્રસંગમાં ભગવાનના નામને જોડીને લોકકવિએ જે ભક્તિરસ સર્જ્યો છે, તે લોકકવિતાની અજોડ સિદ્ધિનું, ભગવાનમાં તેના ભક્તોની અખૂટ શ્રદ્ધાનું અદ્ભુત દ્રષ્ટાંત પુરું પાડે છે !

શ્રદ્ધાના કયા ખળે, અંગ્રેજ સલ્તનતને, વગર હથિયારે હિન્દમાંથી હાંકી કાઢવાની વાત પુ. ગાંધીજી આપણને કરતા હતા ? તે સમજવા ઉપરનું દ્રષ્ટાંત વિચારવા યોગ્ય છે !

‘નિભાડામાં બિલ્લી વિચાણી, બચ્ચાં લાગ્યા ખરન;

‘નાથ ! હવે આ કેમ બચશે’, એમ બોલી કુંભારન !’

કુંભારે માટલાં પકવવા તેનો નિંભાડો જમાવ્યો છે. તેમાં બધું ક્યાંકથી એક બિલાડી આવી વિમાંય છે, તેને બચ્ચા ‘મ્પાઉં...મ્પાઉં...’ કરે છે. કુંભારનું ધ્યાન નથી. કુંભારણુ તેનું ધ્યાન દોરે છે. ‘નાથ ! હવે આ કેમ બચશે ?’

કુંભારથી નિંભાડો હોલવાય તેમ નથી, તે જાણે આકાશ બણી જોધ શ્રદ્ધાથી તેના ભગવાનને યાદ કરે છે.

‘જો તું ધટધટે જપ ઝટપટે, બાજનાથ’...અને એજ વખતે-એકાએક-

‘આલ ગજકુ’ મેલ વરસ્યો, વીજ ચમકી સન સનન,

આગ બૂઝ ગઇ, શ્વાન દોડ્યાં સારે લાગ્યા લરન !’

ઇશ્વરનું નામ ખરેખરી શ્રદ્ધાથી બોલાય, તો કેવો ચમત્કાર સર્જાય છે ! બધું આભમાંથી એકાએક ગજના કરતો વીજળી ચમકાવતો વરસાદ તૂટી પડે છે. વરસાદનું એ પાણી નિભાંડાને હોલવી નાંખે છે, અને પેલી બિલાડી અને તેના બચ્ચાં, (સગવો નિભાંડો હોલવાતા) તેમાંથી સુરક્ષિતપણે બહાર નીકળી જાય છે !

આ પંક્તિમાં લોકકવિએ 'જ્ઞાન દોડ્યા' લાગ્યા હરન !' નો ઉપયોગ કરીને પોતાની અદ્ભુત કાવ્ય શક્તિનું અનુપમ દ્રષ્ટાંત પુર પડ્યું છે ! ફૂતરા ક્યારે દોડે ? શિવાળીયા ક્યારે રડે ? જ્યારે અણુધાર્યો વરસાદ વરસે ત્યારે ! લોકકવિની ચક્રેર દ્રષ્ટિ કુદરતની સૃષ્ટિમાંથી પોતાની કાવ્ય સામગ્રી માટેની પ્રેરણા લે છે ! અને તેને જંદના પ્રાસમાં સુદર રીતે ગોઠવી દે છે !

ત્રીજી અને છેલ્લી પંક્તિ પણ સુદર છે.

'મદમસ્ત થઈ ગજરાજ નિસર્યો, લોક લાગ્યા હરન
માર્ગ વચ્ચે બાળ રમતું સમીપ આંબું મરણ ! *

રાજ માર્ગેથી શરાવ પીને મદમસ્ત થઈ એક હાથી કોઈ ગતીકુચીમાંથી પસાર થાય છે, ત્યારે વચ્ચે એક નાનું સરખું બાળક રમી રહ્યું છે. લોકોને લાગે છે કે આ બાળક માટે પેનો (ગાઝ જેવો) હાથી 'મરણ' બનીને જ આવી રહ્યો છે ! હાથી નિરુદ્ધ છે કેમ તેને વશ કરવાની હિંમત કરતું નથી, ત્યાં શુ થાય છે ?

'સૂંઠ ઝાંઘ્યું, ધર્યું અધર, ફેરવ્યું ડીચે ગગન;
ફર ફેક્યું પડ્યું ઘાસે, હર્યું બહુ ગુલમદન !'

જો બટબટે...

હાથીએ માર્ગ વચ્ચે રમતા એ બાળકને સૂઠમાં ઝાંઘ્યું, અધર લઇને ઉભાબધું, અને ફેક્યું પણ ખરું ! પણ પડ્યું ક્યાં ? વાસની ગંજીએ ઉપર પડતાજ એ બાળક હમી ઉઠ્યું ! બહુ ગુલામના કૃપનું 'હાર્યું' જોઈ લ્યો !

ચારણી સાહિત્યમાં આના ઘણા કાવ્યો રચાએલા છે, તેમાંના કેટલાક એવા છે કે તેની પૂર્વ ભૂમિકા વિના તે સમજી કે ગાઇ શકાત તેમ નથી, આને પણ ચારણ કવિ શ્રી. દુલાભાઈ ઠાંગ (૧-મથી) સમાઓમાં પોતાની કવિતા કે ગીતો ગાય છે, ત્યારે તેની પૂર્વ ભૂમિકા સમજાવે છે, વાનાવરણ

સર્જે છે. અને પ્રસંગતું વણું કરી સમ્પત્તિ દોરે છે, ને પછી કાવ્ય છેડતા શ્રોતાઓ કાવ્યના રસમા ગુલતાન બની જાય છે ।

‘અભિમાન છોડી દે ‘માંયલા’ભાઈ !’.... છોડી

આ દુનિવા પર ફેક આવ્યા ને ફેક ગયા. રાવણ જેવા રાજવી આલ્યા ગયા, સિંહર અને નેપોલિયન પણ મરી ગયા, ઠાણ અમર રહ્યું ? તો પછી થોડી સંપત્તિ યતા, માનવીએ ગર્વ છા માટે કરવો ? એથી જ સંત કવિ તુલસીદાસજીએ ગાયું હશે ને ?

હયા ધર્મકા મૂલ હૈ પાપ મૂલ અભિમાન;

તુલસી ! હયા ન છાંડીયે જબલગ લા મેં પ્રાન;

લોકસાહિત્યની ભજનવાણીમાં પણ સંતોએ આજ ગાયું છે, સંત ‘વીરજીનું’ એક ભજન, આના અનુમધાનમા સમજવા જેવું છે;

અભિમાન છોડી દે માંયલા ભાઈ,

દેહ રે પૂછે, જીવને રે ભાઈ તારે મારે શેની સગાઈ ?

અભિમાન છોડી દે, માંયલા ભાઈ

મારા રે વૈદરાજ ઘેર તેડાવો ને, બેસારો ઓરડા માંધ-

મારા રે વૈદરાજ શુરે કરે એને, એના ઊડી ગયા માયલાં ભાઈ !

...અભિમાન...

સાડા રે ત્રણ ગજ મશાઈ મંગાવો ને એમાં સ્વપરોવો તેની દેહી,

ચાર જણાં એને ઊપાડી આલ્યાં, સમગાન મુધીની સગાઈ !

.. અભિમાન...

સંતકવિની દિશ્વશ્ચી તો જુઓ:

એની રૂવે ઘરને બારણે, ને સ્રીયા રૂવે ઘરની માંધ,

છુરે રે દેશ તેની જાતની રૂએ ને રૂએ બાંધવ ને ભાઈ !

—અભિમાન...

મડદાને ૫૫ ક્યો છો ? પ્રદત્તિવિતાનો માનવી પણ મડદા જેવો જ છે !-‘ધૂમકેતુ’.

ઠાઠ સાથે મરવા તૈયાર થતુ નથી' એટલે જ કવિ કહે છે કે
મરેલાનો શોક શું કરના કરવો ?

મરનારાને શું એ કવો છો ? રોનાર નહીં રીયે' ભાઈ
'દાસ વિરોધ' કર જોડી વિનવે, ક્યે એને રામની ફહાઈ;
અભિમાન

મરેલા પાછળ શોક શા માટે કરવો ? મરેના પાછળ રડવું શા માટે ?
કારણ કે રોનાર પોતે પણ એક દિવસ મરી જવાનો છે' તે પણ અમર નથી !

વિસામો ? ..

હંસારાજ ! રહી જાવ આજુની રાત;
કુંવી મારે દિલડાની વાત,
હંસારાજ ! રહી જાવ આજુની રાત !
પહેલો રે વિસામો, ઘર કેરે ઉંબરે,
બીજો વિસામો બાંપા બહાર,
હંસારાજ ! રહી જાવ આજુની રાત !...
ત્રીજો વિસામો ગામ કેરે ગાંદરે,
ચોથો વિસામો 'સમગાન' !
હંસારાજ ! રહી જાવ આજુની રાત !...

હોહો :

હોહો હોહો હસણમેં, શેણાને કરીએ સાદ,
મિટ્ટી સે મિટ્ટી મીલે, હોંકારા 'દીએ હાડ !'

'હે હોહો, હે હેલ્ય, ચાન આપણે રમયાનમા જઈએ. ત્યા
પડેલા આપણાં સગાને સાદ કરીએ. એની માટીમા આપણી
માટી મીલાવીએ, જો એમના હાડકા આપણને હોંકારા દે છે.'

ભારતરત્ન સ્વ. પંડિત જવાહરલાલ નહેરુના

મરસિયા....લોકભાષામાં

હું છું

‘મળશે ઘણાં માનવી,
ફૂવા હુંદા કેપ,
(તથા) નવખંડ નીલો ન થાય,
(આસ્થા) મેઘ વણ મોતીયાઉત !

(ઉંઠા ફૂવા, પાતાળ-પાણી સમાન
ભંડાર તો ધણા મળશે, પણ હે
મોતીલાલના મુપુત્ર જવાહર ! તમારા
જેવા મેવ વગર નવખંડની ધરતી લીલી કેમ બની શકશે ?)

‘ધરતી ધૂસકાં લિયે, (અને) રોયા આલે ભાણ,
અણમોલ જવાહર જાણું રીધું, રાખી અમર નિશાન !’

(જવાહરલાલ નહેરુ સમું અણમોલ રત્ન જતાં ‘ધરતી ધૂસકે
ધૂસકે રોવા લાગી, આમ અને સૂરનાયણ પણ રોવા, પણ અમરું
નિશાન (સ્મૃતિ) અમર રહી ગઈ !)

—શ્રી. ગોવિંદ અમર ગઢવી
(રાજકોટ)

પાંચ કલાક સુધી લોકસાહિત્યમાં રસ- તરબોળ બનાવનાર રાષ્ટ્રીય લોકગાયક.

અમારા એસોસીએશનના સભ્યો તરફથી માથેરાન મૂકામે, વાર્ષિક પર્યટન નિમિત્તે થામએલા કાર્યક્રમમાં જાણીતા પત્રકાર, પ્રચારક અને રાષ્ટ્રીય લોકગાયક શ્રી યશવંત વ્યાસે, પાંચ કલાક સુધી લોકગીતો, ભજનો અને રાષ્ટ્રગીતો રજૂ કરીને આમને ખૂબજ રસતરબોળ બનાવી દીધા હતા. શ્રી વ્યાસ અને તેમના સાથીદારોએ નવાજૂના લોકગીતોને તેના મૂળ રાગોમાં અને સંગીતની સાચી ખંધેજમાં રસપ્રદ રીતે રજૂ કરીને હાજર રહેલા તમામ જન સમુદાયની પ્રશંસા મેળવી લીધી હતી અને સૌને ખૂશ કરી દીધા હતા, અમારી પ્રશંસાના તેઓ સાચા અધિકારી હતા.

—આર. એન. જાની.

માનદ મંત્રી :

આલ ઈન્ડિયા કોલેજિયેટ

એકસપોર્ટ એસોસીએશન;

મુખ્ય-૧.

બાળકોના લાડીલા વાર્તાકાર અને

પ્રિય લોકગાયક

✽❦✽

યશવંતભાઈને સાંભળવા એ એક લ્હાવો છે. જો કે આમ તો ઘણીવાર સાંભળેલા પણ બાળકો વચ્ચે જ્યારે કાચરો જમાવી વાર્તા કહેતા અને ગીતોની રસલ્હાણુ પીરસતા સાંભળ્યા ત્યારે ખરેખર એક અનોખો જ રંગ જામ્યો હતો. તેમની વાર્તા કહેવાની છટા અને લોકગીતોની ગૂંથણીએ બાળકોને લગલગ અઢી કલાક સુધી રસતરબોળ કરી મૂક્યા હતા. લોકસાહિત્ય પીરસવાની તેમનામાં એક આગવી કળા છે. તેમનો વાણીપ્રવાહ અરખલિત અને મિઠાશબ્દો છે. ગીતો ગાતાં ગાતાં કે વાર્તા કહેતાં લોકસાહિત્યના સજ્જોને રમાડવાની તેમની હથેલી કાઈ અનોખી જ બાત પાડે છે. અને તેથી જ કાચરાની રંગત માણુવાની સૌ કોઈને, નાના કે મોટાને મજા આવતી હોય છે.

ઘાટકોપર બાલકન-૭-બારીનાં લગલગ હજારથી ઉપર બાળકોએ મંત્રમુગ્ધ થઈને તેમનો કાર્યક્રમ એક ચિત્તે લગભગ અઢી કલાક સુધી સાંભળ્યો. તે તેમની શક્તિનું મૂલ્ય છે.

ખરેખર આ માટે તેમને અલિનંદન થટે છે.

—જયંતભાઈ પંડ્યા

ઉપપ્રમુખ, ઘાટકોપર બાલકન-૭ બારી.

શુદ્ધિપત્રક

પાનું	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	લીટી
૩૩	વડના	વડવા	૬
૪૬	કહાણી	કહેણી	૨
૪૬	દૂંઢવાઈ	દૂંઢવામને	૧૮
૬૯	રૂકરે	રૂરે	૧૫
૭૭	ભગીર	ભગીરથ	૨૪
૯૮	આંડી	આંખડી	૨૪
૯૯	ભાવાય	ભાવાઈ	૧
૧૨૧	ઝેરડી	ઝોરડી	૧૯
૧૩૭	વટો	લટો	૧૨
૧૩૭	ખોગે	ખોખે	૧૬
૧૬૦	છંદ રેવની	છંદ રેવના	૧૦
૧૬૧	મિલની	મિલની	૭
૧૬૨	ચિડી	ચેનકી	૨
૧૬૨	ચેન	ચે	૨

લોકસાહિત્યના સીમાડા

લોકગીતોનો એક મુખ્ય ગુણ છે પ્રવાહિતાનો. એનો પ્રચાર અત્યંત એપી હોય છે. ગમ્મું એટલું ગામું. એ રીતે એક પ્રાંતથી બીજો પ્રાંત, એક પ્રદેશથી બીજો પ્રદેશ એનું વહેણ ચલાવું અને તે પ્રદેશના વાધા એને લાધવાના; આથી લોકસાહિત્યના સીમાડા એને નક્કી કરવા દોલ્લખાં છે. તેમ છતાં દરેક પ્રદેશની ખાસ વિશિષ્ટતા તો રહેવાની જ.

—શ્રી મધુભાઈ પટેલ

મારી સફળતાનું રહસ્ય !

નવરાત્રિ ઉત્સવના તહેવારોમાં દશેરાની રાત્રિએ એક સ્થળે મારો લોકસંગીતનો કાર્યક્રમ આગલી નવ નવ રાત્રિઓની માફક દશેરાની રાતનો કાર્યક્રમ પણ થયો જ સફળ રહ્યો. કાર્યક્રમને અંતે એક ભાઈ આવીને કહે, “યશવંતભાઈ! નવ નવ રાતના ઉમંગરા કરીને અંતે ત્રણ ત્રણ કલાક સુધી ગાઈને તમારું ગણું બેસી જતું નથી?”

મેં કહ્યું, “માતાશ્રીની કૃપા છે.”

તે ભાઈ કહે, “ના, ના, કહો તો ખરા, તમારી સફળતાનું રહસ્ય?”

મેં કહ્યું, “કહું? પ્રખ્યાત વૈદરાજ શ્રી ચંદ્રશેખર ઠક્કરની સિંધ આયુર્વેદિકે કે મંત્રીમાં બનાવેલી ઠક્કર સ્વરકિન્નરીવટી * હું ગાતી વખતે માદ્રામાં જ રાખું છું!”

—યશવંત વ્યાસ

* ઠક્કર સ્વરકિન્નરીવટી : ૧૦૦ ગોળા કિ. ર. ૧.

With Best
Compliments
From
A WELL WISHER

દેના બેંક

વિશિષ્ટતા

સેવિંગ્સ
એકાઉન્ટ

વ્યાજ

18%

સગીર ખચત
યોજના

18%

ફીક્સ્ડ
ડિપોઝિટ

15% થી 19 1/2%

દેવકરણ નાનલ બેંકિંગ કંપની લિમિટેડ

રજિસ્ટર્ડ ઓફિસ: દેવકરણ નાનલ બિલ્ડિંગ્સ, ૧૭, હોર્નિમેન સર્કલ, મુંબઈ-૧.
મુખ્ય મથક: વ. ગાંધી મેનેજિંગ ડિરેક્ટર

જેમના કામણુગારા કંઠે

લોકસાહિત્યના

અસંખ્ય

ડા. ચ. રા.

ડાહ્યા છે,

એવા લાડિલા

લોક ગાયક

યશવંત વ્યાસ-

‘લોકસાહિત્યના રસદર્શન’

દ્વારા ગુજરાતની અક્ષરની

આલમના પણ

લાડિલા

બને, એ

જ શુભેચ્છા

—એમના આહુકો તરફથી.

આપથીએ દૈનિક જીવનવ્યવહારમાં હર પળે સમાયેલ જોખમેનો કદી ગંભીરતાથી વિચાર કર્યો છે ? દિનપ્રતિદિન ઝડપી પ્રગતિમાં અન્નેડ એવી “ન્યુ ઇન્ડિયા લીમા કું.” એ આપને માટે એક યોજના તૈયાર કરી છે. જોથી કરી આપને અકસ્માત, તેને અગેની અપંગતા, માંદગીનો ખર્ચ, અને આગ તથા ચોરીના તુકશાનને પહોંચી વળવા માટેની આ એક માત્ર સર્વપ્રિય પોલીસી જાદુજ નજીવી કિંમતમાં મળી શકે છે. માસિક માત્ર સાતેક રૂપિયાના પ્રીમીયમમાં દશહજારની વિમાની પોલીસી એ અગત્યનું પમાડે તેવી વાત નથી ? પરંતુ આ હકીકત છે.

તમારા નિષ્ફળને આજેજ અમલમાં મૂકો. પેઠજ પોલીસીની વધુ વિગત મટિ જરૂર લખો :

આગ, ચોરી, અકસ્માત, ચોટર, અને હરેક પ્રકારના અકસ્માતના વિમા માટે :—

ન્યુ ઇન્ડિયા એસ્યુરન્સ કું. લીમીટેડ.
મહાત્મા ગાંધી રોડ, મુંબઈ-૮.
ફોન. નં. ૨૫૬૨૫૮.

લો ક ગી તો ની

પુનિત ગંગાના રસ પ્રવાહમાં

જેમણે

અખિલ

ગુ જ રા ત ને

રસતરખોળ

બનાવ્યું છે,

એવા—

લો ક ગા ચ ક

યશવંત વ્યાસને

અનેક શુભેચ્છાઓ

—તેમના ચાહકો તરફથી.

**WITH BEST
COMPLIMENTS
OF**

THE GIN STORE CO.

Importers Millgin Store

HARDWARE MERCHANTS

75 Nagdevi Cross Lane,

**Telegrams :
"GOODLUCK"**

**BOMBAY, 3.
Tele. 321815.**

એમના કંઠે

જેમ

હજારો હેયાં

કળ્લે

કર્યા

છે,

એમ—

★

‘લો ક સા હિ ત્ય’ નું

ર સ દ ર્શ ન

પણ—

‘લાખો’ની ચાહના

મેળવે—

એવી શુભેચ્છા સાથે

With Best Compliments From
BHARATKUMAR & CO.,

KRISHNA CHOWK,
M. J. MARKET,
BOMBAY, 3.

TEL. OFFICE : 38690 ☆ RES. 67136.

With Best Compliments From
COSMOS PAINTS INDUSTRIES

(PROPS : JETHABHAI KHATAU & SONS)

Manufacturers of Quality Paints,

Enamels, Varnishes, D. B.

Linseed oil Etc. & Painting Contractors.

Factory :

Narayan Nagar

Agra Road,

Ghatkopar

Office :

197/205 Krishna

Chowk, Mulji

Jetha Market

BOMBAY-2.

ગુજરાત રાજ્યના

યાત્રાધામો આપને નિમંત્રે છે

૧. મોમનાથના વિખ્યાત મંદિરો,
દેહોત્સર્ગ, દ્વારકા, પાલીતાણા,
પોરમંદર, ગિરનાર, ડાકોર,
અંબાજી ઇત્યાદિ.

૨. મુસ્લીમ દરગાહ, મીરાદાતાર,
જમિયતશાહ દાતાર, શાહઆલમ
અને સરખેજ ઇત્યાદિ.

૩. પારસીના પવિત્ર સ્થળ
ઉદવાડા, જિન્દો : મુરત.

વધુ માહિતી માટે નીચેના સરનામે પત્રવ્યવહાર કરવો :

નાયબ સચાલક શ્રી : પ્રવાસ -
માહિતી ખાતું : સચિવાલય,
અમદાવાદ-૨૫.
ફોન નં. ૭૮૮૩૩

આફિસર-ઈન-ચાર્જ,
ગુજરાત સૂચના કેન્દ્ર,
જનપથ, ન્યુ દિલ્હી.

સહાયક સચાલક : પ્રવાસ :

ગુજરાત રાજ્ય,
ધનરાજ મહાલ, એપેન્ડો નંદર,
અંબાજી-૨.

ફોન નં. ૨૫૭૭૩:

માહિતી ખાતું, ગુજરાત સરકાર તરફથી પ્રકાશિત

For Bank Guarantee Contact .

CHHEDA & CO.

Western India House, Phirozshah
Mehta Road, Fort Bombay, 1.

Other Departments;

Estate Duty

Insurance, Estate

Income Tax, Sales Tax,

Trust Claims, Hire Purchase,

Taxation,

Mortgage Finance,

Manure Mixtures

& Rent Forming'

Office Tel, 254846.
& 254953

Res Tel 241804

With
Best Compliments
From:

GORDHANDAS H. SHAH

(A Leading man of Insurance Trade)

Phone C/o.
266391-12
472681
Residence :

Address :
Zurich Insurance Company
Mackenzl Bldg,
Ballard Road,
BOMBAY. 1.

With Best Compliments from : Call 334579

D. CHANDRAKANT & CO.

Quality Printers & Paper Box Manufacturers

Manufacturers of :

Fancy Fans, Straw & Grey Bord Boxes Corrugated

Fibre Boxes, Cartoons & Folding Boxes

& Paper Cylinders.

ISHITA PUNCH MANUFACTURING CO.

Manufacturers of all kinds of Wooden & Metal Punches

• 5/17, Sindhi Lane, Near Null Bazar, BOMBAY-4.

**WITH BEST COMPLIMENTS FROM
UNITED SPICES IMPORTERS
LIMITED**

(INTERNATIONAL BUYERS & SHIPPERS)

Registered Office :

CLOVE HOUSE

166 Samuel Street,

BOMBAY ■ BR

Branch :

■ Parsee Church Street,

CALCUTTA 1.

Gram : UNISPICE

Phone : 441152

Branch :

196 Govindappa Naick St.

MADRAS 1.

Gram : LAVINGTUJ

Phone : 24283

THE NEW VINOD SILK MILLS PRIVATE LTD

Dadar, Bombay, 28

Tel. 60276

Gram : Deshbay.

'Insist on New Vinod Terylene Suiting'

Manufacturers of •

54" Terylene Suiting

36" „ Shirting

44" Twinkle Satin No. 1560

44" „ Jacquard.

35" „ Lama

44" „ Nylon Sarees.

We are taking dyeing
Finishing and Colouring
Jobs of all Kinds of
Manmade Fabrics.

Specialists in Twinkle
Dyeing & Terylene sizing

WITH BEST COMPLIMENTS FROM:
VELJI KALIDAS & CO.

PHONE { OFFICE: 324013
RESI. : 22862

TELEGRAMS
"BOLDNESS"

INTERNATIONAL BUYERS & SHIPPERS.

SOMAYA BUILDING NO. 1.

177, SAMUEL STREET,

BOMAY 9. BR

WITH BEST WISHES OF
Durecon Pavings & Construction Co.
Grading & Road Contractors.

Office :

Noble Chambers, 2nd Floor.

Parsi Bazar St, Fort, Bombay, 1.

Telephone : 251603.

Workshop :

Motibaug, Sion Trombay Rd.

Chembur, Bombay-71.

Telephone : 521862.

With Best Compliments

Form

“Formators.”

Manufacturers & Dealers
in all Plastic Goods.

51 Bazargate Street, Fort
BOMBAY, 1.

એક
શુભેચ્છક
તરફથી

With Best Compliments

From

D. CHANDRAKANT & CO.

Wholesale Cloth Dealers.

Krishnaraj Gali, M. J. Market

BOMBAY, 2.

રાત્રિના પ્રથમ પહોરથી
માંડીને પ્રભાતના પહેલા
કિરણ સુધી
જેમણે

લોક સાહિત્યના
રસદર્શનમાં

સાન-ભાન ભૂલાવી
દીધા છે એવા—

લોક ગાયક યશવંત વ્યાસના
કંઠ અને કલમના કસબને

હજી વધુ સિદ્ધિ સાંપડો—

એવી અંતરની ઇચ્છા સાથે—

—એમની કલાના ચાહક તરફથી.

બોમ્બે ડાઈંગ ફેબ્રિકસ

* ડ્રીલ
* ગળચરડીન
* કેસમેન્ટ
* ટેરીફિકેશન
* ટુવાલ
* બેડશીટસ
* લોંગકલોથ

* પોપલિન્સ
* ટસર
* હમારક કલોથ
* શર્ટિંગ
* ટાવેલ સેટઅ
* બેડશીટ સેટઅ
* અન

અ ને ક વિ ધ

સુ મો હ ક પ્રિન્ટ સ....

સોલ સેલિંગ એજન્ટસ

ચતુરભુજ ગોરધનદાસ એન્ડ કું.

૨૦-૨૨ ચંપાગલ્લી, મુંબઈ, ૨. ફોન-૨૦૮૮૩
રીટેલ જરૂરિયાત માટે સંપર્ક સાધો.

અનેક શુભેચ્છાઓ

સાથે

એક શુભેચ્છક તરફથી

ફાઈ લતામાં એક જ જુના અને બહુતા

સિંધી મિઠાઈવાળા

કરાંચી સ્વીટ માર્ટ

જ્યાંથી દરેક જાતની મિઠાઈઓ

અને તાઝું ફરસાણુ હંમેશ મળશે.

ઉપરાંત ગોર્ડર પ્રમાણે

માલ તૈયાર કરી આપવામાં આવશે.

૫૬-૫૭ અગિયારી લેન.

ફાઈ, મુંબઈ-૧.

ટે. નં. ૨૬૨૨૧૨.

જેનો 'કેકારવ' આજે પણ
ગુજરાતમાં ઘેર ઘેર ગૂંજે છે,

એના સજ્જનો

રૂપેરી અવતાર

'ક લા પી'

જેના વિષે આપને

ગૌરવ લેવાનું મન

થાય એવું ગરવું

ગુજરાતી ચિત્ર

મજા પિક્ચર્સ, પ્રા. લીમીટેડ

૫, નાઝ બિલ્ડીંગ, મુંબઈ-૪.

With Best Compliments

From

Ashok Stone Industries

QUARRY OWNERS

Ambowali Hill

Varsova Road,

ANDHERI.

Phone No. 571557

SNOW

and

**Talc-de
'Kashmir'**

For perfect
complexion

A product by the manufacturers of Kashmir snow beauty also

A product by the manufacturers of Kashmir snow beauty also

TOOTH BRUSH

and

TOOTH PASTE

For sparkling
white teeth

WITH BEST COMPLIMENTS FROM :

M/S P Vrajlal Dulabhdas & Co
Bombay, Calcutta, Madras, Delhi

Selling Agents, & Distributors
For your requirements of

Acetic Acid/Glacial
Acetic Anhydride
Ethyl Acetate
Manufactured by
The Andhra Sugars
Ltd, TANUKU A P

Precipitated Calcium
Carbonates
Manufactured by
Tribeni Tissues
Pvt Ltd
Calcutta, 6

43, Forbes St Fort, Bombay, 1 Tele 256664

આપ

યાત્રાપ્રવાસ માટે વિચારતા હો,

તો અવશ્ય યાદ કરજો :

નવયુગ ટ્રાવેલ સર્વીસ.

સર્વમાન્ય તીર્થયાત્રાના સુપ્રસિદ્ધ પ્રવાસયોજક સંસ્થા
ચારધામ અને ત્રણધામની યાત્રાપ્રવાસ
માટે આજે જ સંપર્ક સાધો :

સ્તીલાલ શાહ, નવયુગ ટ્રાવેલ સર્વીસ

૧૩૫, બજારગેટ રોડ, ૧ લે માળે, મુમ્બઈ, ૧.

આખું વાતાવરણ લોકગીત અને લોકસાહિત્યની ઝંખનાથી ભરાય ગયું છે, લોકચુગ બેસું બેસું થઈ રહ્યો છે. જગત ખીજ વાતોથી યાદ્યું છે. શિષ્ય જીવનની અને શિષ્ય સાહિત્યની કૃત્રિમતાએ અને આડંબરવશતાએ લોકોને નિરાશ કર્યા છે. એ પરદેશી વસ્તુ મૂકીને પ્રજા પાતાવું જૂઠું રસપાત્ર શોધી રહી છે, ઠેર ઠેક લોકગીતો ગાવાના નાક લાગતો જાય છે. શાળાના ને શેરીના બાળકો લોકગીતો સાંભળતાં ડાલી ઉઠે છે ।

—ઝવેરચંદ મેઘાણી

એક શુભેચ્છક તરફથી

WITH BEST COMPLIMENTS OF

Shree Engineering Works

STRUCTURAL ENGINEERS & CONTRACTORS

Factory :

Andheri Kurla Road

Between Marol &

Saki Naka

BOMBAY-59

Tel 571725.

Office :

Erachshaw

Hakimwadi

Behind Super Cinema

Grant Road

BOMBAY-7

Tel. 71946.

With Best Compliments

From

Messrs

CHHAGANLAL KHIMJI & Co.

300, Duncan Road

BOMBAY-4

Telephone :

Bombay; 333184

333649

Bhavnagar 845,

Telegrams:

LANGRANI

Bombay

MILLER

Bhavnagar

Manufacturers of

MAIDA, SOOJI, RAWA, ATTA, BRAN

& GRAMFLOUR

Mills :-

The Balaji Flour Mills

The Maharani Flour Mills

300, Duncan Road

Bombay, 4

The Mahalaxmi

Pneumatic

Roller Flour

Mills Pvt. Ltd.

Vartej Road

Bhavnagar

With Best Compliments

From

CHHAGANLAL KESHAVJEE

(ESTD. 1913)

STATIONERS & PRINTERS

22A, PARSEE BAZAR STREET, FORT,
BOMBAY 1 BR.

Gram • "STAPRI"

Phone • 263008

With Best Compliments

FROM

DOSSA HARJEE

P. O. Box No. 3209

BOMBAY, 3.

સ્ત્રી....

બીજાના બાળકની માતા થઈ શકે...

પુરુષ....

બીજાના બાળકનો પિતા થઈ શકે...?

આ પ્રશ્નનો જવાબ જેમાંથી સાંપડે છે,

રૂપકલા પિક્ચર્સ કૃત

જેઠ સામાજિક કુટુંબ ચિત્ર

મહિપતરાય શાહજી

પૂર્ણિમા

વિષયક

આવૃત્તિ • સવાલ

નરેન્દ્ર સૂરી એસ. એમ. અભ્યાસ સંબંધિત કલ્યાણી આણંદ

ભૂમિકા : મીનાકુમારી, ધર્મેન્દ્ર, અનિતાગુહા. મહેમુદ
મુંબઈના સ્વસ્તિકમાં અને અન્યત્ર ચાલુ છે.

રેન્જ : ૩૧-૬૧-૬૧

ઓગષ્ટમાં મુંબઈ અને અન્ય શહેરોમાં

—સવ્ય રજુઆત—

શૂરવીર ખહારવટિયા રોખીનહુડના પ્રાક્રમોને

અનોખી રીતે રજુ કરતું

યશસ્વી દિગ્દશક ખી. જી. પટેલનું

ખીપલ પિકચર્સ નિર્મિત

અધી એડવેન્ચર્સ એન્ડ

રોખીનહુડ

[ઇસ્ટમેન કલરમાં]

નિર્માતા

સંગીત

છબીકલા

ધનપતરાય ★ જી. એસ. કોહલી ★ હરેન ભટ્ટ

કલાકારો : પ્રશાન્ત, પરવીન ચૌધરી, ભગવાન,

સૌદાગરસીંગ, શ્યામકુમાર, શ્યામસરહદી, અને નિલોકર

—ખીપલ પિકચર્સ દ્વારા પ્રચારિત—

૨, જી નાઝખિલીંગ, નાઝમેટ મુંબઈ-૪.